

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

**Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας
και Επικοινωνίας**

Μεταπτυχιακή Διατριβή με θέμα:

**“Γυναίκα και Μέση Εκπαίδευση
στην Ελλάδα από το 1821 έως το
1929. Τα Παρθεναγωγεία και η
περίπτωση του Παρθεναγωγείου
Μυτιλήνης. Πρόταση δημιουργίας
CD-ROM”**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Ευαγγελία Σαρπανίκου
Επίκουρος Καθηγήτρια του
Τ.Π.Τ.Ε

Μοτσοβολέα Λευκοθέα

**Μυτιλήνη
Ιούνιος 2005**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ:

Σαμπανίκου Ευαγγελία, Επίκουρος Καθηγήτρια Τ.Π.Τ.Ε.

Αναγνωστόπουλος Χρήστος, Λέκτορας Τ.Π.Τ.Ε.

Κάουα Αβραάμ, Διδάσκων-Π.Δ. 407 Τ.Π.Τ.Ε.

Εικόνα του εξώφυλλου: Το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης. Στο κέντρο διακρίνεται η Θεοδώρα Βουγάτσου, Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου και δίπλα της οι καθηγητές και τελειόφοιτες μαθήτριες της τάξης του 1907. (Πηγή: αρχείο του φιλολόγου Σ.Αναγνώστου).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	VI
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	VI
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ.....	VII
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΠΗΓΕΣ.....	VIII
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	XI
ΜΕΡΟΣ Α.....	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ.....	2
1. Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1821-1861).....	8
1.1 <i>Σύντομη ιστορική αναδρομή στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.....</i>	<i>8</i>
1.2 <i>Η εκπαίδευση των κοριτσιών στα χρόνια της Επανάστασης και του Καποδίστρια (1821-1833).....</i>	<i>11</i>
1.2.1 <i>Οι διακηρύξεις της Επανάστασης για την εκπαίδευση.....</i>	<i>11</i>
1.2.2 <i>Τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία για μαθήτριες.....</i>	<i>12</i>
1.2.3 <i>Ο χαρακτήρας και οι στόχοι της γυναικείας εκπαίδευσης. Οι θέσεις των διανοουμένων της εποχής.....</i>	<i>17</i>
1.3 <i>Η γυναικεία εκπαίδευση την εποχή του Όθωνα (1833-1861).....</i>	<i>19</i>
1.3.1 <i>Οι πρώτες νομοθετικές ρυθμίσεις.....</i>	<i>19</i>
1.3.2 <i>Το κράτος και η ιδιωτική πρωτοβουλία.....</i>	<i>22</i>
1.3.3 <i>Τα σχολεία ξένων ιεραποστόλων και φιλελλήνων.....</i>	<i>22</i>
1.3.4 <i>Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία και το σχολείο της.....</i>	<i>25</i>
1.3.5 <i>Τα Ιδιωτικά Παρθεναγωγεία και Ιδρύματα.....</i>	<i>29</i>
1.3.6 <i>Η «διακοσμητική» μόρφωση των γυναικών. Προτάσεις για βελτίωση.....</i>	<i>32</i>
2. ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1861-1893. ΠΙΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΑΛΛΑΓΕΣ.....	35
2.1 <i>Οι εξελίξεις στα Παρθεναγωγεία.....</i>	<i>35</i>
2.1.1 <i>Το Σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας.....</i>	<i>35</i>
2.1.2 <i>Τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία.....</i>	<i>42</i>
2.2 <i>Οι νομοθετικές απόπειρες για τη ρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης.....</i>	<i>46</i>
2.3 <i>Θέσεις και αντιθέσεις των διανοουμένων της εποχής για την εκπαίδευση των γυναικών.....</i>	<i>48</i>
2.4 <i>Τα Παρθεναγωγεία στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής επικράτειας.....</i>	<i>54</i>
2.5 <i>Οι λόγιες γυναίκες και η δράση τους.....</i>	<i>58</i>
2.6 <i>Η είσοδος των γυναικών στο Πανεπιστήμιο.....</i>	<i>69</i>
2.7 <i>Η επαγγελματική μέση εκπαίδευση των γυναικών και η φιλανθρωπική δραστηριότητα.....</i>	<i>71</i>
3. ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1893-1929.....	74
3.1 <i>Νομοθετικές ρυθμίσεις για τα Παρθεναγωγεία και τα Διδασκαλεία.....</i>	<i>74</i>

3.2 Το «Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον»(1904) και το νομοσχέδιο Στάη (1908)	80
3.3 Το Παρθεναγωγείο του Βόλου (1908-1911).....	84
3.4 Το υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τη γυναικεία εκπαίδευση(1912)	89
3.5 Νέες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες για τη γυναικεία εκπαίδευση από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου ...	92
3.5.1 Τα Νομοσχέδια Τσιριμώκου (1913)	92
3.5.2 Τα Αστικά Σχολεία Θηλέων (1914).....	94
3.5.3 Η ίδρυση εμπορικών Σχολών θηλέων (1920)	95
3.6 Οι εξελίξεις στην εκπαίδευση σε συνάρτηση με τις πολιτικές εξελίξεις.....	98
4. ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1929 ...	99
4.1 Οι γυναικείες οργανώσεις και η δράση τους στο χώρο της εκπαίδευσης.....	99
4.1.1 Η Ένωση των Ελληνίδων	103
4.1.2 Το Λύκειο των Ελληνίδων.....	106
4.1.3 Ο Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας.....	107
4.2 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.....	113
4.2.1 Η εισηγητική Έκθεση των νομοσχεδίων.....	113
4.2.2 Οι νόμοι	115
4.3 Οι απόψεις των γυναικών και η κριτική για τις νομοθετικές αλλαγές	116
4.4 Συνοπτική αναφορά στις κατοπινές εξελίξεις.....	118
5. ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ.....	120
5.1 Η περίπτωση του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης.....	120
5.2 Η Ιστορική διαδρομή από την τουρκική κατάκτηση της Λέσβου μέχρι την ίδρυση του πρώτου σχολείου στη Μυτιλήνη.....	121
5.3 Η ίδρυση του Παρθεναγωγείου (1840) και η στέγασή του	123
5.4 Οι Διευθυντές του Παρθεναγωγείου (1840-1929)	126
5.5 Ο αριθμός μαθητριών.....	130
5.6 Η εκπαίδευση στο Παρθεναγωγείο	132
5.6.1 Το πρόγραμμα σπουδών	132
5.6.2 Εξετάσεις – Βαθμολογία-Απουσίες	137
5.6.3 Πειθαρχία-Παραπτώματα-Ποινές	137
5.6.4 Εκδρομές - Γυμναστικές επιδείξεις - Πολιτιστικές και λοιπές εκδηλώσεις.....	140
5.6.5 Τα προβλήματα της εκπαιδευτικής πράξης και οι ελλείψεις	141
5.7 Το κτίριο του Παρθεναγωγείου, τα «τείχη» του και η σημασία της αρχιτεκτονικής του	142
5.8 Η φιλανθρωπική δραστηριότητα του Παρθεναγωγείου.....	145
5.9 Οι συνέπειες της μεταρρύθμισης του 1929 στο Παρθεναγωγείο και οι μελλοντικές εξελίξεις.....	146
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	149

ΜΕΡΟΣ Β.....	156
ΕΙΣΑΓΩΓΗ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ	156
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ.....	156
1. <i>Ανάλυση απαιτήσεων και σχεδίαση εφαρμογής</i>	<i>157</i>
2. <i>Υλοποίηση</i>	<i>159</i>
3. <i>Εγκατάσταση-Λειτουργία.....</i>	<i>160</i>
4. <i>Εγχειρίδιο χρήσης.....</i>	<i>161</i>
4.1 <i>Μενού Εντολών</i>	<i>162</i>
4.2 <i>Μενού βασικών ενεργειών.....</i>	<i>163</i>
4.2.1 <i>Περιεχόμενα.....</i>	<i>163</i>
4.2.2 <i>Ευρετήριο</i>	<i>167</i>
4.2.3 <i>Αναζήτηση</i>	<i>169</i>
4.2.4 <i>Αγαπημένα</i>	<i>175</i>
ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ	177
ABSTRACT	178
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	180
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ (1821-1929).....	190
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	193

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Πρόγραμμα μαθημάτων του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1842).....	27
Πίνακας 2: Πρόγραμμα μαθημάτων Διδασκαλείου θηλέων (1877).....	39
Πίνακας 3: Πρόγραμμα μαθημάτων Διδασκαλείου Αρρένων (1878)	40
Πίνακας 4: Αριθμός σχολείων, μαθητών και μαθητριών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης 1869-1870	43
Πίνακας 5: Αριθμός Παρθεναγωγείων και μαθητριών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1878-79)	58
Πίνακας 6: Ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου θηλέων (1893).....	75
Πίνακας 7: Ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων Ελληνικού και Γυμνασίου αρρένων (1896).....	76
Πίνακας 8 : Ωρολόγιο πρόγραμμα αστικών σχολείων θηλέων (1914).....	95
Πίνακας 9: Ωρολόγιο πρόγραμμα Εμπορικών Σχολών θηλέων (1921).....	97
Πίνακας 10: Ωρολόγιο Πρόγραμμα μαθημάτων Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης (1915).....	133

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1 : Σκίτσο του κτιρίου της σχολής Hill στα μέσα του 19 ^{ου} αιώνα (αρχείο σχολής Hill).....	16
Εικ. 2: Επίσκεψη μαθητριών του Παρθεναγωγείου Hill στην Ακρόπολη, 1860 (Φωτ. αρχείο Μουσείου Μπενάκη).....	23
Εικ. 3: Η F.Hill με τις μαθήτριάς της, 1865 (Φωτ.αρχείο Σχολής Hill).....	24
Εικ. 4: Από τους διαδρόμους των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φωτ.αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)	31
Εικ. 5: Ελληνικό Παρθεναγωγείο Α.Σκορδέλη στην Αθήνα (Φωτ.αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).....	31
Εικ. 6: Αρσάκειο (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936, Αθήνα 1936).....	37
Εικ. 7: Πτυχίο Αρσακείου 1887. (Αρχείο Συνδέσμου Αποφοίτων Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Σ.Α.Φ.Ε.)	37
Εικ. 8: Μαθήτριάς Αρσακείου 1890. (Αρχείο Συνδέσμου Αποφοίτων Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Σ.Α.Φ.Ε.)	38
Εικ. 9: Επίδειξη χειροτεχνιών από μαθήτριάς Παρθεναγωγείου. (Φωτ.αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).....	38
Εικ. 10: Μαθήτριάς του Παρθεναγωγείου Hill , 1885 (Φωτ. Αρχείο Σχολής Hill).....	44
Εικ. 11: Κ.Παλαμάς, «Το Παρθεναγωγείον» (Εστία, έτος ΙΑ', αρ.564, 19 Οκτωβρίου 1886).....	45
Εικ. 12: Ζάππειο (Ι.Α. Βρετού, Ημερολόγιον, Εγκυκλοπαιδικόν 1901)	57
Εικ. 13: Κεντρικό Παρθεναγωγείο Αγ.Φωτεινής, Σμύρνη (Φωτ. αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).....	57
Εικ. 14:Περιοδικό «Κυψέλη», έτος Α', φύλλ. Α', Κωνσταντινούπολη 1845	60
Εικ. 15: Περιοδικό «Θάλεια», έτος Α', Φύλλ. Α', Ιανουάριος 1867.....	61
Εικ. 16: Περιοδικό «Ευρυδίκη», έτος Α', φύλλ.27, Κωνσταντινούπολη 1871	62
Εικ. 17:Το πρώτο φύλλο της Εφημερίδος των Κυριών, Αθήνα, 8 Μαρτίου 1887	63
Εικ. 18: Σαφφώ Λεοντιάς.....	67
Εικ. 19: Καλλιόπη Κεχαγιά (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936).....	67
Εικ. 20: Αικατερίνη Λασκαρίδου (Π.Κυριαζόπουλου-Βαλνιάκη, Νηπιαγωγική, τ.Α', Αθήνα 1977).....	67
Εικ. 21: Καλλιρόη Παρρέν, (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936)	67
Εικ. 22: «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρον της Ελλ.Κυβερνήσεως (Εφημερίς των Κυριών, έτος Β', αρ.86, 23 Οκτωβρίου 1888).....	68
Εικ. 23: Σεβαστή Καλλισπέρη	70
Εικ. 24: Ιωάννα Στεφανόπολι	70
Εικ. 25: Μαθήτριάς Αρσακείου 1890	78
Εικ. 26: Μάθημα Χημείας στο Αρσάκειο (Φωτ. Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).....	79
Εικ. 27: «Μαθήτριάς του Αρσακείου διδάσκουσαι την Αντιγόνην του Σοφοκλέους» (Φωτ. Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)	79
Εικ. 28: Ο Αλέξανδρος Δελμούζος με τις μαθήτριάς και το προσωπικό στο Σχολείο του Βόλου, 1910 (Ε.Π.Παπανούτσος, «Α.Δελμούζος», Αθήνα 1978).....	87
Εικ. 29: Τα κορυφαία στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου: ο Α.Δελμούζος, ο Δ.Γληνός και ο Μ.Τριανταφυλλίδης (-Ε.Π.Παπανούτσος, «Α.Δελμούζος», Αθήνα 1978).....	90
Εικ. 30: Περιοδικό «Ελληνίς», έτ. Ι, αρ.1, Ιανουάριος 1930.....	100
Εικ. 31: Τηλεφωνήτριες. Κεντρικόν Τηλεφωνείον Αθηνών, 1917 (Αρχείο του Π.Πουλιδή)	101
Εικ. 32: Τμήμα αλληλογραφίας: Γυναίκες δακτυλογράφοι (Από το περιοδικό η Εικονογραφημένη της Ελλάδας).....	101

Εικ. 33: Υφάντριες (Περιοδικό η Εικονογραφημένη της Ελλάδος).....	102
Εικ. 34: Εργάτριες (Περιοδικό η Εικονογραφημένη της Ελλάδος	102
Εικ. 35: Μάθημα Χειροτεχνίας, Ένωσις των Ελληνίδων (Φωτ. αρχείο Ε.Α.Ι.Α.).....	104
Εικ. 36: Μάθημα Ραπτικής, Ένωσις των Ελληνίδων (Φωτ. αρχείο Ε.Α.Ι.Α.)	105
Εικ. 37: Μάθημα Μαγειρικής, Ένωσις των Ελληνίδων (Φωτ. αρχείο Ε.Α.Ι.Α.).....	105
Εικ. 38: Αύρα Θεοδωροπούλου (Αρχείο Α. Θεοδωροπούλου, Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών).....	108
Εικ. 39: Διαφήμιση για την «Εσπερινή Σχολή για Γυναίκες Υπαλλήλους»(Περιοδικό Ο Αγώνας της Γυναίκας, τεύχος 24, Σεπτέμβριος 1925.....	111
Εικ. 40: «Η Γεωργικοοικυρική μόρφωση»(Άρθρο από το Περιοδικό Ο Αγώνας της Γυναίκας, τεύχος 45, Μάιος 1927)	112
Εικ. 41: Η είσοδος του Ελληνικού Στρατού στη Μυτιλήνη στις 8 Νοεμ. 1912 (Φωτ.αρχείο Χουτζαίου) ..	120
Εικ. 42: Η Μυτιλήνη μετά την άλωση από τους Τούρκους, 1462 (Χαλκογραφία, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)121	
Εικ. 43: Η Μυτιλήνη κατά τη δεκαετία 1860-70 (Πηγή : (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, -Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών)	122
Εικ. 44: Το πρώτο Γυμνάσιο Μυτιλήνης (Από το βιβλίο του Π. Σαμάρα, «Η Μυτιλήνη κατά τον 19ο αιώνα», 1959).....	123
Εικ. 45: Ζαφείριος Βουρνάζος: Ο Ιδρυτής του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης (Από το βιβλίο του Π. Σαμάρα, «Η Μυτιλήνη κατά τον 19ο αιώνα», 1959)	125
Εικ. 46: Το νέο Παρθεναγωγείο έχει κτισθεί (1898) και ξεχωρίζει στο κέντρο της Μυτιλήνης , αρχές του 20 ^{ου} αιώνα(Αρχείο Δήμου Μυτιλήνης)	126
Εικ. 47: Αθηνά Σταυράκη, Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης την περίοδο 1875-1899 (Ημερολόγιον «Η Λέσβος», 1912).....	129
Εικ. 48: Ελπινίνη Καρακούση, Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης την περίοδο 1899-1902 (Φωτ. της Α.Λευκία)	129
Εικ. 49: Μαθήτριες του Παρθεναγωγείου, η Διευθύντρια κ. Φραγκίσκη Λουβάρεως και ο καθηγητής Μαθηματικών κ. Ιγνάτιος Ευστρατιάδης (Από το βιβλίο της Μ.Αναγνωστοπούλου(1996), «Λεσβιακή Φορεσιά»).....	129
Εικ. 50: Μαθήτριες στο υπόστεγο της αυλής με τη διευθύντρια Θεοδώρα Βουγάτσου, 1910 (Φωτ. Παπαγγέλου Λέσποινα)	130
Εικ. 51: Σελίδα από το Μαθητολόγιο του 1915. Εγγράφονται 344 προσφυγοπούλες του πρώτου διωγμού του 1914. (Από τα Πρακτικά του σχολείου).....	131
Εικ. 52: Κεντήματα μαθητριών (Αρχείο σχολείου).....	134
Εικ. 53: Μελανοδοχείο, πέννες, κασετίνα (Αρχείο σχολείου)	134
Εικ. 54: Έλεγχος Μαθήτριας του 1877 (Από δημοσίευμα του Π.Βλάχου στα «Λεσβιακά» του 1991).....	135
Εικ. 55: Απολυτήριο Παρθεναγωγείου του 1918 (Από τα Πρακτικά του σχολείου).....	136
Εικ. 56: Αποβολή 'δια παντός' στη μαθήτρια που «μούτζωσε» τη φωτογραφία του βασιλιά (Από τα Πρακτικά Εφορείας του 1921).....	139
Εικ. 57: Θεατρική παράσταση "Ο χορός του Ζαλόγγου" από μαθήτριες το 1929 (Φωτ. Τ.Σαλατέλλη).....	140
Εικ. 58: Το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης στα 1930(Φωτ. Σ.Χουτζαίου).....	143
Εικ. 59: Το πρώην Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης στα 1998, μετά την αποκατάσταση (Φωτ. Ε.Τσουλέλλη)..	143
Εικ. 60: Κεντρική είσοδος.....	144
Εικ. 61: Το αέτωμα πάνω από την κεντρική είσοδο	144
Εικ. 62: Ισόγειο και στο βάθος η βορεινή είσοδος	144
Εικ. 63: Η κλίμακα που οδηγεί στον πάνω όροφο.....	144
Εικ. 64: Ισόγειο και δεξιά η πόρτα του γραφείου καθηγητών	144
Εικ. 65: Αίθουσα διδασκαλίας	144
Εικ. 66: Τα «τείχη» της πρόσοψης πριν την κτιριακή αποκατάσταση του 1998.....	145
Εικ. 67: ΦΕΚ διατάγματος περί Ιδρύσεως Γυμνασίου Θηλέων και κατάργησης του Παρθεναγωγείου.....	148

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχ. 1: Οι λειτουργίες και η ροή των εργασιών της εφαρμογής	158
Σχ. 2: Κεντρική σελίδα εφαρμογής.....	161
Σχ. 3: Μενού εντολών.....	162
Σχ. 4: Μενού βασικών λειτουργιών.....	163
Σχ. 5: Επισκόπηση περιεχομένων του βιβλίου	163
Σχ. 6: Μετάβαση σε κεφάλαιο.....	164

Σχ. 7: Επόμενη σελίδα	165
Σχ. 8: Προηγούμενη σελίδα.....	165
Σχ. 9: Σύνδεση μελέτης με τις ΠΗΓΕΣ(1)	166
Σχ. 10: Σύνδεση μελέτης με τις ΠΗΓΕΣ(2)	166
Σχ. 11: Ευρετήριο (1).....	167
Σχ. 12: Ευρετήριο (2).....	168
Σχ. 13: Αναζήτηση μιας λέξης(1)	169
Σχ. 14: Αναζήτηση μιας λέξης(2)	170
Σχ. 15: Αναζήτηση μιας λέξης(3)	171
Σχ. 16: Αναζήτηση μιας λέξης(4)	171
Σχ. 17: Αναζήτηση όλων των τύπων μιας λέξης.....	172
Σχ. 18: Αναζήτηση συνδυασμού λέξεων.....	173
Σχ. 19: Αναζήτηση δύο λέξεων εναλλακτικά.....	174
Σχ. 20: Αγαπημένα (1)	175
Σχ. 21: Αγαπημένα (2)	176

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΠΗΓΕΣ

(περιέχονται μόνο σε ηλεκτρονική μορφή στην εφαρμογή που υπάρχει στο CD που συνοδεύει την εργασία)

Νόμοι-Διατάγματα- Κανονισμοί-Προγράμματα Σπουδών- Εκθέσεις

- Νόμος «Περί δημοτικών σχολείων και σύστασης του πρώτου Διδασκαλείου» (1834)
- Κανονισμός Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων (1836)
- Πρόγραμμα Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1842)
- Πρόγραμμα Διδασκαλείου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1851)
- Αναγνώριση του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1861)
- Αναγνώριση του Αρσακείου ως «Διδασκαλείου διδασκαλισσών» (1867)
- Πρόγραμμα των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1870)
- Πρόγραμμα των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1877)
- Πρόγραμμα Διδασκαλείου Αρρένων (1878)
- Αναγνώριση «Ζαπείου» Παρθεναγωγείου (1879)
- Διάταγμα «Περί διδασκαλίας των παιδαγωγικών μαθημάτων» στα Παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας» (1881)
- Πρόγραμμα Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1882-83)
- «Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών Σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών» (1883)
- Πρόγραμμα Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1883-84)
- Αναγνώριση «Ομήρειου» Παρθεναγωγείου (1885)
- Πρόγραμμα των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1887-88)
- Αιτιολογική Έκθεση νομοσχεδίων Γ.Θεοτόκη «περί της ιδρύσεως Διδασκαλείων»(1889)
- Αιτιολογική Έκθεση νομοσχεδίων Γ.Θεοτόκη «περί της ιδρύσεως ανωτέρων Παρθεναγωγείων»(1889)
- Άδεια εκπαίδευσης διδασκαλισσών σε όλα τα Παρθεναγωγεία (1892)
- Διάταγμα «Περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων» (1893)
- Διόρθωση του διατάγματος «περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων»(1893)
- Νέα αναγνώριση των Διδασκαλείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1896)
- Πρόγραμμα Διδασκαλείων θηλέων (1897)
- Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο-Εισηγητική Έκθεση Α.Κουρτίδη (1908)
- «Εισηγήσεις εις το Δημοτικόν Συμβούλιον του Βόλου», (Δ. Ι. Σαράτσης, 1908)
- Εισηγητική Έκθεση Σ.Στάη στο νομοσχέδιο «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαίδευσεως» (1908)
- Ίδρυση Διδασκαλείων «εκάτερου των φύλων» και Διδασκαλείων Νηπιαγωγών (1914).

- Ίδρυση Αστικών Σχολείων Θηλέων (1914)
- Πρόγραμμα μαθημάτων του Ελληνικού σχολείου και του Γυμνασίου» (1914)
- Πρόγραμμα μαθημάτων των Αστικών σχολείων θηλέων» (1914)
- Κωδικοποίηση διατάξεων για τη μέση εκπαίδευση (1919)
- Πρόγραμμα Δημοσίων Εμπορικών Σχολών (1921)
- Εισηγητική Έκθεση στα νομοσχέδια Κ. Γόντικα (1929)

Περιοδικό «Εφημερίς των Κυριών»

- «Διαμαρτύρησις φοιτητών», (1887)
- «Τα κατά το Αρσάκειον», Κ.Παρρέν (1888),
- «Αναφορά των Ελληνίδων γυναικών προς τον Πρόεδρον της Ελλ. Κυβερνήσεως» (1888),
- «Τί την θέλουσιν αι γυναίκες την αρχαίαν Ελληνικήν» Κ.Παρρέν, (1890)
- «Εάν αι γυναίκες ήξευραν», Κ.Παρρέν (1893)
- «Εάν ηθέλαμεν», Κ.Παρρέν (1893)
- «Καθημεριναί εντυπώσεις», Κ.Παρρέν (1897)
- «Αι εξετάσεις της Επαγγελματικής και Οικοκυρικής Σχολής», Ανυπόγραφο άρθρο (1900)
- «Διατί λιποτακτούν;», Κ.Παρρέν (1900)
- «Γράμματα τελειόφοιτου μαθήτριας», Μ.Δέλβου (1901)
- «Η βελόνη, τα γράμματα και η μουσική», Α.Σερεμέτη (1904)

Περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας»

- «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως», ανυπόγραφο άρθρο (1924)
- «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα», Μ.Σβώλου (1924)
- «Εσπερινή Σχολή για γυναίκες υπαλλήλους», ανυπόγραφο άρθρο (1925)
- «Η Γυναικεία Εσπερινή Σχολή υπαλλήλων», Α.Θεοδωροπούλου (1925)
- «Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», ανυπόγραφο άρθρο (1926)
- «Το Υπόμνημα του Συνδέσμου για τη Γεωργική Εκπαίδευση», Α.Θεοδωροπούλου, Μ.Σβώλου (1927)
- «Διακοσμητική μόρφωση», Μ.Σβώλου (1929)
- «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γυναικεία μόρφωση», (1929)
- «Η οικοκυρική μόρφωση - το Χαροκόπειο Διδασκαλείο Οικοκυρικής», Μ.Σβώλου (1929).
- «Δύο μέτρα και δύο σταθμά», Μ.Σβώλου (1930)

Διάφορα περιοδικά εποχής

- «Περί εκπαιδεύσεως των γυναικών», Δ. Αινιάν (Περιοδικό «Βιβλιοθήκη του Λαού», 1855).
- «Περί γυναικός και Ελληνίδος-Περί της φύσεως της γυναικός», Γ.Γ Παππαδόπουλος (Περιοδικό «Πανδώρα», 1866)
- «Ομοιότητες και διαφοραί των φύλων κατά το σώμα και τα πάθη της ψυχής» (Ανυπόγραφο άρθρο, περιοδικό «Θάλεια», 1867)
- «Περί κλήσεως της γυναικός», Σ. Λεοντιάς (Περιοδικό Ευρυδίκη, 1870)
- «Τι έχουμε και τι μας λείπει» (Δ.Π. Ταγκόπουλος, περιοδικό «Ο Νουμάς», 1903)
- «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον» (Α. Εφταλιώτης, περιοδικό «Ο Νουμάς», 1903)
- «Ομήρειον και Αρσάκειον» (Δ.Π. Ταγκόπουλος, περιοδικό «Ο Νουμάς», 1903)

Αποσπάσματα από βιβλία και φυλλάδια

- Αυτοσχέδιος ομιλία... γενομένη εν Ερμουπόλει... εις την έναρξιν του Σχολείου των Ευγενών Κορασίων (Βάμβας Ν., 1834).
- Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων (Ζωντανός Π., 1836).
- Εγκαθίδρυσις του Σχολείου των Κορασίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Αποστολίδης Μ., 1837).
- Ομιλία εις την πρώτην άνοιξιν του Σχολείου των Κορασίων του Δήμου Πειραιώς (Βάμβας Ν., 1837).

- Το μέλλον, ήτοι περί ανατροφής και παιδείσεως (Στρούμπος Σ.Δ., 1855).
- Υπόμνημα περί του Κατωτέρου Κλήρου και περί Εκπαιδεύσεως (Σαρίπολος Ν., 1866).
- Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως των κορασίων (Ξανθόπουλος Κ. Σ., 1873).
- Έκθεσις κατά το Α' του Ζαπείου σχολικόν έτος (Κεχαγιά Κ., 1880).
- Εγκόλπιον παιδαγωγικόν, ή συμβουλαί τινες εις τας αποφοιτώσας Ζαπίδας (Κεχαγιά Κ., 1880).
- Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τη γυναικεία εκπαίδευση (Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου ,1912)
- Το Κρυφό Σχολειό (Δελμούζος Α.1913, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Προσωπικοί και συναισθηματικοί λόγοι υπήρξαν η αφορμή της ενασχόλησής μου με την εκπαίδευση των κοριτσιών στη χώρα μας. Η ιδιότητά μου ως εκπαιδευτικού στο 2^ο Γυμνάσιο Μυτιλήνης (πρώην Παρθεναγωγείο) και η μελέτη της ιστορίας του σχολείου έγιναν η αφετηρία για μια έρευνα γύρω από την εκπαίδευση των κοριτσιών στα Παρθεναγωγεία στη χώρα μας από την αρχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Στην πορεία της έρευνας και μελετώντας τα Παρθεναγωγεία στην Ελλάδα διαπίστωσα ότι η διαφοροποίηση στην οργάνωση, στο πρόγραμμα των σχολείων και στους σκοπούς τους με βάση το φύλο των μαθητών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον με ιστορικές προεκτάσεις. Για παράδειγμα, η γυναικεία εκπαίδευση ακολούθησε από την αρχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους μια ειδική κατεύθυνση εντελώς διαφορετική από εκείνη των αγοριών με σκοπό να συμβάλει στην ανάδειξη της γυναίκας στους ρόλους συζύγου-μητέρας-οικοδέσποινας χωρίς να δίνει δυνατότητα για επαγγελματικές επιλογές και αποκλείοντας τις γυναίκες από ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δεν υπήρχαν για τα κορίτσια δημόσια σχολεία μέσης εκπαίδευσης και το μόνο επάγγελμα που οι μορφωμένες κοπέλες της εποχής μπορούσαν να ασκήσουν ήταν αυτό της δασκάλας. Σήμερα, εκατό χρόνια μετά, οι εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των κοριτσιών εξακολουθούν να είναι πολύ παραδοσιακές και τυπικές ως προς το φύλο και σύμφωνα με μελέτες ερευνητικών κέντρων, τα κορίτσια αποφεύγουν την Τεχνική Εκπαίδευση και τις νέες τεχνολογίες και σπουδάζουν σε πολύ υψηλά ποσοστά παιδαγωγικά, νομικά και φιλολογία.

Έτσι κατέληξα η έρευνά μου να μην περιοριστεί στη μελέτη μόνο των Παρθεναγωγείων αλλά να επεκταθεί εξετάζοντας την πορεία της μέσης γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας, τους διάφορους παράγοντες που επηρέασαν την εξέλιξή της, καθώς και τα προβλήματα και τις κυριότερες τάσεις που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια της πορείας αυτής.

Η μελέτη αυτού του θέματος και η ηλεκτρονική εφαρμογή της μελέτης αποτελούν και το αντικείμενο της παρούσας διατριβής που εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Πολιτισμική Πληροφορική» του τμήματος «Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας» του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η διατριβή χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει την αναλυτική μελέτη του θέματος και το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει την ανάλυση και σχεδίαση της εφαρμογής που υλοποιήθηκε με στόχο τη ψηφιακή παρουσίαση της μελέτης. Τέλος, στην έκδοση της διατριβής περιλαμβάνεται ένα CD με την αντίστοιχη υλοποίηση της εφαρμογής.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με βοήθησαν στην υλοποίηση αυτής της εργασίας. Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω την κα.Εύη Σαμπανίκου, επίκουρο καθηγήτρια του τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου

Αιγαίου για την πολύτιμη συνεργασία μας, τον κ.Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, συγγραφέα και ιστορικό ερευνητή του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας, για τη βοήθεια που μου προσέφερε στη διάρκεια της έρευνας, τον κ.Απόστολο Βατζάκη, διευθυντή του 2^{ου} Γυμνασίου Μυτιλήνης, για την παραχώρηση υλικού για το Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης και τέλος το σύζυγο και τα παιδιά μου για τη συμπαράστασή τους σε όλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διατριβής.

Μυτιλήνη, Μάιος 2005

Λευκή Μοτσοβολέα

ΜΕΡΟΣ Α

**ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΑΠΟ ΤΟ 1821 ΕΩΣ ΤΟ 1929.
ΤΑ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΑ
ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ
ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ.**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, νέοι επιστημονικοί κλάδοι, όπως η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης με αντικείμενο τη μελέτη του φαινομένου της εκπαίδευσης, επισημαίνουν ότι η εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό παράγοντα κοινωνικών εξελίξεων. Ο ρόλος της εκπαίδευσης σήμερα στην ανάπτυξη μιας χώρας θεωρείται υψίστης σημασίας, εφόσον το επίπεδο εκπαίδευσης ενός πληθυσμού ασκεί αξιοσημείωτη επίδραση στη συνολική κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Η εκπαίδευση αποτελεί και τον κυριότερο κοινωνικό παράγοντα που προσδιορίζει και διαμορφώνει την ένταξη των ατόμων στην αγορά εργασίας και επιδρά στην οικονομική δραστηριότητά τους. Υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης διασφαλίζει, ως ένα βαθμό, την εύρεση εργασίας, και ακόμα περισσότερο, αντίστοιχα υψηλό επίπεδο στην ιεραρχία ή στη μισθολογική κλίμακα στο επάγγελμα.

Το φύλο συνδέεται σημαντικά με την εκπαίδευση, όπως επισημαίνεται από την ολοένα και αυξανόμενη τις τελευταίες δεκαετίες διεθνή βιβλιογραφία με θέμα τον παράγοντα φύλο στην εκπαίδευση. Ο Οργανισμός της UNESCO ήδη από τη δεκαετία του 1950 συντάσσει διακηρύξεις αρχών σχετικά με το θέμα φυλετικών ανισοτήτων και διακρίσεων φύλου και το 1960 υπογράφει Σύμβαση εναντίον των διακρίσεων στην εκπαίδευση ενώ το 1967 ψηφίζεται από τη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. η διακήρυξη για την εξάλειψη των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών¹. Τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα, ο πολλαπλασιασμός των ερευνητικών ομάδων που ασχολούνται με τα θέματα αυτά και οι συνακόλουθες εκδόσεις, δημοσιεύσεις και επιστημονικές συναντήσεις, αλλά και τα νέα πανεπιστημιακά τμήματα και κέντρα που έχουν ως αντικείμενο τα θέματα των γυναικών και της εκπαίδευσής τους αποτελούν σημάδια αναγνώρισης της πραγματικότητας των διακρίσεων.

Ο διαχωρισμός στην εκπαίδευση σήμερα με βάση το φύλο είναι περισσότερο ποιοτικός παρά ποσοτικός με την έννοια ότι γίνεται ορατός όχι πια στις δυνατότητες πρόσβασης των γυναικών στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες, όσο στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές τους επιλογές. Με άλλα λόγια, εμφανίζονται διακρίσεις στους τομείς και κλάδους σπουδών που επιλέγονται, και βάσει στερεοτύπων «ταιριάζουν» ή απορροφούν αποκλειστικά ή σχεδόν κατά αποκλειστικότητα το ένα από τα δύο φύλα².

Για την κατανόηση και εκτίμηση ενός κοινωνικού φαινομένου, όπως η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα, και των προεκτάσεων του είναι αναγκαίο να παρακολουθήσει

¹ Ηλιού Μ. (1991), σ.96

² Βλ. σχετικά μελέτη στο δικτυακό τόπο Κ.Ε.Θ.Ι. «Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: προωθώντας παρεμβάσεις για την ισότητα των φύλων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα», διαθέσιμη στο http://www.kethi.gr/greek/ekpaidefsi/epeaek/meleti/meleti_epeaek_11_03.pdf

κανείς την εξέλιξή του φαινομένου από το παρελθόν. Αυτή ακριβώς η προσπάθεια κατανόησης της σημερινής πραγματικότητας στην εκπαίδευση, μας οδήγησε στη διερεύνηση της ιστορίας του παρελθόντος της γυναικείας εκπαίδευσης από τα θεμέλιά της, δηλαδή από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Η μελέτη της ιστορίας της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα παρουσιάζει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι η προσέγγισή της πιθανόν να φωτίσει πλευρές των ζητημάτων της γυναικείας εκπαίδευσης που εξακολουθούν να προβληματίζουν μέχρι σήμερα.

Χρονικά, η έρευνα ξεκινά από το συμβατικό όριο της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους και τερματίζεται σε μια άλλη χρονολογία που θα μπορούσε να θεωρηθεί τομή για την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης : το 1929, οπότε επιχειρείται από το βενιζελικό καθεστώς μια ολοκληρωμένη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέσα στα πλαίσια της οποίας ιδρύονται για πρώτη φορά γυμνάσια θηλέων ισότιμα με τα γυμνάσια αρρένων. Ο χρονικός αυτός περιορισμός είναι αναγκαίος γιατί θα ξέφευγε από τα όρια μιας διατριβής η μελέτη που θα έφτανε ως τη σύγχρονη εποχή, μια που πρόκειται για μεγάλη χρονική περίοδο και θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να οργανωθεί και να αναλυθεί το σχετικό υλικό. Επιπλέον, ειδικά η περίοδος που εξετάζουμε χαρακτηρίζεται από έναν έντονο προβληματισμό σε σχέση με την εκπαίδευση των κοριτσιών που απασχολεί τους παιδαγωγούς, την κοινωνία και την πολιτεία στη διάρκεια της οποίας τίθενται οι βάσεις και δίνονται οι κατευθυντήριες γραμμές για τη λειτουργία της εκπαίδευσης με τη μορφή που γνωρίζουμε σήμερα.. Τέλος, στα πλαίσια της μελέτης αυτής εξετάζεται ειδικότερα ως περίπτωση σχολείου το Παρθεναγωγείο της Μυτιλήνης, του οποίου η χρονική περίοδος λειτουργίας του τοποθετείται μέσα στα χρονικά όρια που εξετάζουμε τη μέση γυναικεία εκπαίδευση και διαθέτει τα βασικά χαρακτηριστικά των σχολείων της κατηγορίας του ώστε να φωτίσει σημεία του θέματος που εξετάζουμε .

Η μελέτη αυτή απευθύνεται σε ερευνητές που ασχολούνται με τη μελέτη του φύλου αλλά και του εκπαιδευτικού συστήματος στη χώρα μας, σε εκπαιδευτικούς και μελλοντικούς εκπαιδευτικούς. Στόχος της είναι να δώσει μια όσο το δυνατόν καλύτερη προσέγγιση της ιστορίας της μέσης γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα και των ιδεών που την πλαισιώνουν, εξετάζοντάς την στις ρίζες της δημιουργίας της, έτσι ώστε να αναδειχθούν παραπέρα πολύπλευροι στοχασμοί και προβληματικές για θέματα γύρω από τις σχέσεις των φύλων και τα γυναικεία στερεότυπα σήμερα, την «ισότητα ευκαιριών» στην εκπαίδευση και την πρόσβαση στην αγορά εργασίας αλλά και γύρω από τα σημερινά προβλήματα του εκπαιδευτικού συστήματος.

Ο όρος «μέση εκπαίδευση» που χρησιμοποιείται στη μελέτη, αναφέρεται στα δευτεροβάθμια σχολεία της εποχής που εξετάζουμε τα οποία δέχονται για εγγραφή μαθήτριες που έχουν τελειώσει το Δημοτικό Σχολείο.

Πιο αναλυτικά, μέσα στα χρονικά όρια που ορίστηκαν παραπάνω, η έρευνα θα συμπεριλάβει:

- Το είδος των σχολείων των κοριτσιών, τον τρόπο που λειτουργούσαν και τη θέση τους μέσα στο γενικότερο εκπαιδευτικό σύστημα ενώ γίνονται και συγκρίσεις με τα αντίστοιχα σχολεία των αγοριών. Ακόμα μαζί με τα Παρθεναγωγεία εξετάζονται αναλυτικά και τα Διδασκαλεία Θηλέων γιατί λειτουργούσαν αρχικά μαζί με τα Παρθεναγωγεία με κοινό πρόγραμμα μαθημάτων.
- Την εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στα Παρθεναγωγεία της Οθωμανικής επικράτειας κατά τον 19^ο αιώνα λόγω της συνεχούς επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης με τα Παρθεναγωγεία στο ελεύθερο κράτος.
- Τις νομοθετικές ρυθμίσεις και προσπάθειες για μεταρρυθμίσεις που έγιναν από τις εκάστοτε ηγεσίες, τις αναλύσεις των εκπαιδευτικών προβλημάτων, τις ιδιομορφίες και τις κυριότερες τάσεις που επικράτησαν στην πορεία εξέλιξης της μέσης γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα μας ενώ παράλληλα επιδιώκεται και άμεση συσχέτιση με τα πολιτικοοικονομικά γεγονότα της εποχής.
- Τις θέσεις και αντιθέσεις των διανοουμένων της εποχής για το ζήτημα
- Την ιστορία και δράση του γυναικείου κινήματος της εποχής και των εκπροσώπων του ως παράγοντα για την κατανόηση και ερμηνεία πολλών σημείων των τάσεων στη γυναικεία εκπαίδευση.
- Τα βασικά στοιχεία της Δημοτικής εκπαίδευσης των κοριτσιών, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ελληνικού κράτους που τοποθετούνται οι βάσεις της εκπαίδευσης των κοριτσιών αλλά και την προσπάθεια κατάκτησης της Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης από τις γυναίκες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, προκειμένου να δημιουργηθεί πληρέστερη εικόνα της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών.
- Μία λεπτομερή ανάλυση του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης, ως μελέτη περίπτωσης.

Στη μελέτη αυτή δεν εξετάζονται αναλυτικά τα σχολεία κοριτσιών που ίδρυσαν ξένοι στην Ελλάδα αλλά γίνονται αναφορές στα σχολεία κυρίως των ξένων ιεραποστόλων. Μικρές αναφορές γίνονται επίσης για τη γυναικεία εκπαίδευση σε ευρωπαϊκό επίπεδο καθώς η αναλυτική τους εξέταση ξεφεύγει από τα όρια αυτής της μελέτης.

Η τεκμηρίωση της μελέτης αυτής βασίστηκε σε αρχειακό υλικό αλλά και σε βιβλιογραφία και δικτυακούς τόπους σχετικούς με τα ζητήματα που τίγονται. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε τη δυσκολία στην ανεύρεση και τη χρήση πηγών σχετικά με το θέμα της μέσης γυναικείας εκπαίδευσης. Το υλικό που θα μπορούσε να δώσει μια λεπτομερή εικόνα της ιστορίας της γυναικείας εκπαίδευσης βρίσκεται ανεπεξέργαστο και διάσπαρτο σε διάφορα

αρχαία και στις περισσότερες περιπτώσεις είναι δυσπρόσιτο. Σε τελική ανάλυση όμως τα κενά και οι σιωπές των πηγών δεν είναι μονάχα σημεία ανυπαρξίας αλλά και ενδείξεις λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας των γυναικών.

Σημαντική πηγή δεδομένων για την έρευνα υπήρξαν τα γυναικεία περιοδικά και ημερολόγια της εποχής όπως η «Εφημερίς των Κυριών» και ο «Αγώνας της Γυναίκας» καθώς και οι συλλογές νόμων, εγκυκλίων και διαταγμάτων από την Εφημερίδα της Κυβέρνησης. Εξίσου σημαντικά για την έρευνά μας στάθηκαν τα ανθολόγια κειμένων της εποχής που έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια από το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Σε σχέση με την έρευνα για το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης το αρχαιακό υλικό αντλήθηκε κυρίως από τα Γ.Α.Κ. Μυτιλήνης και το αρχείο των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων Μυτιλήνης. Ακόμα σημαντική πηγή πληροφοριών υπήρξε το βιβλίο Δικαιοπραξιών της Εφορείας όπου υπάρχουν τα συμφωνητικά εργασίας του εκπαιδευτικού προσωπικού του σχολείου καθώς και το βιβλίο Πρακτικών της Εφορείας. Ιδιαίτερα πολύτιμη και πλούσια πηγή πληροφοριών στάθηκαν και τα λογοτεχνικά έργα των Λεσβίων συγγραφέων.

Η επεξεργασία του υλικού που συγκεντρώθηκε αποτέλεσε ένα σημαντικό τμήμα της παρούσας εργασίας. Η πορεία που ακολουθήθηκε για την επεξεργασία των δεδομένων ήταν: συγκέντρωση του υλικού, ταξινόμηση των δεδομένων σε κατηγορίες και παραπέρα κριτική ανάλυση, οργάνωση των δεδομένων με τέτοιο τρόπο που να είναι δυνατή ή παρουσίαση τους σε πίνακες, επισκόπηση και ανάλυση των δεδομένων, συμπεράσματα.

Σε σχέση με τη μεθοδολογία, η εξέταση του εκπαιδευτικού φαινομένου δεν μπορεί να είναι παρά διεπιστημονική. Για παράδειγμα, η μελέτη δανείστηκε εργαλεία και όρους της κοινωνιολογίας για να διατυπωθεί άποψη για την εκπροσώπηση των κοινωνικών τάξεων στις εκπαιδευτικές βαθμίδες και να προσεγγιστεί η επικρατούσα ιδεολογία για το ρόλο του σχολείου στη διαδικασία κοινωνικής κινητικότητας αλλά και εργαλεία της ανθρωπολογίας για την ερμηνεία της εμπλοκής της εκπαίδευσης στη διαδικασία συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και των πολιτικών πειθαρχίας και ελέγχου μαθητών και διδασκόντων. Ακόμα η μελέτη των σκοπών των εφαρμοζόμενων κατά καιρούς συστημάτων διδασκαλίας και των προγραμμάτων σπουδών, που αποτελούν αντικείμενο της επιστήμης της Παιδαγωγικής, βοήθησε να διαπιστωθεί το μοντέλο πολίτη που επιδιώκει κατά καιρούς το πολιτικό και εκπαιδευτικό σύστημα.

Η διαίρεση της μελέτης σε κεφάλαια ακολούθησε χρονολογική σειρά σύμφωνα με χρονολογίες-σταθμούς για τη μέση γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα.

Στο πρώτο κεφάλαιο, αρχικά αναφέρονται συνοπτικά στοιχεία για τη θέση και την εκπαίδευση της Ελληνίδας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας χωρίς να εξετάζονται λεπτομερειακά τα ιδιαίτερα προβλήματα της εποχής αυτής. Κατόπιν εξετάζονται αναλυτικά τα πρώτα σχολεία κοριτσιών που δημιουργήθηκαν στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης και

αργότερα κατά την περίοδο κυβέρνησης του Καποδίστρια καθώς και οι στόχοι της εκπαίδευσης των κοριτσιών όπως διατυπώνονται από τους λόγιους της εποχής. Στη συνέχεια, εξετάζονται οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην εκπαίδευση και οι αλλαγές την εποχή της βασιλείας του Όθωνα, τα πρώτα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία μέχρι και το 1861, οπότε έχουμε την πρώτη επίσημη αναγνώριση από το κράτος του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως Διδασκαλείου Θηλέων. Παράλληλα αναλύονται οι προβληματισμοί της εποχής αυτής για τη «διακοσμητική μόρφωση» των γυναικών και αναπτύσσονται οι προτάσεις των διανοουμένων της εποχής για βελτιώσεις.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναλύονται οι εξελίξεις στη μέση γυναικεία εκπαίδευση από το 1861 ως το 1893, χρονιά που δημοσιεύονται για πρώτη φορά επίσημα από το κράτος προγράμματα που ρυθμίζουν τη λειτουργία των Παρθεναγωγείων. Εδώ αναπτύσσεται η προβληματική της περιόδου αυτής για την κατεύθυνση της γυναικείας εκπαίδευσης, η δράση και η επίδραση των λόγιων Ελληνίδων στην κοινωνία, οι νέοι επαγγελματικοί προσανατολισμοί των γυναικών υπό την επίδραση των νέων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που προτάθηκαν και ο αγώνας και οι διεκδικήσεις των Ελληνίδων για Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση με αντίστοιχη βελτίωση της μέσης εκπαίδευσής τους. Παράλληλα γίνεται αναφορά και στα Παρθεναγωγεία που λειτουργούν στην Οθωμανική επικράτεια αναλύοντας τη σχέση τους και την αλληλεπίδρασή τους με τα Παρθεναγωγεία του ελληνικού κράτους και το ρόλο τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

Στο τρίτο κεφάλαιο, καλύπτεται χρονικά η περίοδος από το 1893 ως το 1929, οπότε η κυβέρνηση Βενιζέλου επιχειρεί εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου εξετάζονται οι νέες νομοθετικές ρυθμίσεις που προωθούνται για τα Παρθεναγωγεία και τα Διδασκαλεία θηλέων ενώ μελετάται και το ξεκίνημα της μέσης επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών με την ίδρυση αντίστοιχων σχολών. Στο κεφάλαιο αυτό παρακολουθείται επίσης η διενέργεια του «Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου»(1908), όπου τίγονται επίσημα τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης και αναλύονται οι προτάσεις για αλλαγές που προτείνονται από το υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Τέλος εξετάζεται ξεχωριστά η περίπτωση του Παρθεναγωγείου του Βόλου (1908-1911), του μοναδικού, για τα ελληνικά δεδομένα σχολείου, με διαφορετικό παιδευτικό προσανατολισμό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναπτύσσεται η δράση του γυναικείου κινήματος στο χώρο της εκπαίδευσης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέσα από την εξέταση των γυναικείων σωματείων που δημιουργήθηκαν και των θέσεών τους για την εκπαίδευση, την εργασία και την ισοπολιτεία των γυναικών και μελετούνται αναλυτικά οι επιδράσεις και τα αποτελέσματα των γυναικείων πιέσεων και διεκδικήσεων στο χώρο της εκπαίδευσης. Κατόπιν, περιγράφονται αναλυτικά τα σημεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 για την εκπαίδευση των κοριτσιών ενώ

παρουσιάζονται αναλυτικά και οι απόψεις των γυναικών και η κριτική τους για τις εκπαιδευτικές αλλαγές.

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται αναλυτικά η περίπτωση του Παρθεναγωγείου της Μυτιλήνης μελετώντας την ιστορική του διαδρομή, το εκπαιδευτικό προσωπικό, το μαθητικό του δυναμικό και την εκπαιδευτική του πράξη συνολικά.

1. Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΝΕΟΣΥΣΤΑΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1821-1861)

1.1 Σύντομη ιστορική αναδρομή στα χρόνια της Τουρκοκρατίας

Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Τούρκους, η πλειοψηφία των λόγιων και παιδαγωγών, ο «έμψυχος φορέας της παιδείας της Ανατολής»,³ μετακινείται προς τη Δύση. Σταδιακά, ιδιαίτερα μετά τον 16^ο αιώνα, δημιουργούνται σε πόλεις της Δύσης - όπως τη Βενετία, τη Φλωρεντία, τη Ρώμη, τη Βιέννη, τη Πάδοβα, το Βουκουρέστι- ελληνικές κοινότητες και ιδρύονται αντίστοιχα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα που φροντίζουν για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Πλούσιοι Έλληνες έμποροι και λόγιοι με τη συνδρομή κληρικών ιδρύουν τα ονομαζόμενα «κολέγια» που παρέχουν εκτός από τα μαθήματα, τροφή και στέγη για τους σπουδαστές. Εκεί συγκεντρώνεται σιγά σιγά αξιόλογος αριθμός σπουδαστών που προέρχονται κυρίως από τις βενετοκρατούμενες περιοχές της Κύπρου, της Κρήτης, της Ρόδου και των Επτανήσων⁴.

Στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, λειτουργεί σύμφωνα με το θρύλο, το «κρυφό σχολειό». Τα μοναστήρια ή ο νάρθηκας των εκκλησιών αποτελούν τις μικρές παιδευτικές εστίες, τα «κοινά» σχολεία, όπου οι μοναχοί και οι ιερείς διδάσκουν σε λιγοστούς μαθητές ανάγνωση, γραφή και στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής⁵. Το 18ο αιώνα οι κυριότεροι παράγοντες, που επιταχύνουν την πνευματική πρόοδο σε πολλές περιοχές, είναι η οικονομική άνθηση του ελληνισμού, το πνευματικό κίνημα του διαφωτισμού και οι ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία, κυρίως με τη μορφοποίηση μιας οικονομικά ισχυρής τάξης εμπόρων. Με ατομικές πρωτοβουλίες πρώτα και ύστερα με τη συμβολή των κοινοτήτων ιδρύονται συνεχώς καινούρια σχολεία. Προς στο τέλος του 18ου αιώνα, σχολεία λειτουργούν σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα. Έτσι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα υπάρχει ένα ευνοϊκό κλίμα γενικά προς τα εκπαιδευτικά πράγματα ως αποτέλεσμα του αντίλαλου των μηνυμάτων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και των ιδεών που διαδίδονται από τους θεωρητικούς της εθνικής ανεξαρτησίας, όπως ο Ρήγας Φεραίος και ο Κοραΐς που θεωρούν ότι «το έθνος θα αναστηθή δια της εξαπλώσεως των φώτων»⁶. «Δράξασθε παιδείας»⁷ είναι το σύνθημά τους. Εκτός όμως από τους μεγάλους «Δάσκαλους του Γένους», τους κληρικούς, τους

³ Ζαχαρόπουλος Ν. (1998),σ.34

⁴ Ζαχαρόπουλος,ό.π.,σ.51,75

⁵ Ζαχαρόπουλος,ό.π.,σ.37

⁶ Φραγκουδάκη Α. (1985), σ.16

⁷ Δημαράς Κ.Θ. (1993),σ.111

ναυτικούς και τους εμπόρους, οι Έλληνες στη μεγάλη πλειοψηφία τους και οι Ελληνίδες σχεδόν στο σύνολό τους, είναι αναλφάβητοι⁸.

Σε σχέση όμως με την εκπαίδευση των γυναικών, η κατάσταση είναι διαφορετική. Λίγο πριν την Επανάσταση του 1821, η κοινωνική θέση της γυναίκας είναι τέτοια που δεν της επιτρέπει να συμμετέχει στην εκπαίδευση αλλά ούτε και σε ευρύτερες κοινωνικές δραστηριότητες. Οι γυναίκες είναι εντελώς απομονωμένες από κοινωνική άποψη σύμφωνα και με μαρτυρίες ξένων ταξιδιωτών στην Ελλάδα αυτή την εποχή. Ένας γερμανός αξιωματικός, ο Carl Kosterus, που επισκέφτηκε την Καλαμάτα το 1821, γράφει ότι «...οι γυναίκες ήταν κατάκλειστες στα σπίτια. Τα ψώνια στα μαγαζιά γίνονταν αποκλειστικά από τους άνδρες. Οι γυναίκες περιορίζονταν στο μαγείρεμα και στο νοικοκυριό. Καμιά συμμετοχή στη ψυχαγωγία.»⁹. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Τ. Ευαγγελίδης : «...τα κοράσια σπανίως εξήρχοντο των οικιών, ασχολούμενα περί τα οικιακά έργα και δια τούτο η θηλεία εκπαίδευσις καθυστερεί μέχρι των μέσων του ΙΘ'»¹⁰. Μένουν κλεισμένες στο σπίτι και εκτός από το νοικοκυριό, η υφαντική και το κέντημα αποτελούν τις κύριες απασχολήσεις τους ενώ βοηθούν και τους άντρες τους στην καλλιέργεια της γης¹¹. Σύμφωνα με τον άγγλο περιηγητή R. Chandler (1765), οι γυναίκες στην Ελλάδα που γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή θεωρούνται εξαιρετικά μορφωμένες¹². Ακόμα, ο Gh.Rulhiere, περιηγητής που επισκέφθηκε το 1798 τη Ζάκυνθο, παρατηρεί ότι «η έλλειψη κάθε μορφής παιδείας ήταν γενική στο νησί, αλλά η αμάθεια των γυναικών ήταν απίστευτη. Καταδικασμένες να ζουν κλεισμένες μέσα στο σπίτι από τα μικρά τους χρόνια, δεν διδάσκονταν τίποτα»¹³.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι αυτονόητο ότι δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε οργανωμένη εκπαίδευση των κοριτσιών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Μία γνωστή περίπτωση εκπαίδευσης κοριτσιών από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας είναι αυτή που γίνεται σε μοναστήρια. Εδώ τα κορίτσια διδάσκονται γραφή και ανάγνωση από μοναχές. Το πρώτο τέτοιο σχολείο θηλέων στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας υπάρχει μαρτυρία ότι λειτούργησε στη Μυτιλήνη, στο Μοναστήρι της Μυρσινιώτισσας, γύρω στα 1530¹⁴. Λίγα χρόνια αργότερα, στο μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα που ίδρυσε στην Αθήνα η Φιλοθέη, κόρη του αθηναίου λόγιου Α.Μπενιζέλου, λειτουργεί και σχολείο για τις κοπέλες τις περιοχής¹⁵. Η Φιλοθέη περιθάλλει εκεί όσες γυναίκες καταφεύγουν στο μοναστήρι για διάφορους λόγους και

⁸ Δαράκη Π. (1995),σ.89 και Τσουκαλάς Κ. (1987), σ.393. Ο Κ.Τσουκαλάς αναφέρει για την περίοδο 1828-30 ποσοστό αναλφάβητων ανδρών 90,95% ενώ αναφέρει ότι δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία για τις γυναίκες.

⁹ Σιμόπουλος Κ. (1979),τ. 1, σ.427.

¹⁰ Ευαγγελίδης Τ. (1936), σ.63.

¹¹ Δαράκη Π. (1995),σ.92.

¹² Σιμόπουλος Κ. (1973), τ. Β', σ. 294.

¹³ Σιμόπουλος ό.π., τ. Β', σ. 779.

¹⁴ Βαλέτας Γ.(1932), σ.298.

¹⁵ Δαράκη Π. (1995),σ.106.

οι μοναχές τους μαθαίνουν ραπτική, υφαντική και πλεκτική και τις διδάσκουν παράλληλα και στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής.

Ειδική περίπτωση στο θέμα που εξετάζουμε αποτελούν οι Φαναριώτισσες και οι κόρες γενικά εύπορων ελληνικών οικογενειών¹⁶. Ήδη από το 17ο αιώνα η οικονομική άνεση που εξασφαλίζουν με το εμπόριο πολλές οικογένειες Φαναριωτών δίνει τη δυνατότητα για ταξίδια στη Δύση, όπου οι γυναίκες έρχονται σε επαφή με τα ήθη των δυτικών χωρών και μαθαίνουν ξένες γλώσσες. Οι Φαναριώτισσες αποκτούν ξεχωριστή θέση στην κοινωνία και στην οικογένεια και πολλές απ' αυτές διακρίνονται για τη μόρφωση τους και για την αγάπη τους για τη μουσική, το θέατρο και την ποίηση¹⁷. Καλή εικόνα του τρόπου με τον οποίο εκπαιδεύονταν οι νέες, καθώς και τα στάδια της εκπαίδευσης αυτής, μας δίνει ο Αχ. Ραγκαβής¹⁸ στα απομνημονεύματά του. Στους φαναριώτικους κύκλους οι γονείς φροντίζουν όχι μόνο για τη στοιχειώδη αλλά και για μια ανώτερη και πιο πλατιά μόρφωση των κοριτσιών. Η αδελφή του Ραγκαβή διδάσκεται όπως και ο ίδιος Αρχαία Ελληνικά, Ιστορία, Γαλλικά, Ζωγραφική. Η γαλλική γλώσσα, ιδιαίτερα, γίνεται αντικείμενο συστηματικών σπουδών. Ακολουθώντας το γενικό πνευματικό κλίμα της εποχής, πολλές Φαναριώτισσες ασχολούνται με μεταφράσεις έργων.

Σταδιακά η οικονομική ανάπτυξη ελληνικών οικογενειών, από το εμπόριο κυρίως, στις παροικίες του ελληνισμού της διασποράς, στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου και στα εμπορικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας, τους δίνει τη δυνατότητα να μορφωθούν και να έρθουν σε επαφή με τα ήθη δυτικών χωρών της Ευρώπης. Τα κορίτσια των εύπορων οικογενειών αποκτούν δυνατότητα μόρφωσης με δάσκαλους στο σπίτι: «...μόνον δ' αι πλούσιαι παρθένοι είχαν οικοδιδασκάλους.»¹⁹. Όμως με τον τρόπο που διαμορφώνεται η γυναικεία εκπαίδευση την εποχή αυτή δεν είναι εύκολο να επιβιώσουν ιστορικά τεκμήρια, που να δίνουν με τρόπο ικανοποιητικό την εξέλιξη της.

Μεγάλη γυναικεία προσωπικότητα της εποχής, που αγωνίστηκε για την εκπαίδευση των γυναικών υπήρξε η δασκάλα Ευανθία Καΐρη, που εκπαιδεύτηκε από τον αδελφό της Θεόφιλο Καΐρη, γνωστό παιδαγωγό και επιστήμονα της εποχής. Η Ελληνική Επανάσταση τη βρίσκει να διδάσκει στην ονομαστή τότε Σχολή των Κυδωνιών (Αίβαλι) που ιδρυτής ήταν ο αδερφός της. Όταν αρχίζουν οι διωγμοί των Ελλήνων της Μ.Ασίας από τους Τούρκους, η Καΐρη έρχεται στην Ελλάδα και συνεχίζει τις προσπάθειες της για την εκπαίδευση των γυναικών.

¹⁶ Δαράκη Π. (1995), σ.89.

¹⁷ Δημαράς Κ.Θ. (1987), σ.182.

¹⁸ Ραγκαβής Α.(1894), τ. Α', σ. 24-27 και 66-67.

¹⁹ Ευαγγελίδης Τ. (1936), σ.63.

Αλληλογραφεί μάλιστα με τον Α.Κοραή που της συμπαραστέκεται και της στέλνει έργα για μετάφραση²⁰.

Συμπερασματικά, η εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στην περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρξε σταθερά ανοδική. Τα γράμματα, προνόμιο στην αρχή λίγων κοριτσιών, γίνονται σταδιακά ανάγκη και επιδίωξη των πολλών. Η προεργασία, που έγινε στα χρόνια αυτά, επηρέασε καθοριστικά και με ποικίλους τρόπους την εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στο ελεύθερο κράτος. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των κοριτσιών από τα χρόνια του Αγώνα, όπως θα δούμε παρακάτω, δείχνει καθαρά πως το έδαφος είχε προετοιμαστεί κατάλληλα από την εποχή της Τουρκοκρατίας.

1.2 Η εκπαίδευση των κοριτσιών στα χρόνια της Επανάστασης και του Καποδίστρια (1821-1833).

1.2.1 Οι διακηρύξεις της Επανάστασης για την εκπαίδευση

Η μέριμνα για τη γυναικεία εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της επανάστασης και στα πρώτα χρόνια του νέου ελληνικού κράτους φαίνεται εντυπωσιακή και προοδευτική, ιδιαίτερα σε σχέση με τις κατοπινές εξελίξεις.

Η Πελοποννησιακή Γερουσία, στη Διακήρυξη της 27^{ης} Απριλίου 1822, παροτρύνει τους γονείς να φροντίσουν για τη μόρφωση των παιδιών τους, αγοριών και κοριτσιών: «Μην αμελήσετε την παιδείαν των αγαπητών σας τέκνων, αρρένων τε και θηλέων, μη αγωνίζεσθε διά να τους αφήσετε κληρονομίαν χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα διά να τους προμηθεύσετε τον αληθή και άσυλον θησαυρόν της παιδείας»²¹. Στα κείμενα αυτά διακρίνεται ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός και η επιρροή από τις βασικές αρχές των εκπαιδευτικών συστημάτων της Ευρώπης. Σχεδιάζονται σχολεία αρρένων και θηλέων όπου η φοίτηση θα είναι δωρεάν και αποφασίζεται στη διδασκαλία να εφαρμοστεί η αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Με δεδομένες τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην αρχή της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος έχει σαφώς πολύ σημαντικό οικονομικό πλεονέκτημα αφού σύμφωνα με αυτή οι πιο προχωρημένοι μαθητές, οι «πρωτόσχολοι», βοηθούν το δάσκαλο στο έργο του με αποτέλεσμα να διδάσκονται σε μια τάξη εκατοντάδες παιδιά²². Το Σύνταγμα του 1823, το πρώτο που έχει γενική διάταξη για την εκπαίδευση, προβλέπει και τη διάδοση της μεθόδου σε εθνική κλίμακα²³.

²⁰ Δαράκη Π. (1995), σ.107.

²¹ Δημαράς Α. (1973), τ.Α', σ. 7.

²² Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος άρχισε να εφαρμόζεται σε σχολεία στην Αγγλία από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και εξαπλώθηκε σε άλλα κράτη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Στην Ελλάδα έγινε γνωστή τη δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα από τον επανήσιο Α.Πολίτη και τον Γ.Κλεόβουλο. Επίσημο εγχειρίδιο της

1.2.2 Τα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία για μαθήτριες

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1825, ως αποτέλεσμα αυτών των πεποιθήσεων, ιδρύεται από τη Φιλόμουσο Εταιρεία²⁴ το πρώτο σχολείο για κορίτσια στην Αθήνα, το «Σχολείον του Παρθενώνος», όπως ονομάστηκε ίσως από το γεγονός ότι λειτουργεί στα ερείπια του Παρθενώνα στην Ακρόπολη²⁵. Το σχολείο αυτό αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση όχι μόνο γιατί είναι το πρώτο οργανωμένο σχολείο για κορίτσια μετά την επανάσταση -αφού μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την Εκκλησία- αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο οργάνωσε το σχολείο ο διευθυντής του, ο Νεόφυτος Νικητόπλος. Ο Νικητόπλος ήταν δάσκαλος από τη Δημητσάνα με παιδαγωγικές σπουδές στην Οδησσό και στο Παρίσι. Η δουλειά του στο Παρθενοναγωγείο των Αθηνών αποκαλύπτει πως ήταν φωτισμένος και φιλελεύθερος παιδαγωγός που δε θεωρούσε έργο του μόνο την απλή μετάδοση γνώσεων αλλά απέβλεπε στη γενικότερη αγωγή των μαθητριών του²⁶. Τα μέτρα που εφάρμοσε ο Νικητόπλος για τη λειτουργία του σχολείου, που σε πολλά σημεία θυμίζουν αρχές σύγχρονων προοδευτικών σχολείων, είχαν απώτερο σκοπό να φτιάξουν «καλούς Πολίτας» και για αυτό οι μαθήτριες συμμετείχαν ενεργά στη διοίκηση του σχολείου²⁷. Όμως ένα χρόνο αργότερα, το 1826, η λειτουργία του σχολείου διακόπτεται λόγω της κατάληψης της πόλης των Αθηνών από τους Τούρκους.

Το 1827, στο νέο Σύνταγμα που ψηφίζεται από τη Βουλή και στα άρθρα του για την εκπαίδευση, φαίνεται ότι υπάρχει το όραμα για ένα εκπαιδευτικό σύστημα κλιμακωμένο σε τρεις βαθμίδες που θα προσφέρεται δωρεάν, τουλάχιστον στην πρώτη βαθμίδα, σε αγόρια και κορίτσια κάτω από την επίβλεψη της Βουλής με υπεύθυνο στην κυβέρνηση έναν ειδικά ορισμένο Υπουργό²⁸. Οι προσδοκίες του Έθνους, όπως φανερώνονται μέσα από το Σύνταγμα, είναι το δικαίωμα στη μόρφωση για όλους ώστε να διαμορφώνονται ελεύθεροι πολίτες που θα έχουν συνείδηση τόσο των καθηκόντων όσο και των δικαιωμάτων τους.

Η κυβέρνηση Καποδίστρια, στα πρώτα χρόνια μετά τον Αγώνα όπου υπάρχουν πολλά προβλήματα διοικητικής οργάνωσης και ελάχιστα χρήματα να διατεθούν για την παιδεία, δεν

μεθόδου ορίστηκε ο «Οδηγός» του γάλλου καθηγητή Sarazin που μετέφρασε ο Ι. Π.Κοκκώνης, στενός συνεργάτης του Καποδίστρια. Περισσότερα για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο βλ. Λέφας Χ. (1942), σ.128-161.

²³ Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ. 304.

²⁴ Η Φιλόμουσος εταιρεία ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1813 με ποικίλους πνευματικούς σκοπούς, ανάμεσα στους οποίους και η μέριμνα για την εκπαίδευση, βλ. Δημαράς Κ.Θ.(1987), σ.244 και Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.33 και σ.41.

²⁵ Ευαγγελίδης Τ. (1936), τ. Α', σ.245.

²⁶ Δημαράς Α. (1973), τ. Α', σ. κς, κζ.

²⁷ Ευαγγελίδης Τ. (1936), τ. Α', σ.245.

²⁸ Δημαράς Α. (1973), τ. Α', σ.κζ.

μπορεί να ανταποκριθεί στις προσδοκίες του έθνους, όπως αυτές διατυπώνονται παραπάνω. Ο Καποδίστριας φροντίζει κυρίως για τη στοιχειώδη εκπαίδευση και αφήνει τη φροντίδα για τη μέση εκπαίδευση κυρίως στην ιδιωτική πρωτοβουλία²⁹. Ιδρύονται αλληλοδιδασκτικά δημοτικά σχολεία στις πόλεις της ηπειρωτικής και νησιωτικής ελεύθερης Ελλάδας. Το 1830, σύμφωνα με έκθεση του Ν.Χρυσόγελου, Γραμματέα «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείσεως», λειτουργούν σε ολόκληρη τη χώρα 62 αλληλοδιδασκτικά σχολεία³⁰. Όμως το ποσοστό φοίτησης των παιδιών είναι πολύ χαμηλό. Από στατιστικά στοιχεία υπολογίζεται ότι το 1830 φοιτούν στα σχολεία 6 χιλιάδες μαθητές που αποτελούν το 8% στο σύνολο των παιδιών σχολικής ηλικίας³¹ και το 0,88% στο σύνολο του πληθυσμού³².

Σε τουλάχιστον 26 σχολεία φοιτά και ένα σχετικά μικρό ποσοστό μαθητριών³³. Δυστυχώς δε σώζονται αναλυτικές εκθέσεις και κατάλογοι μαθητριών για όλα τα σχολεία αυτή την εποχή. Η συμμετοχή των κοριτσιών στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία είναι όμως μεγαλύτερη στα νησιά του Αιγαίου, όπου η θέση της γυναίκας στην κοινωνία είχε βελτιωθεί αισθητά λόγω της μακρόχρονης επικοινωνίας με τους δυτικούς, τα ειδικά προνόμια, την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, καθώς και τη λειτουργία των σχολείων που είχαν ιδρύσει από τον 17ο αιώνα οι Ουρσουλίνες μοναχές³⁴.

Ένας σημαντικός παράγοντας για τη γυναικεία εκπαίδευση είναι το γεγονός ότι, μετά τον Αγώνα, πρόσφυγες από όλα τα μέρη της Ελλάδας και τις παροικίες του εξωτερικού είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται σε περιοχές του ελεύθερου κράτους³⁵. Έτσι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, στην ελληνική κοινωνία κυριαρχούν οι επιδράσεις από το δυτικό τρόπο ζωής, τα Ιόνια νησιά -, όπου υπάρχει η Ιόνιος Ακαδημία και ένα υψηλό πολιτιστικό επίπεδο- αλλά και από την κοσμοπολίτικη κοινωνία της Κωνσταντινούπολης, τους Φαναριώτες³⁶. Ο πλούτος και η πνευματική καλλιέργεια που φέρουν στο νέο ελληνικό κράτος επηρεάζει άμεσα και τη γυναικεία εκπαίδευση. Σε πόλεις του ελεύθερου κράτους, όπως το Ναύπλιο, η Αίγινα, η Ερμούπολη και το Άργος, όπου γνωρίζουν ιδιαίτερη οικονομική άνθηση λόγω αυτών των παραγόντων, ιδρύονται και τα πρώτα σχολεία θηλέων ξεχωριστά από εκείνα των αρρένων.

Το 1828 ιδρύεται στο Ναύπλιο από την Ελένη Δανέζη η «Γυναικεία Σχολή» με 33 μαθήτριες. Η Ελένη Δανέζη είναι δασκάλα από την Κρήτη και είναι η πρώτη Ελληνίδα που ιδρύει αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια. Το σχολείο οργανώνεται σύμφωνα με τα

²⁹ Δημαράς Α. (1973), τ. Α', σ.κη.

³⁰ Δασκαλάκης Α. (1968), τ. Β', σ.1143.

³¹ Τσουκαλάς Κ. (1987), σ.392.

³² Τσουκαλάς ό.π.,σ.395.

³³ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.54.

³⁴ Ζιώγου -Καραστεργίου ό.π., σ.55.

³⁵ Ραγκαβής Α.(1894), τ.Α', σ.263.

³⁶ Δημαράς Κ.Θ. (1987), σ.271.

πρότυπα που ίσχυαν τότε στα Ιόνια νησιά³⁷. Σχολείο για κορίτσια λειτουργεί από το 1829 και στο Άργος με 20 μαθήτριες και δασκάλα την Παναγιώτα Φανδρίδη³⁸. Στα σχολεία αυτά οι γονείς των μαθητριών πληρώνουν δίδακτρα ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση. Τα δίδακτρα των φτωχών μαθητριών καλύπτονται από εισφορές³⁹. Το 1830 αρχίζει να λειτουργεί αλληλοδιδασκτικό σχολείο Θηλέων και στην Αίγινα με 32 μαθήτριες, που ίδρυσε και συντηρούσε αρχικά η «Δούκισσα της Πλακεντίας», η γνωστή φιλελληνίδα Σοφία De Marbois και αργότερα ανέλαβε τα έξοδα η κυβέρνηση⁴⁰. Από το 1830 λειτουργεί και στην Ερμούπολη, με έξοδα του δήμου, ξεχωριστό σχολείο για τις μαθήτριες. Συμβούλιο από οκτώ μητέρες αποτελεί την «εφορευτική επιτροπή» του σχολείου που έχει σκοπό «να εφορεύη διά την εκπαίδευσιν, ηθοποίησιν και καθαριότητα των κορασίων αυτών»⁴¹. Ο αριθμός των μαθητριών είναι 201 ενώ την ίδια χρονιά το σχολείο των αγοριών έχει 275 μαθητές.

Τα μαθήματα που διδάσκονται στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των κοριτσιών είναι: «ανάγνωσις, αριθμητική, γραφή, αι αναγκαίαι γυναικείαι τέχναι καθώς ράψιμον»⁴². Τα εργόχειρα φαίνεται ότι κατέχουν σημαντική θέση στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Σύμφωνα με το Δασκαλάκη, στην Ερμούπολη θεωρείται απαραίτητη ή ίδρυση χωριστού σχολείου για τις μαθήτριες όπου να διδάσκονται «όχι μόνον τα γράμματα, αλλά και διάφορα εργόχειρα, τα οποία απαιτείται εκάστη κόρη να μάθη»⁴³.

Στη διαμόρφωση και εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα συμβάλλουν την εποχή αυτή δυτικοί ιεραπόστολοι, ιδιαίτερα άγγλοι και αμερικανοί προτεστάντες, αλλά και φιλέλληνες ιδρύοντας από τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση «ανώτερα» σχολεία για τις Ελληνίδες.

Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο αμερικανός ιεραπόστολος John Henry Hill και η γυναίκα του Frances, απεσταλμένοι της Protestant Episcopal Church, που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και το 1831, παράλληλα με το σχολείο αρρένων, ιδρύουν και ένα «ανώτερο» παρθεναγωγείο και οικοτροφείο, σημαντικό κέντρο της γυναικείας εκπαίδευσης σε όλη τη μετέπειτα μακρόχρονη ιστορία του (έκλεισε το 1982)⁴⁴. Από την αρχή της λειτουργίας του δημιουργούνται τμήματα: νηπιακό, αλληλοδιδασκτικό και «ανώτερο». Οι Hill πιστεύουν ότι οι γυναικείες τέχνες μπορούν να χρησιμεύσουν ως μέσο βιοπορισμού για τα άπορα κορίτσια, και σ' αυτόν το σκοπό αποβλέπει το ειδικό τμήμα του αλληλοδιδασκτικού, εφαρμόζοντας στην

³⁷ Δασκαλάκης Α. (1968), τ. Α', σ.166.

³⁸ Δασκαλάκης ό.π., τ. Γ', σ.1930.

³⁹ Δασκαλάκης ό.π., τ. Α', σ.166-167.

⁴⁰ Δασκαλάκης ό.π., τ. Γ', σ.2112.

⁴¹ Για το σχολείο θηλέων στην Ερμούπολη βλ. Δασκαλάκη Α. (1968), τ. Α, σ.261-263.

⁴² Δασκαλάκης ό.π., τ. Α', σ.166.

⁴³ Δασκαλάκης ό.π., τ. Α', σ.262.

⁴⁴ Περισσότερα για τη σχολή Hill βλ. Φουρναράκη Ε. (1987), σ.19,20 και Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.63.

πράξη ένα είδος γυναικείας επαγγελματικής εκπαίδευσης. Ακόμα, σύμφωνα με τη Frances Hill, είναι επιτακτική η ουσιαστική θρησκευτική μόρφωση των κοριτσιών των πλούσιων και μορφωμένων οικογενειών της διασποράς που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Για αυτό οι Hill -όπως και άλλοι ιεραπόστολοι- δίνουν βαρύτητα στη μόρφωση δασκαλισσών. Έτσι, από το 1834, το «ανώτερο» σχολείο των Hill προετοιμάζει μαθήτριες και για το επάγγελμα της δασκάλας⁴⁵.

Ένας άλλος ιεραπόστολος, ο Fr. Hildner ιδρύει στην Ερμούπολη το 1831 ιδιωτικό σχολείο, με την επωνυμία «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον», που γρήγορα εξελίχθηκε σε σημαντικό εκπαιδευτικό κέντρο. Το Παιδαγωγείο διαιρούνταν σε τέσσερα τμήματα με αρκετά μεγάλο αριθμό μαθητών και μαθητριών: ανώτερο σχολείο για κορίτσια με 36 μαθήτριες, αλληλοδιδασκτικό σχολείο για αγόρια με 100 μαθητές, αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια με 120 μαθήτριες και νηπιαγωγείο με 140 μαθητές και μαθήτριες⁴⁶. Το Φιλελληνικό Παιδαγωγείο λειτουργεί μέχρι και το 1883 οπότε πεθαίνει ο ιδρυτής του.

Άλλη περίπτωση είναι εκείνη της γαλλίδας G. Volmerange που ιδρύει το 1831 ανώτερο σχολείο θηλέων στο Ναύπλιο. Την εποχή αυτή στην κοινωνία του Ναυπλίου ζουν πολλές πλούσιες οικογένειες του απόδημου ελληνισμού και αξιωματούχοι της κυβέρνησης και το σχολείο της Volmerange βρίσκει μεγάλη ανταπόκριση. Από το 1834 στο σχολείο τοποθετούνται και υπότροφες μαθήτριες της κυβέρνησης με σκοπό να γίνουν δασκάλες. Στις αρχές του 1835, το σχολείο μεταφέρεται, μαζί με την πρωτεύουσα του κράτους, στην Αθήνα⁴⁷.

Γενικά, παρατηρούμε ότι σε αυτά τα «ανώτερα» σχολεία κοριτσιών έχουν τη δυνατότητα να μορφωθούν τα κορίτσια των σχετικά εύπορων οικογενειών, δεδομένου ότι καταβάλλονται δίδακτρα για τη φοίτηση των μαθητριών. Αργότερα σε αυτά τα σχολεία θα προετοιμάζονται και οι μαθήτριες που θα γίνουν οι πρώτες δασκάλες που θα διδάξουν στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία των κοριτσιών.

⁴⁵ Το σχολείο των Hill λειτούργησε, με διάφορες διακοπές ως το 1982 οπότε έκλεισε οριστικά ενώ κατά καιρούς έλαβε διάφορες διακρίσεις από την Πολιτεία για την προσφορά του. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. δικτυακό τόπο <http://www.weblab.gr/hasi/gr/institutions/hill.html>

⁴⁶ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.62

⁴⁷ Το σχολείο παρακμάζει σιγά σιγά ώσπου το 1840 διαλύεται. Η δασκάλα Ε. Πιτταδάκη, καταφέρνει να οργανώσει ξανά το σχολείο, δέχεται και άλλες μαθήτριες εκτός από τις υπότροφες του κράτους, και λειτουργεί το σχολείο ως το 1852. Βλ. Ανυπόγραφο άρθρο(1890), «Ανώτερο Σχολείο Θηλέων Ναυπλίου», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Δ', αρ. 175.

Εικ. 1 : Σκίτσο του κτιρίου της σχολής Hill στα μέσα του 19^{ου} αιώνα (αρχείο σχολής Hill)

1.2.3 Ο χαρακτήρας και οι στόχοι της γυναικείας εκπαίδευσης. Οι θέσεις των διανοουμένων της εποχής

Η μελέτη των επίσημων διακηρύξεων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους για την εκπαίδευση φανερώνει ότι προβάλλεται έντονα η διάθεση ρήξης με το οθωμανικό παρελθόν της αμάθειας και τις προλήψεις κατά της μόρφωσης και εξυμνούνται από τους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού τα αγαθά της παιδείας και η αναγκαιότητα της εκπαίδευσης.

Όμως η θέση της κοινωνίας απέναντι στην εκπαίδευση των κοριτσιών είναι αρκετά επιφυλακτική και η συμμετοχή των κοριτσιών στα σχολεία προσκρούει στις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής που θέλουν τις κοπέλες να ζουν κλεισμένες στα σπίτια τους χωρίς κοινωνικές συναναστροφές. Μαρτυρία για την κοινωνική θέση της γυναίκας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και την περιορισμένη ζωή τους στο σπίτι αποτελεί η αυτοβιογραφία της πρώτης ουσιαστικά Ελληνίδας πεζογράφου, Ελισάβετ Μαρτινέγκου, : «εκύταξα τους τοίχους του σπιτιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένη...»⁴⁸ Η Μαρτινέγκου με το διάβασμα και το γράψιμο, ακόμα και με τη φυγή της από το πατρικό σπίτι, προσπαθεί να αντιδράσει στη «βάρβαρη και τυραννική» τάξη πραγμάτων που φοβάται «την ελευθερίαν μάλιστα δε και τα γράμματα» γιατί αυτά δίδουν εις τον άνθρωπον μεγάλην ευτολμίαν, μήτε τον αφήνουν να σύρεται ωσάν ζώον εις την γνώμην των άλλων»⁴⁹ ενώ σε κάθε εμπόδιο που έβαζαν οι γονείς της για τη μόρφωσή της «εγροίκα τον εαυτό της να νεκρώνη»⁵⁰.

Λόγιοι της εποχής, επηρεασμένοι από τις ιδέες του Διαφωτισμού, προσπαθούν να πείσουν τους γονείς ότι είναι απαραίτητη η εκπαίδευση των κοριτσιών τους. Σε ομιλία του το 1834 ο Νεόφυτος Βάμβας αναφέρει μεταξύ άλλων:

«Πάσα οικογένεια φρονίμως σκεπτομένη περί των συστατικών της ευτυχίας της, γνωρίζει ως έν από τα ουσιώδη και την καλήν εκπαίδευσιν των θυγατέρων της. Η σπουδαία αύτη σκέψις, πρέπουσα εις όλας εν γένει τας οικογενείας όσαι δεν παραλογίζονται εις τα αληθινά των συμφέροντα από άγνοιαν και προλήψεις, ανήκει έτι μάλλον εις εκείνας, τας οποίας η θεία πρόνοια ηξίωσε να λάβωσιν εις την ανθρώπινον κοινωνίαν θέσιν τινά διακεκριμένην κατά τα γήινα ταύτα αγαθά, και κατά την διαδοχήν του γένους.»⁵¹.

Από την άλλη πλευρά, δημοσιεύονται την εποχή αυτή και μελέτες που δίνουν μια διαφορετική άποψη στο θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης:

⁴⁸ Μαρτινέγκος Ε.(1881), σ.56.

⁴⁹ Μαρτινέγκος ό.π.,σ.113.

⁵⁰ Μαρτινέγκος ό.π.,σ.31.

⁵¹ Βάμβας Ν.(1834), σ. 4.

«...η οικιακή ανατροφή αφορά μάλλον τα κοράσια, παρά τα άρρενα, ένεκα τούτου το περί οικιακής ανατροφής μέρος, μόνον ότι δύναται να εφαρμοσθή και εις αμφοτέρα τα γένη αποτελείται ως επί το πολύ εις τα κοράσια, τα οποία χρήζουσι της συνεχούς μερίμνης των μητέρων, προωρισμένα να διοικήσωσι μίαν ημέραν αυτά μόνα οικίαν και τα της οικίας πράγματα, γενόμενα σύζυγοι. Όσον δε αποβλέπει τους άρρενας, ούτοι χρήζοντες μάλλον δημοσίου ανατροφής και εκπαιδεύσεως παρά οικιακής, διά να γένουν μέλη χρήσιμα της κοινωνίας και καλοί πολίται, αφέθησαν εις την πατρικὴν μέριμναν και κηδεμονίαν των Νόμων και της Κυβερνήσεως, ήτις μόνη δύναται να δώση την ανήκουσαν ανατροφήν.»⁵²

Εδώ γίνεται λόγος για «ανατροφή των κορασίων» και «εκπαίδευση των αρρένων». Δηλαδή τα κορίτσια αρκεί να ανατρέφονται μόνο στο σπίτι από τους γονείς τους αφού προορισμός τους είναι να γίνουν μια μέρα καλοί σύζυγοι ενώ η δημόσια ανατροφή που παρέχεται από τα σχολεία αφορά αποκλειστικά και μόνο τα αγόρια που προορίζονται να γίνουν καλοί πολίτες και χρήσιμα μέλη στην κοινωνία..

Οι υπέρμαχοι της οικιακής ανατροφής των κοριτσιών στηρίζουν τις απόψεις τους και σε επιχειρήματα που αναφέρονται στον τομέα της ηθικής. Ο Ν.Δραγούμης γράφει ότι «οι τοσούτον μεριμνώντες υπέρ της εκπαιδεύσεως των αρρένων απέκρουον την των θηλέων φοβούμενοι μη μαθόντα γράμματα μεταχειρισθώσιν αυτά αντί οργάνων ατόπου ανταποκρίσεως»⁵³, δηλαδή φοβούνται μήπως μάθουν τα κορίτσια να γράφουν ερωτικές επιστολές.

Σε σχέση με τη γυναικεία εκπαίδευση εκφράζονται και άλλοι λόγοι της εποχής, όπως ο Αλέξανδρος Ραγκαβής και ο Γεώργιος Γεννάδιος, συγκλίνοντας στην άποψη ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών αποτελεί βασικό στοιχείο πολιτισμού, προόδου και ελευθερίας. Την περίοδο αυτή η επιχειρηματολογία για τη γυναικεία εκπαίδευση βασίζεται στην ιδέα ότι η μητέρα είναι αυτή που μεταδίδει στα παιδιά πρώτα τις χριστιανικές αρχές και το εθνικό αίσθημα. Επομένως η μόρφωση των αυριανών πολιτών δεν πρέπει να αφήνεται στο μητρικό ένστικτο ακαλλιέργητων γυναικών.

«...Τέλος πάντων, η ούτω πεπαιδευμένη νέα, όταν έλθη εις γάμον και γείνη μήτηρ τέκνων, εδώ φαίνονται αι υψηλότεραι κοινωνικαί ωφέλειαι της εκπαιδεύσεώς της. Η σεμνότης, η γλυκύτης, η πίστις, η λογική υπακοή, τα οποία διδάσκουν και υποστηρίζουν αι παιδιόθεν εγκεχαραγμένοι εις την καρδίαν της ηθικαί αλήθειαι, και η αγάπη και ο λογικός φόβος του Θεού, είναι τόσοι αδιάλυτοι δεσμοί ειρήνης προς τον άνδρα. Τα τέκνα, οι αδύνατοι ούτοι και άμορφοι πολίται, δεν είναι εμπιστευμένοι εις μόνον το μητρικόν ένστιγμα, εις μόνα τα φυσικά των μητέρων αισθήματα, τα οποία χωρίς το οδηγητικόν φως του νοός φέρουν εις μύρια λάθη,

⁵²Ζωντανός Π.(1836), σ. ζ

⁵³Δραγούμης Ν. (1973), τ.Α',σ.167

αλλ' εκτρέφονται με προνοητικήν προσοχήν, προφυλάττονται από πολλούς σωματικούς κινδύνους, και εις την πρόοδον της ηλικίας των από πλειοτέρους ακόμη νοερούς και ηθικούς.»⁵⁴

Επομένως, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, η γυναίκα πρέπει να μορφώνεται στοιχειωδώς ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στο ρόλο της στην κοινωνία ως σύζυγος, μητέρα και οικοδέσποινα. Δηλαδή τα κορίτσια πρέπει να γνωρίζουν τα στοιχειώδη γράμματα αλλά και να δέχονται μια πιο ειδική παιδεία, διαφορετική από την ανδρική και σε χωριστά σχολεία όταν αυτό είναι εφικτό.

Τα δύο αυτά θέματα, η μικτή εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών καθώς και η διαφοροποίηση στο πρόγραμμα της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών, θα απασχολήσουν τον εκπαιδευτικό κόσμο αλλά και ολόκληρη την ελληνική κοινωνία τις επόμενες δεκαετίες μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

1.3 Η γυναικεία εκπαίδευση την εποχή του Όθωνα (1833-1861)

1.3.1 Οι πρώτες νομοθετικές ρυθμίσεις

Αμέσως μετά την άφιξη του Όθωνα (αρχές του 1833), η Αντιβασιλεία παίρνει τα πρώτα μέτρα για την οργάνωση της Εκπαίδευσης. Ειδικότερα, με διάταγμα της 22^{ης} Μαρτίου 1832 διορίζεται μια επιτροπή από λόγιους και εκπαιδευτικούς, με σκοπό να περιγράψει «την αληθή στάσιν της δημοσίου εκπαιδεύσεως» και να υποβάλει «προτάσεις περί των καταλληλοτέρων μέσων προς βελτίωσιν αυτής, και ονομαστί προς σχηματισμόν σχολείων του λαού, Ελληνικών σχολείων, Γυμνασίων και ενός Πανεπιστημίου»⁵⁵. Μετά από αυτό, η Αντιβασιλεία με μια σειρά από διατάγματα αρχίζει να υλοποιεί στην εκπαίδευση ένα σχήμα που μοιάζει με αυτό που είχε περιγραφεί κατά τον Αγώνα.

Έτσι, με διάταγμα της 21^{ης} Νοεμβρίου (3 Δεκεμβρίου) 1833 ιδρύει σχολεία μέσης εκπαίδευσης (Ελληνικό σχολείο και Γυμνάσιο) στο Ναύπλιο και με μια σειρά από άλλα διατάγματα ιδρύονται Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια σε διάφορες πόλεις⁵⁶. Φυσικά, αυτά τα

⁵⁴Βάμβας Ν.(1837),σ.3

⁵⁵Αντωνίου Δ. (1988), τ. Α', σ.12

⁵⁶ Ειδικότερα, με διάταγμα της 25ης Μαρτίου 1835 ιδρύονται δέκα Ελληνικά σχολεία-εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν κιόλας στην Αθήνα, στο Ναύπλιο και τη Σύρο- στις πόλεις Τρίπολη, Σπάρτη, Καλαμάτα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Άμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Ύδρα και Τήνο ενώ με το ίδιο διάταγμα εξομοιώνεται με το Γυμνάσιο Ναυπλίου και εκείνο που λειτουργούσε ήδη από το 1833 στη Σύρο. Με το διάταγμα της 13ης Αυγούστου 1835 ιδρύεται από μια τάξη Ελληνικού σχολείου στις πόλεις Άνδρο, Νάξο, Θήρα, Σκύρο, Υπάτη, Πραστό και Πύργο. Με το διάταγμα της 19ης Αυγούστου 1835 συστήνεται Γυμνάσιο στο Μεσολόγγι (το οποίο όμως δε λειτούργησε)- με διάταγμα της 1 Σεπτεμβρίου 1835 ιδρύεται

σχολεία μέσης εκπαίδευσης αφορούν μόνο τα αγόρια αφού η «μέριμνα για ανάλογα σχολεία κοριτσιών έχει αφεθεί από το κράτος στη δημοτική και ιδιωτική -ελληνική και ξένη- πρωτοβουλία»⁵⁷.

Η δημοτική εκπαίδευση οργανώνεται με βάση το διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 «Περί δημοδιδασκάλων εν γένει και δημοτικών σχολείων».⁵⁸ Σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 2, που ορίζουν τα μαθήματα που θα διδάσκονται, δε γίνεται διάκριση φύλου ως προς τα βασικά μαθήματα προβλέπει όμως τη διδασκαλία ειδικότερων πρακτικών μαθημάτων (αγρονομία, κηπουρική, δενδροκομία κ.ά.) για τα αγόρια και «την γύμνασιν εις γυναικεία εργόχειρα» για τα κορίτσια⁵⁹. Εκτός από τα εργόχειρα, στα κείμενα δίνεται έμφαση στη θρησκευτική μόρφωση και στις γνώσεις της υγιεινής και της οικιακής οικονομίας. Στο άρθρο 58 του διατάγματος ορίζεται όμως ότι «τα σχολεία των κορασιών, όπου τούτο είναι δυνατόν, πρέπει να ήναι χωριστά από τα των παιδιών, να προϊστανται δε αυτών διδασκάλισσαι»⁶⁰. Λαμβάνοντας όμως υπόψη την άσχημη οικονομική κατάσταση των δήμων την εποχή αυτή και την έλλειψη διδασκαλισσών, πρακτικά αυτό σημαίνει την αδυναμία λειτουργίας σχολείων για τα κορίτσια. Με το άρθρο 66 του διατάγματος ορίζεται και η ίδρυση Διδασκαλείου με το σκοπό «να σχηματίζη ικανούς διδασκάλους και διδασκάλισσας». Ο νόμος δηλαδή ορίζει πως οι δάσκαλοι και οι δασκάλες θα έχουν την ίδια εκπαίδευση, πράγμα όμως που δεν πραγματοποιήθηκε γιατί η κοινωνία, αλλά και το επίσημο κράτος, είχε επιφυλάξεις για τη συνεκπαίδευση και δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα να ιδρυθεί ξεχωριστό διδασκαλείο θηλέων. Έτσι το Διδασκαλείο του κράτους, που ιδρύθηκε το 1834 στο Ναύπλιο και μεταφέρθηκε αργότερα στην Αθήνα, περιορίστηκε στην εκπαίδευση των δασκάλων. Είναι σημαντικό όμως ότι μέσα από το διάταγμα αυτό κατοχυρώνεται τουλάχιστον νομοθετικά η στοιχειώδης εκπαίδευση για τα κορίτσια και η εκπαίδευση της δασκάλας.

Η μέση εκπαίδευση οργανώνεται με το διάταγμα της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 «Περί του κανονισμού των ελληνικών σχολείων και γυμνασίων»⁶¹. Τα 125 άρθρα του διατάγματος αυτού ρυθμίζουν τα είδη των σχολείων, τους σκοπούς τους, το ωρολόγιο εβδομαδιαίο πρόγραμμα μαθημάτων, τη διδακτέα ύλη, τις εγγραφές, εξετάσεις, προαγωγές, τα σχετικά με το διδακτικό προσωπικό και άλλες λειτουργικές λεπτομέρειες. Οι διατάξεις αυτές

Ελληνικό σχολείο στη Δημητσάνα κτλ. Παράλληλα, συνεχίζονται οι προσπάθειες, με επιτροπές και διάφορα σχέδια, να συγκροτηθεί ένα πλαίσιο οργάνωσης της Εκπαίδευσης και ειδικότερα της Μέσης και Ανώτατης. Βλ. Αντωνίου Δ. (1988), τ. Α', σ.12.

⁵⁷Αντωνίου Δ. (1988), τ. Α', σ.13.

⁵⁸Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ.11/Ναύπλιο, 3 Μαρτίου 1834, βλ. και αναδημοσίευση αποσπασμάτων στο Δημαράς Α.(1973), τ. Α', σ.45-50.

⁵⁹Δημαράς Α., ό.π. , τ.Α', σ.45.

⁶⁰Δημαράς Α.,ό.π. ,τ.Α', σ.48.

⁶¹Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ.87/31 Δεκεμβρίου 1836. Βλ. αναδημοσίευση αποσπασμάτων του διατάγματος στο Δημαράς Α. (1973), τ. Α', σ.60-67 και Αντωνίου Δ. (1988), τ. Α', σ.84-109.

συμπληρώνονται αργότερα - το 1857- με τον «Εσωτερικόν κανονισμόν των Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων»⁶², καθώς και με ορισμένες άλλες ρυθμίσεις, που αφορούσαν κυρίως θέματα λειτουργικά, και έτσι συμπληρωμένες ίσχυσαν στα κύρια σημεία τους ως το 1929. Σύμφωνα με το διάταγμα αυτό, η Μέση εκπαίδευση περιλαμβάνει δύο κύκλους, το τριτάξιο Ελληνικό Σχολείο, και το τετρατάξιο Γυμνάσιο. Στο Ελληνικό σχολείο εγγράφονται μαθητές του δημοτικού σχολείου που έχουν τελειώσει την δ' τάξη και στο Γυμνάσιο εισάγονται με εξετάσεις οι απόφοιτοι του Ελληνικού σχολείου. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό αυτό νόμο, το Ελληνικό Σχολείο προετοιμάζει τους μαθητές για το Γυμνάσιο, αλλά παράλληλα πρέπει να αποτελεί και ένα αυθύπαρκτο σχολείο, κατάλληλο για τους μαθητές εκείνους που δεν θα συνέχιζαν σπουδές στο Γυμνάσιο. Στην πράξη όμως το Ελληνικό Σχολείο αποτελούσε απλά προπαρασκευαστικό στάδιο για το Γυμνάσιο. Σκοπός του Γυμνασίου είναι κυρίως η προετοιμασία των μαθητών για το Πανεπιστήμιο.

Η διάρθρωση αυτής της Μέσης εκπαίδευσης, όπως άλλωστε και η όλη διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, είναι στην ουσία αντιγραφή της αντίστοιχης βαυαρικής -ακόμα και οι ονομασίες των δύο σχολείων είναι απλές μεταφράσεις η προσαρμογές των γερμανικών όρων (Ελληνικόν σχολείον"/ Lateinische Schule, "γυμνάσιον"/Gymnasium)⁶³-. και, όπως σημειώνει ο Α. Δημαράς, «με έμμεσες η άμεσες έντονες γερμανικές επιδράσεις και μιμήσεις, χωρίς καν συνεκτίμηση της ελληνικής πραγματικότητας ή των σχετικών τάσεων που είχαν διαγραφεί κατά τον Αγώνα, νομοθετήθηκε το εκπαιδευτικό σύστημα του νέου κράτους»⁶⁴, όπου «όλα-παρά τις κάποιες πρωτοβουλίες και τις μερικές ευθύνες που αφήνονται στις τοπικές αρχές-καθορίζονται και επιτηρούνται από την κεντρική κυβέρνηση. Αυτή η αυστηρά συγκεντρωτική οργάνωση θα παραμείνη μόνιμο χαρακτηριστικό της νεοελληνικής εκπαίδευσης, όπως θα τη συντροφεύη πάντα και ο θεωρητικός, κλασικιστικός χαρακτήρας των σπουδών τις οποίες παρέχει, μεταφυτευμένος από τη Βαυαρία και ευνοημένος από το εντόπιο κλίμα»⁶⁵.

Τα Ελληνικά Σχολεία και τα Γυμνάσια προορίζονται από το νόμο αποκλειστικά και μόνο για αγόρια. Στα σχετικά άρθρα δεν γίνεται καμιά αναφορά, ούτε καν πρόβλεψη, για μαθήτριες. Μόνο «μαθηταί» αναφέρονται. Αυτό δικαιολογείται αν λάβουμε υπόψη μας ότι την εποχή αυτή και ο δρόμος που οδηγεί στο Πανεπιστήμιο και η δυνατότητα για την άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος, με εξαίρεση αυτό της δασκάλας, είναι κλειστοί για τη γυναίκα. Έτσι περιορίζεται από την αρχή και ο δρόμος για τη μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών.

⁶²Δημαράς Α. (1973), τ.Α',σ.157-160.

⁶³Αντωνίου Δ. (1988), τ. Α', σ.14.

⁶⁴Δημαράς Α. (1977), τ. ΙΓ', σ. 485.

⁶⁵Δημαράς Α. (1973), τ. Α',σ. λ.

1.3.2 Το κράτος και η ιδιωτική πρωτοβουλία

Με τη νομοθετική ρύθμιση του 1834 θεσμοθετείται η δημοτική εκπαίδευση των κοριτσιών ως υποχρεωτική, όπως και των αγοριών. Όμως, όπως αναφέρεται στην προηγούμενη παράγραφο, δηλώνεται στο διάταγμα ότι, όπου είναι δυνατό, οι κοινότητες θα πρέπει να ιδρύουν χωριστά σχολεία για κορίτσια στα οποία θα διδάσκουν δασκάλες. Αυτό όμως συχνά δεν ήταν εφικτό, τόσο γιατί επιβάρυνε οικονομικά τις κοινότητες όσο και γιατί υπήρχε έλλειψη δασκαλισσών. Έτσι η δυσφορία της παραδοσιακής οικογένειας για τη μόρφωση των κοριτσιών όχι μόνο δεν πλήττεται αλλά και συντηρείται. Όταν το 1852 με εγκύκλιο του υπουργού προς τις νομαρχίες⁶⁶ απαγορεύεται αυστηρά η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, που μέχρι τότε ήταν ανεκτή, η δημόσια στοιχειώδης εκπαίδευση των κοριτσιών δέχεται ένα σοβαρό πλήγμα. Ενδεικτικό για την περιορισμένη διείσδυση του σχολικού δικτύου στο γυναικείο πληθυσμό είναι ότι η συμμετοχή των κοριτσιών στη στοιχειώδη εκπαίδευση αποτελεί περίπου το 9% των μαθητών το 1837 και μετά κάποιες δεκαετίες, το 1878, δεν ξεπερνά το 20%⁶⁷. Ουσιαστικά, το μέτρο για την υποχρεωτική φοίτηση των κοριτσιών δεν εφαρμόστηκε σε όλο τον 19^ο αιώνα με την έννοια ότι κυρώσεις σε περίπτωση παράβασης ήταν σπάνιο φαινόμενο⁶⁸.

Παρόμοια με τη νομοθεσία για τη στοιχειώδη εκπαίδευση των κοριτσιών, η νομοθετική ρύθμιση του 1836 δείχνει καθαρά ότι η κυβέρνηση θεωρεί τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών ιδιωτική υπόθεση, με αποτέλεσμα να μείνει η ανώτερη εκπαίδευση των Ελληνίδων, για έναν αιώνα περίπου, στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Στο άρθρο 115 του διατάγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836 καθορίζονται τα σχετικά με την ίδρυση και τη λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων: «Όπου η Κυβέρνησις δεν εσύστησεν ελληνικόν σχολείον, δύνανται δήμοι ή ιδιώται να συστήσωσι τοιούτον ή και τάξεις τινάς γυμνασίου εξ ιδίων αναλωμάτων. Αλλ' ο οργανισμός αυτών χρεωστέι να ήναι κατά πάντα ομοιόμορφος με τον των ελληνικών σχολείων του κράτους και των αντιστοιχουσών τάξεων του»⁶⁹.

1.3.3 Τα σχολεία ξένων ιεραποστόλων και φιλελλήνων

Μέσα από τις συνθήκες αυτές που υπαγορεύουν οι νομοθετικές ρυθμίσεις του κράτους, η ιδιωτική πρωτοβουλία αναπτύσσει ολοένα και μεγαλύτερη δραστηριότητα στο χώρο της

⁶⁶ Βλ. αναδημοσίευση αποσπασμάτων της εγκυκλίου στο Δημαράς Α. (1973), τ. Α', σ. 123.

⁶⁷ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.131, 231-232 και 237.

⁶⁸ Τσουκαλάς Κ. (1987), σ.411.

⁶⁹ Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ.87/31 Δεκεμβρίου 1836, βλ. και αναδημοσίευση στο: Δημαράς Α. (1973), τ. Α', σ. 64.

γυναικείας εκπαίδευσης. Η επιθυμία των γονιών εύπορων τάξεων για μια ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών τους βρίσκει ικανοποίηση με τη φοίτηση τους στα σχολεία της Volmerange, του Hill και του Hildner, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου. Τα σχολεία αυτά —ιδιαίτερα το παρθενγωγείο των Hill— προσελκύουν τις κόρες ευκατάστατων και μορφωμένων Ελλήνων του κράτους και της διασποράς. Εξάλλου, η κατεύθυνση των σχολείων αυτών για τη συστηματική εκπαίδευση δασκαλισσών συμπίπτει με το ανάλογο ενδιαφέρον της Κυβέρνησης που από το 1834 στέλνει υπότροφες μαθήτριες γι' αυτό το σκοπό στα «ανώτερα» σχολεία των Hill και άλλων φιλελλήνων.

Εικ. 2: Επίσκεψη μαθητριών του Παρθενγωγείου Hill στην Ακρόπολη, 1860 (Φωτ. αρχείο Μουσείου Μπενάκη)

Εικ. 3: Η F.Hill με τις μαθήτριάς της, 1865 (Φωτ.αρχείο Σχολής Hill)

1.3.4 Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία και το σχολείο της

Η ανάγκη να διαδοθεί η στοιχειώδης γυναικεία εκπαίδευση απαιτεί περισσότερες δασκάλες, γεγονός που κινητοποιεί αποφασιστικά έλληνες λογίους και παιδαγωγούς, οι οποίοι βλέπουν άλλωστε με δυσπιστία το γεγονός ότι το μονοπώλιο σχεδόν μιας ανώτερης μόρφωσης των κοριτσιών έχουν τα σχολεία ξένων. Έτσι το 1836 ιδρύεται η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία. Εμπνευστές της ιδέας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας είναι : ο Ιωάννης Κοκκώνης, παιδαγωγός με μεγάλη εκπαιδευτική, διοικητική και οργανωτική εμπειρία και Γενικός Επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων την εποχή αυτή, ο Διδάσκαλος τού Γένους Γεώργιος Γεννάδιος, εκπαιδευτικός και λόγιος, δάσκαλος και συγγραφέας, και ο ιερωμένος Μισαήλ Αποστολίδης, με παράλληλη θεολογική, συγγραφική και εκπαιδευτική δραστηριότητα. Η πρόταση τους συνάντησε θετική ανταπόκριση στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας. Συνολικά εβδομήντα τρεις αγωνιστές τής Επανάστασης, επίσκοποι, πολιτικοί, υπουργικοί σύμβουλοι, δικαστικοί και λόγιοι ίδρυσαν την «εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν», τής οποίας η δράση σταδιακά επεκτείνεται σε όλη την Ελλάδα⁷⁰. Στο άρθρο 2 του «Διοργανισμού της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας» καθορίζεται με σαφήνεια ότι: «Σκοπός της Εταιρείας ταύτης είναι η πρόοδος των δημοτικών σχολείων και η στοιχειώδης εκπαίδευσις του λαού»⁷¹.

Γύρω από τον βασικό ιδρυτικό πυρήνα αναπτύσσεται ένας μεγάλος κύκλος ευεργετών και δωρητών που, με την προσφορά τους, στηρίζουν σε πολλά επίπεδα τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στα πρώτα της βήματα. Σημαντικότερος όλων των ευεργετών υπήρξε ο Απόστολος Αρσάκης, γιατρός, λόγιος και πολιτικός από τη Χοταχόβα Πρεμετής Ηπείρου, ο οποίος έζησε και διέπρεψε στο Βουκουρέστι τής Ρουμανίας. Όταν το 1850 η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία προσπαθούσε αγωνιωδώς να εξασφαλίσει πόρους για την ανέγερση των κτιρίων της, ο Αρσάκης ανέλαβε την αποπεράτωση τού Μεγάρου τής οδού Πανεπιστημίου, κάλυψε τα μέχρι τότε έξοδα τής Εταιρείας και της διέθεσε ποσό με το οποίο της παρείχε τα μέσα για να συνεχίσει απρόσκοπτα το έργο της. Για το λόγο αυτό η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ονόμασε τα Σχολεία της «Αρσάκεια» προς τιμήν του. Μεγάλοι ευεργέτες της υπήρξαν επίσης ο Μιχαήλ Τσοτίτσας και η σύζυγός του Ελένη, καταγόμενοι από το Μέτσοβο Ηπείρου, που διέθεσαν μεγάλο μέρος τής περιουσίας τους για εθνικούς και κοινωφελείς σκοπούς και άλλοι πλούσιοι Έλληνες, όπως ο Σ.Βαλέτας, ο Μ.Ράλλης, ο Δ.Στίνης και πολλοί άλλοι⁷².

⁷⁰Βλ. δικτυακό τόπο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, διαθέσιμο στο http://www.arsakeio.gr/his_fe_idrytes.htm.

⁷¹Διάταγμα της 28ης Αυγούστου (9 Σεπτεμβρίου) 1836, Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 54, 7 Οκτωβρίου 1836.

⁷² Βλ. λεπτομέρειες στο δικτυακό τόπο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, διαθέσιμο στο http://www.arsakeio.gr/his_fe_evergetes.htm.

Η Εταιρία αρχίζει τη δημόσια δράση της με την ίδρυση ενός σχολείου κοριτσιών. Το 1837, στα εγκαίνια του «Σχολείου των Κορασιών» (αλληλοδιδασκτικό και διδασκαλείο) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναφέρεται σε ομιλία ότι «...Το πρώτον έργο της Εταιρείας μας είναι η σύστασις του παρόντος σχολείου προς εκπαίδευσιν και μόρφωσιν των κορασιών...» διότι «...μόνον τα κοράσια έμενον μέχρι τούδε της τοιαύτης φροντίδος εστερημένα, και είναι παράδοξον πώς παρημελήθη σχεδόν πάντοτε η περί της ανατροφής των κορασιών απαιτουμένη φροντίς, και αφιερώθη η προσοχή όλη εις μόνα τα άρρενα.»⁷³. Στο εξής η γυναικεία εκπαίδευση θα αποτελέσει την αποκλειστική φροντίδα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Όπως γράφει ο Ραγκαβής, μετά την ίδρυση του Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας η πολιτεία «εθεώρησεν εαυτήν απηλλαγμένην της φροντίδος ταύτης και ουδέποτε πλέον ενέκυψεν εις αυτήν»⁷⁴.

Το πρώτο αυτό σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας λειτούργησε σε δύο τμήματα: στο κατώτερο, όπου παρέχονταν δωρεάν η στοιχειώδης εκπαίδευση, και στο ανώτερο όπου φοιτούσαν κυρίως υποψήφιες δασκάλες, αλλά και όσες ενδιαφέρονταν να αποκτήσουν γενικά κάποια ανώτερη μόρφωση. Οι τελευταίες αυτές πλήρωναν βέβαια τα καθορισμένα δίδακτρα: «Αν τινες των γονέων επιθυμούν να δώσουν εις τας κόρας των την ανωτέραν τοιαύτην εκπαίδευσιν, δύνανται να τας εισάξωσιν εις το σχολείον, πληρώνοντες κατά μήνα μικρά τινά δίδακτρα· η δε Εταιρία επιφυλλάττεται το δικαίωμα να παραδέχεται αμισθί τας πτωχάς και ορφανάς των αγωνισθέντων υπέρ πατρίδος», αναφέρει ο αρχιμανδρίτης Μισαήλ Αποστολίδης στο λόγο που εκφώνησε κατά την εγκαθίδρυση του Σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας⁷⁵.

Το 1842 κυκλοφόρησε ο πρώτος επίσημος κανονισμός του «εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας». Σύμφωνα με το άρθρο 1 του κανονισμού αυτού «Το εν Αθήναις Διδασκαλείον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, είναι μεν συστημένον κυρίως προς μόρφωσιν διδασκαλισσών κατά την απόφασιν της τρίτης συνελεύσεως αυτής, δέχεται δε και έτερα κοράσια προς εκπαίδευσιν είτ' εν αυτώ διαιτώμενα είτ' έξωθεν φοιτώντα»⁷⁶. Τα διδασκόμενα μαθήματα και οι ώρες διδασκαλίας στις τέσσερις τάξεις, σύμφωνα με τον κανονισμό, φαίνονται στον Πίνακα 1.

⁷³ Αποστολίδης Μ.(1837), σ.3.

⁷⁴ Ραγκαβής Α.(1894), τ. Β', σ 27.

⁷⁵ Αποστολίδης, ό.π., σ.5

⁷⁶ «Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», Αθήνα 1842, σ. 3-8.

Πίνακας 1: Πρόγραμμα μαθημάτων του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1842)

Μαθήματα	Ώρες διδασκαλίας ανά τάξη			
	A	B	Γ	Δ
Ελληνική γλώσσα	13	10	10	10
Γαλλική γλώσσα	-	3	3	3
Ιερά Ιστορία	2	2	-	-
Κατήχηση	-	-	2	-
Χριστιανική ηθική	-	-	-	2
Αριθμητική και Γεωμετρία	3	2	2	-
Ελληνική και Γενική Ιστορία	-	2	2	3
Γεωγραφία	3	2	2	2
Φυσιογραφία και Φυσική	-	2	1	2
Ωδική	-	3	3	3
Καλλιγραφία-Ιχνογραφία	3	3	3	3
Χειροτεχνήματα («τας λοιπός εργασίμους ώρας»)				
Σύνολο ωρών	24	29	28	28

ΠΗΓΗ : «Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας» (1842)

Επιπλέον, εκτός από τα παραπάνω μαθήματα, διδάσκονται «οργανικήν μουσικήν διά κυμβάλου και χορόν μόνον όσα των κορασίων πληρώνουσιν ωρισμένα δίδακτρα» και στη Δ' τάξη επίσης, σύμφωνα με τον κανονισμό, «κατά την τελευταίαν εξαμηνία ναι μελλουσαι να γίνωσι διδάσκαλοι, διδάσκονται την αλληλοδιδασκαλίαν και την εφαρμογήν αυτής»⁷⁷.

Παρατηρώντας το πρόγραμμα μαθημάτων προκαλεί εντύπωση ο μεγάλος αριθμός που καλύπτει στο πρόγραμμα αυτό η διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας, δηλαδή της Αρχαίας Ελληνικής κυρίως. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι και στην εκπαίδευση των κοριτσιών επικράτησε από νωρίς ένα πνεύμα αρχαιολατρίας που αποτέλεσε, ολόκληρο το 19^ο αιώνα, κύριο χαρακτηριστικό του υπόλοιπου εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας. Στην πρώτη τάξη ειδικά, οι ώρες των Ελληνικών καλύπτουν περισσότερο από το μισό του συνολικού αριθμού των ωρών. Ενδιαφέρον είναι και το γεγονός ότι στο πρόγραμμα της τελευταίας τάξης του Διδασκαλείου, δε διδάσκονται καθόλου Μαθηματικά (Αριθμητική ή Γεωμετρία), γιατί τα μαθήματα αυτά δε θεωρούνται κατάλληλα για τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας. Επίσης, η σειρά των μαθημάτων που θέλει πρώτη την ελληνική γλώσσα και αμέσως μετά τη γαλλική, αποτελεί

⁷⁷ Βλ Κανονισμό Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας (1842), σ. 8

στοιχείο ενδεικτικό για το είδος της μόρφωσης που η κοινωνία θεωρούσε την εποχή αυτή κατάλληλη για τις κοπέλες.

Καθιερώνεται λοιπόν από την Εταιρεία ένας τύπος σχολείου που ονομάζεται «Διδασκαλείο» με σκοπό πρώτα την εκπαίδευση της δασκάλας και, κοντά σ' αυτή, τη γενική μόρφωση των κοριτσιών, με κοινό πρόγραμμα μαθημάτων. Από τις μαθήτριες του σχολείου αυτού, οι υποψήφιες δασκάλες είναι οι περισσότερες υπότροφες της Εταιρείας και στη συνέχεια του κράτους και των δήμων και μένουν στο οικοτροφείο που διατηρεί το σχολείο. Κάθε υπότροφη μαθήτρια «...οφείλει να διδάξη, τρία ολόκληρα έτη εντός του Βασιλείου της Ελλάδος εις οποιονδήποτε Δημοδιδασκαλείον διορισθή.»⁷⁸. Οι υπόλοιπες εσωτερικές μαθήτριες μάλλον προέρχονταν από τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας αφού είχαν τη δυνατότητα να πληρώνουν τα σχετικά υψηλά για την εποχή δίδακτρα που ορίζονται από τον κανονισμό⁷⁹.

Η διάρκεια των σπουδών στο «ανώτερον σχολείο» -όπως λεγόταν τα πρώτα χρόνια- ήταν 2 χρόνια (1837-1839), το 1840 έγιναν 3 και με τον πρώτο επίσημο κανονισμό του «εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας» του 1842 η φοίτηση διαρκεί 4 χρόνια και με τον επόμενο κανονισμό του 1851 η διάρκεια της φοίτησης αυξάνεται από 4 σε 5 χρόνια, και αυτή η διάρκεια των σπουδών παραμένει η ίδια ως το 1882⁸⁰.

Το πρόγραμμα μαθημάτων, σύμφωνα με το νέο κανονισμό⁸¹ του 1851 αναφέρεται λοιπόν, σε 5ετές Διδασκαλείο. Σε σχέση με το πρόγραμμα μαθημάτων του 1842, στο ωρολόγιο πρόγραμμα του 1851 παρατηρούμε τις εξής αλλαγές: α) Τη μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου κατά τάξη σε σύγκριση προς το προηγούμενο πρόγραμμα, πράγμα που επιφέρει μικρή μόνο αύξηση του συνολικού εβδομαδιαίου χρόνου παρά την προσθήκη μιας ακόμη τάξης. β) Την προώθηση στις πρώτες θέσεις της σειράς των μαθημάτων των τριών κλάδων των Θρησκευτικών. γ) Την αλλαγή της ονομασίας της Ωδικής σε Φωνητική μουσική και της Φυσιογραφίας και Φυσικής σε Φυσιογραφία. δ) Την προσθήκη του μαθήματος της Οικιακής Οικονομίας, που διδάσκεται στην Ε' τάξη μαζί με τα Χειροτεχνήματα «τας λοιπάς εργασίμους ώρας». ε) Την αύξηση ωρών που παρουσιάζουν η Αριθμητική (που εκτείνεται σε όλες τις τάξεις) και τα Γαλλικά που υπερδιπλασιάζονται, και αντίθετα τη μείωση των ωρών των Αρχαίων Ελληνικών (που εξακολουθούν ωστόσο να κατέχουν την πρώτη θέση στην ιεράρχηση των μαθημάτων), των Φυσιογνωστικών (που περιορίζονται στις δύο τελευταίες τάξεις), της Μουσικής και της Καλλιγραφίας – Ιχνογραφίας. στ) Τη διασπορά της διδακτέας όλης αρκετών

⁷⁸Αντωνίου Δ. (1988), τ. Γ', σ. 126.

⁷⁹Σύμφωνα με τον κανονισμό του 1842 κάθε μαθήτρια πληρώνει δίδακτρα «κατά μήνα προς την Εταιρίαν δραχμάς πενήκοντα» (βλ. «Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, 1842»), τη στιγμή που ο μισθός ενός διδάσκαλου μέσης εκπαίδευσης την ίδια εποχή είναι 100 δραχμές (βλ. Λέφας Χ. (1942), σ. 214).

⁸⁰Αντωνίου Δ. (1988), τ. Α', σ. 34.

⁸¹ Βλ. «Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας», Αθήνα 1851, σ. 8-11.

μαθημάτων σε περισσότερες τάξεις. ζ) Τη συνοπτική μορφή της διδακτέας ύλης των Αρχαίων Ελληνικών. η) Τη νέα διδακτέα ύλη της Φυσιογραφίας. θ) Τον επαναληπτικό χαρακτήρα Ορισμένων μαθημάτων στην Ε' τάξη.

Στην αρχή της λειτουργίας του σχολείου, στο ανώτερο τμήμα του σχολείου φοιτούν μόλις 13 μαθήτριες εκ των οποίων οι 5 είναι υπότροφες. Στη συνέχεια η αύξηση του αριθμού των μαθητριών είναι θεαματική. Το 1840, τρία χρόνια μετά, οι μαθήτριες που φοιτούν έχουν φτάσει στις 64. Το 1847 φοιτούν στο Διδασκαλείο 142 μαθήτριες ενώ δώδεκα χρόνια μετά φοιτούν 396 μαθήτριες, δηλαδή έχουν σχεδόν τριπλασιαστεί⁸².

Η σύνθεση όμως των μαθητριών στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας επηρέασε τον προσανατολισμό του σχολείου και είχε οπωσδήποτε σημαντικές επιπτώσεις στην εκπαίδευση της δασκάλας. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα από το πρόγραμμα των μαθημάτων. Εκτός από τη θεωρία και την εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου που διδάσκεται σύμφωνα με τον κανονισμό στο τελευταίο εξάμηνο σπουδών, οι δύο κατηγορίες μαθητριών –οι υποψήφιες δασκάλες και οι μαθήτριες από εύπορα κοινωνικά στρώματα που επιθυμούν να λάβουν τη μόρφωση της οικοδέσποινας- παρακολουθούν το ίδιο πρόγραμμα μαθημάτων. Έτσι, ενώ εξαρχής κύριος σκοπός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας υπήρξε η εκπαίδευση της δασκάλας, το πρόγραμμα των μαθημάτων του σχολείου της προσαρμόζεται, σε πολλά σημεία, στις απαιτήσεις των μαθητριών που προέρχονταν κυρίως από τα ανώτερα κοινωνικά-οικονομικά στρώματα και δεν ενδιαφέρονταν για το δίπλωμα της δασκάλας.

1.3.5 Τα Ιδιωτικά Παρθεναγωγεία και Ιδρύματα

Ο όρος «Παρθεναγωγείο», την εποχή που εξετάζουμε εδώ, χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τα σχολεία εκείνα των κοριτσιών που εκτός από το αλληλοδιδασκτικό τμήμα στοιχειώδους εκπαίδευσης έχουν και κάποιο ανώτερο τμήμα εκπαίδευσης. Τα ιδιωτικά σχολεία που δεν έχουν ανώτερο τμήμα αλλά περιλαμβάνουν μόνο Δημοτικό σχολείο, αναφέρονται ως «ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά σχολεία κορασίων». Παρατηρούμε λοιπόν πως η εκπαίδευση των κοριτσιών μετά το δημοτικό διαχωρίζεται από την αντίστοιχη μέση εκπαίδευση των αγοριών.

Από τη δεκαετία του 1850 αρχίζει μια νέα φάση ανάπτυξης της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα. Στη δημοτική εκπαίδευση παρατηρείται μεγάλη αύξηση του αριθμού των δημοσίων σχολείων για κορίτσια. Ενώ το 1837 υπήρχαν μόλις 3 δημόσια δημοτικά σχολεία για κορίτσια, τη χρονιά 1855-56 λειτουργούν 52⁸³. Στο επίπεδο της μέσης εκπαίδευσης όμως την περίοδο αυτή η πρωτοβουλία αφήνεται από το κράτος στα ιδιωτικά σχολεία. Μετά το 1850

⁸² Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.100-101.

⁸³ Ζιώγου-Καραστεργίου ό.π., σ.110.

ιδρύονται αρκετά ιδιωτικά Παρθεναγωγεία στα μεγάλα κυρίως αστικά κέντρα της εποχής: Αθήνα, Πάτρα και Ερμούπολη⁸⁴.

Στην Αθήνα, το 1855 ιδρύεται Παρθεναγωγείο από το Δανιήλ και την Ασπασία Σουρμερλή που περιλαμβάνει δημοτικό και Ελληνικό Σχολείο⁸⁵. Στην Ερμούπολη, σύμφωνα με έκθεση του Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων, Γ. Χρυσοβέργη, το 1853 λειτουργεί το «Ανώτερον Ελληνικόν Σχολείον των Κορασίων» που το συντηρεί ο Δήμος της Ερμούπολης, το «Παρθενοτροφείον» της Αναστασίας Μαγκάκη και το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον» του Hildner, όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα.

Στην αθηναϊκή κοινωνία, μετά την απελευθέρωση, κυριαρχούν οι Φαναριώτες στην πνευματική ζωή του τόπου. Ο Κ. Θ. Δημαράς ονομάζει τους Φαναριώτες «το πιο λόγιο στοιχείο μέσα στην κοινωνία του νέου κράτους»⁸⁶. Ο πλούτος, που έφεραν μαζί τους στην Ελλάδα, και η πνευματική τους καλλιέργεια τους έδωσαν θέση υπεροχής στο νέο ελληνικό κράτος. Συνεπώς οι Φαναριώτισσες παίζουν, όπως είναι φυσικό, σημαντικό ρόλο στην πνευματική και τη φιланθρωπική κίνηση της Αθήνας και επηρεάζουν και τη γυναικεία εκπαίδευση. Στις φιλανθρωπικές και πνευματικές δραστηριότητες των γυναικών της Αθήνας τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση τον πρώτο ρόλο έχουν γνωστές Φαναριώτισσες. Η Μ. Υψηλάντη – κόρη της Ραλλούς Μουρούζη και γυναίκα του Γεωργίου Υψηλάντη- ιδρύει στα 1855 την πρώτη «Φιλανθρωπική Εταιρία Κυριών» και το «Αμαλίειο Ορφανοτροφείο»⁸⁷. Ο κανονισμός του ιδρύματος καθορίζει ότι οι κοπέλες που θα μένουν στο Ορφανοτροφείο θα διδάσκονται όλα τα μαθήματα του Δημοτικού Σχολείου, καθώς και διάφορα χειροτεχνήματα και «γυναικεία έργα», όπως ραπτική, κεντητική, πλύσιμο, μαγειρική, διακόσμηση⁸⁸. Η έμφαση που δίνεται στα μαθήματα χειροτεχνίας μπορούμε να πούμε πως αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια για επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών. Οι τελειόφοιτες του σχολείου αυτού δίδασκαν στη συνέχεια στο ίδιο σχολείο του ιδρύματος ως δασκάλες εργόχειρων. Πλούσιες παροχές και συνδρομές ομογενών έδωσαν τη δυνατότητα στη Φιλανθρωπική Εταιρεία να ιδρύσει σε σύντομο χρονικό διάστημα ιδιόκτητο κτίριο για το Ορφανοτροφείο που γρήγορα έγινε γνωστό για την καλή λειτουργία του ως Φιλανθρωπικό ίδρυμα, αλλά, παράλληλα, απέκτησε καλή φήμη και ως σχολείο.

⁸⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. αναλυτικά Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.121-122.

⁸⁵ Ανυπόγραφο άρθρο (1856), «Παρθεναγωγείον Σουρμερλή», περιοδικό Πανδώρα, τ. Ζ', 1856, σ. 551.

⁸⁶ Δημαράς Κ.Θ. (1987), σ.271.

⁸⁷ Παρρέν Κ.(1894), «Αμαλίειον Ορφαν/φείον», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Ζ', αρ. 340.

⁸⁸ Παπαδόπουλος Α. (1954), σ.18.

Εικ. 4: Από τους διαδρόμους των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Φωτ.αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

Εικ. 5: Ελληνικό Παρθεναγωγείο Α.Σκορδέλι στην Αθήνα (Φωτ.αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

1.3.6 Η «διακοσμητική» μόρφωση των γυναικών. Προτάσεις για βελτίωση

Τα στοιχεία, που παρατίθενται παραπάνω για τα ανώτερα σχολεία των κοριτσιών, φανερώνουν την απουσία μιας ουσιαστικής πολιτικής του κράτους την εποχή που εξετάζουμε στον τομέα της λεγόμενης «μέσης» ή «ανώτερης» εκπαίδευσης των κοριτσιών. Ακόμα περισσότερο, η μέση αυτή γυναικεία εκπαίδευση δεν μπορεί να συγκριθεί με την αντίστοιχη ανδρική (3 χρόνια «ελληνικό» και 4 γυμνάσιο)· ήταν περισσότερο μια προέκταση του δημοτικού με 3 ή 4 τάξεις το πολύ, παρά ένας κύκλος σπουδών αυτόνομος και ολοκληρωμένος.

Φαίνεται λοιπόν ότι υπάρχει μια διαφοροποιημένη αντιμετώπιση της γυναικείας εκπαίδευσης τόσο από το κράτος όσο και από την κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει εμφανής διαφορά της λειτουργίας της γυναικείας μέσης εκπαίδευσης σε σχέση με την ανδρική, που έχει έντονο δημόσιο χαρακτήρα. Σαφής ένδειξη της διαφοροποίησης αυτής είναι το γεγονός ότι η γυναικεία εκπαίδευση παρέμεινε ουσιαστικά συγκεντρωμένη στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, φαινόμενο που δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό και στην περίπτωση της εκπαίδευσης των αγοριών. Η στενή μάλιστα σχέση σχολικής ένταξης των κοριτσιών και αστικής συγκέντρωσης γίνεται εμφανέστερη στην ιδιωτική εκπαίδευση. Ειδικά η ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών αποτελεί κυρίως προνόμιο των εύπορων σχετικά κοινωνικών στρωμάτων της πόλης. Αν για τους άνδρες ευρύτερων στρωμάτων το σχολικό σύστημα, και κυρίως η μέση βαθμίδα, παρέχει τη δυνατότητα ένταξής τους στις δημόσιες υπηρεσίες αλλά και στο Πανεπιστήμιο ή στα ελεύθερα επαγγέλματα, για τις γυναίκες που όλα τα επαγγέλματα είναι κλειστά, με μόνη εξαίρεση βέβαια το διδασκαλικό, η εκπαίδευση δεν θα πρέπει να έχει άμεσα λειτουργικό χαρακτήρα, αλλά μάλλον «διακοσμητικό»⁸⁹. Όπως αναφέρει και ο Κ.Τσουκαλάς: «...η εκπαίδευση των κοριτσιών, που συναρτάται άμεσα προς τη διεύρυνση των στρωμάτων των πόλεων, δεν αντιστοιχεί άμεσα στη διαδικασία αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής που εξασφαλίζεται σχεδόν αποκλειστικά από τον ανδρικό πληθυσμό.[...] Στα κορίτσια η εκπαίδευση είναι λοιπόν δευτερογενής»⁹⁰. Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών λειτουργεί συνεπώς συμβολικά είτε ως ένδειξη μιας ανώτερης κοινωνικά θέσης είτε εξυπηρετεί σα συμπληρωματική «προίκα» που θα μπορέσει να τους εξασφαλίσει τον καλύτερο δυνατό γάμο⁹¹. Την δεκαετία του 1850 διάφοροι παιδαγωγοί προτρέπουν τους γονείς να μάθουν τραγούδι και πιάνο στις κόρες τους όχι για τη δόξα της τέχνης, αλλά σαν «προσωπικόν τι θέλητρον», σαν «προσθήκη κοσμήματος»⁹². Ταυτόχρονα, η υιοθέτηση δυτικών προτύπων συμπεριφοράς συνδέεται στενά με μια νέα κοινωνικότητα, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες καλούνται κατά

⁸⁹ Φουρναράκη Ε. (1987), σ.25.

⁹⁰ Τσουκαλάς Κ. (1987), σ.473.

⁹¹ Τσουκαλάς ό.π., σ.473.

⁹² Βαρίκα Ε. (2004), σ.57.

κάποιο τρόπο να υποδυθούν νέους ρόλους, να δηλώσουν μέσα από μια σειρά πρακτικές και δεξιότητες τις νέες αξίες: η ευρωπαϊκή φορεσιά, οι τρόποι καλής συμπεριφοράς, οι ξένες γλώσσες, το πιάνο, οι δυτικοί χοροί και τα πολυτελή εργόχειρα είναι μερικές από αυτές, τις οποίες τα κορίτσια των ευπορότερων στρωμάτων μπορούν να αναπτύξουν φοιτώντας σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία και, κυρίως, σε σχολεία αλλοδαπών, όπου η επαφή με τη δυτική παιδεία είναι πιο άμεση. Εξάλλου, η έμφαση στα «διακοσμητικά» μαθήματα, που χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές τη λεγόμενη ανώτερη γυναικεία εκπαίδευση όλο τον 19ο αιώνα, αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία που τη διαφοροποιούν από την ανδρική.

Η μοναδική διέξοδος για τις μορφωμένες κοπέλες που θέλουν ή πρέπει να εργαστούν είναι το επάγγελμα της δασκάλας. Στην πραγματικότητα, το επάγγελμα της δασκάλας προσφέρει στις γυναίκες της εποχής όχι μόνο ένα μέσο επιβίωσης αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής της θέσης. Δεν είναι τυχαίο που οι πρώτες μορφωμένες Ελληνίδες και κυρίως οι πρώτες εργαζόμενες, οι δασκάλες, αρχίζουν να αγωνίζονται για τη μόρφωση και την ανύψωση της κοινωνικής θέσης της Ελληνίδας.

Το βασικότερο αίτημα των διανοουμένων της εποχής αυτής είναι να πάψει η εκπαίδευση να αποτελεί προνόμιο μόνο για τα κορίτσια που ανήκουν σε ορισμένες τάξεις και να επεκταθεί το δικαίωμα αυτό σε όλες.

Το 1855, ο Δ.Αιινιάς σε άρθρο του «Περί γυναικείας εκπαιδευσεως» γράφει χαρακτηριστικά: «Εννοείται οίκοθεν ότι διά να επιτύχωμεν εντελώς τον σκοπόν της εθνικής μορφώσεως, ανάγκη να μορφωθή πρότερον το γυναικείον φύλον, όχι εν μέρει εις τινας μόνον τάξεις της κοινωνίας και εις τινα μόνον μέρη του κράτους· η εκπαίδευσις και μόρφωσις του γυναικείου φύλου πρέπει να γένη γενική καθόλον το κράτος, ως και εις τα μικρότατα και τα μάλλον απόκεντρα χωρία αυτού.»⁹³ Στη συνέχεια σημειώνει επίσης ότι «τα υπάρχοντα εκπαιδευτικά των κορασίων καταστήματα δεν είναι κατάλληλα εις το να θεραπεύσωσι τας περί εκπαιδευσεως ανάγκας του έθνους. Επομένως πρέπει να ληφθή πρόνοια περί πράγματος τοσούτον σπουδαίου, οποίον είναι η εκπαίδευσις των κορασίων του λαού.».

Παρόμοιες πεποιθήσεις εκφράζει στο βιβλίο του και ο Δ. Στρούμπος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, το 1855 επισημαίνοντας και τα προβλήματα που υπάρχουν: «...προκύπτει η ανάγκη συστάσεως σχολείων διά τα κοράσια πανταχού της Ελλάδος· προς τούτο δε δύο τινές δυσκολίαι εν πρώτοις αναφέρονται: α) η έλλειψις διδασκαλισσών, και β) τα μέσα προς διατήρησιν των σχολείων τούτων.»⁹⁴. Σχετικά με τα μαθήματα προτείνεται να είναι

⁹³Αιινιάς Δ.(1855), «Περί γυναικείας εκπαιδευσεως», περιοδικό Βιβλιοθήκη του Λαού, φ. Ε', σ. 355-361.

⁹⁴Στρούμπος Δ.(1855), σ. 27.

χρήσιμα και παραγωγικά «...εν γένει απηλλαγμένη μεν παντός περιττού», και να προστεθεί το μάθημα της υγιεινής και η διδασκαλία της γραμματικής «της ομιλουμένης γλώσσης»⁹⁵.

Παρά τις παραπάνω προτάσεις, δεν διατυπώνονται την εποχή αυτή ούτε καν νύξεις για μια πιο ουσιαστική μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, παράλληλη με τη μέση εκπαίδευση των αγοριών. Το γενικό αίτημα για την εκπαίδευση των κοριτσιών είναι η επέκταση του δικαιώματος αυτού σε όλες τις τάξεις της κοινωνίας και το πιο ειδικό είναι ο διαχωρισμός του Διδασκαλείου από το Παρθεναγωγείο και η βελτίωση του προγράμματος των μαθημάτων. Το Διδασκαλείο για την εκπαίδευση της δασκάλας και το Παρθεναγωγείο για την παροχή γενικών γνώσεων, κυρίως στις κοπέλες που έχουν οικονομική άνεση, είναι το σχήμα της ανώτερης εκπαίδευσης των κοριτσιών που γίνεται αποδεκτό από την κοινωνία και τους διανοουμένους. Το σχήμα δηλαδή που δίνει μια μέση γυναικεία εκπαίδευση υποβαθμισμένη και εντελώς διαφοροποιημένη από εκείνη των αγοριών, και στη χρονική διάρκεια και στην ποιότητα, είναι την εποχή αυτή γενικά αποδεκτό και οι προτάσεις για ορισμένες βελτιώσεις αποβλέπουν σε ποιοτικές αλλαγές μέσα στο ίδιο αυτό σχήμα.

⁹⁵ Στρούμπος ό.π. ,σ.28.

2. ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1861-1893. ΠΙΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΑΛΛΑΓΕΣ

2.1 Οι εξελίξεις στα Παρθεναγωγεία

2.1.1 Το Σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας

Το Διδασκαλείο και το Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συνεχίζουν να αποτελούν ένα σχολείο. Ο όρος Παρθεναγωγείο παίρνει, την περίοδο αυτή, μια πιο πλατιά σημασία. Ενώ δηλαδή αρχικά χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει τα «ανώτερα» σχολεία των κοριτσιών, σιγά σιγά επεκτάθηκε σε όλα τα σχολεία για κορίτσια, ίσως επειδή την εποχή αυτή όλα τα ιδιωτικά σχολεία για κορίτσια περιλαμβάνουν νηπιαγωγείο-δημοτικό και «ανώτερο» σχολείο. Έτσι στο άρθρο 1 του κανονισμού των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας⁹⁶ του 1870 αναφέρεται ότι: «Τα υπό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συντηρούμενα Παρθεναγωγεία είναι: α) Το Διδασκαλείον, διαιρούμενον εις το Αρσάκειον, περιέχον ίδιον προκαταρκτικόν Σχολείον και εις το εξωτερικόν μετά του Τοσιτσείου Προκαταρκτικού Σχολείου, β) Το Πρότυπον Νηπιαγωγείον, γ) Το εν Κερκύρα Παρθεναγωγείον, και δ) Τα εν διαφόροις Δήμοις σχολεία». Με τον όρο Παρθεναγωγείο, επομένως, χαρακτηρίζεται κάθε σχολείο στο οποίο φοιτούν μαθήτριες από νηπιαγωγείο μέχρι Διδασκαλείο.

Από το 1837, που είχε αρχίσει να λειτουργεί το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας -το οποίο στη συνέχεια και για πολλά χρόνια μονοπόλησε την εκπαίδευση των γυναικών δασκάλων- αρχίζει και η προσπάθεια να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες της χώρας σε διδακτικό προσωπικό. Λόγω ακριβώς αυτής της έλλειψης διδακτικού προσωπικού, στις εξετάσεις για το δίπλωμα της δασκάλας το κράτος έδινε το δικαίωμα να πάρουν μέρος μαθήτριες από οποιοδήποτε Παρθεναγωγείο, ακόμα και αν δεν είχαν τελειώσει όλες τις τάξεις αυτού, με αποτέλεσμα στα επόμενα χρόνια να παρατηρηθεί το φαινόμενο να παίρνουν δίπλωμα δασκάλας μικρά σε ηλικία κορίτσια που οι γνώσεις τους ήταν, σε πολλές περιπτώσεις, στοιχειώδεις και ως το 1861 να αυξηθεί σημαντικά αριθμός των διδασκαλισσών που παρέμενε αδιόριστες⁹⁷.

Για το λόγο αυτό το κράτος με το διάταγμα⁹⁸ της 13^{ης} Οκτωβρίου 1861 αναγνωρίζει επίσημα το Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ή αλλιώς «Αρσάκειο»⁹⁹ ως το

⁹⁶Βλ. «Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», Αθήνα 1870, σ.2.

⁹⁷ Αντωνίου Δ. (1988), τ. Α', σ.33.

⁹⁸ Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 66/1 Νοεμβρίου 1861.

⁹⁹ Η επωνυμία «Αρσάκειο» οφείλεται σε δωρεά του πλούσιου ομογενή Αρσάκη για την ανέγερση κτιρίου το 1850 και κατέληξε να δηλώνει αργότερα όλα τα παρθεναγωγεία-διδασκαλεία της Εταιρείας- στην Κέρκυρα (1866), στην Πάτρα (1890), καθώς επίσης και στη Λάρισα.

μόνο Διδασκαλείο θηλέων. Η ιδιότητα του Αρσακείου ως Διδασκαλείου θηλέων, αναγνωρισμένη επίσημα το 1861, απάλλαξε ουσιαστικά το κράτος και από την ευθύνη αυτή της δημιουργίας δημόσιου Διδασκαλείου θηλέων, γεγονός που θα αποτελέσει θέμα συζητήσεων και διαφωνιών στα επόμενα χρόνια. Είναι ενδεικτικό ότι στο διάταγμα αυτό όμως δεν γίνεται καμιά αναφορά στον τρόπο λειτουργίας του σχολείου ούτε στο πρόγραμμα των μαθημάτων.

Για την απόκτηση διπλώματος δασκάλας από το Διδασκαλείο γίνονται εξετάσεις από επιτροπή που αποτελούνται από τους καθηγητές της τελευταίας τάξης του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας με πρόεδρο τον Διευθυντή του Διδασκαλείου αρρένων.

Η κατάργηση όμως του Διδασκαλείου αρρένων το 1864 είχε ως συνέπεια, κατά την άποψη του τότε υπουργού Παιδείας Κ. Λομβαρδού, και την κατάργηση του αντίστοιχου των θηλέων, και έτσι επαναφέρθηκε το προηγούμενο σύστημα της εξέτασης διδασκαλιστών από ειδική επιτροπή. Αλλά με το διάταγμα¹⁰⁰ της 11^{ης} Μαΐου 1867 το Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναγνωρίστηκε και πάλι ως «Διδασκαλείον διδασκαλιστών». Με το διάταγμα αυτό ο έλεγχος και η επιτήρηση του Υπουργείου γίνονται αυστηρότερα, γιατί στο άρθρο 2 τονίζεται η υποχρέωση του σχολείου να υποβάλλει κάθε έτος το πρόγραμμα των μαθημάτων για έγκριση και ότι «ουδέν μάθημα, και ουδέν βιβλίον δύναται να διδαχθή εν αυτώ χωρίς προηγουμένης του Υπουργείου εγκρίσεως»¹⁰¹. Παράλληλα, η Φιλεκπαιδευτική εταιρεία ιδρύει στα 1866 Παρθεναγωγείο στην Κέρκυρα. Αργότερα, το Υπουργείο Παιδείας, με το διάταγμα¹⁰² της 24^{ης} Απριλίου 1881, επεμβαίνει πιο ουσιαστικά στη λειτουργία των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: Καθορίζει το σκοπό του Διδασκαλείου και τα παιδαγωγικά μαθήματα που πρέπει να διδάσκονται οι υποψήφιοι δασκάλαι και παράλληλα αναγνωρίζει ως Διδασκαλεία του Κράτους τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα και στην Κέρκυρα.

Η διάρκεια των σπουδών στο Διδασκαλείο σύμφωνα με τον κανονισμό του 1851 έχει γίνει 5 χρόνια, και αυτή η διάρκεια των σπουδών παραμένει η ίδια ως το 1882. Την περίοδο 1882-83 το πρόγραμμα του σχολείου αναφέρεται το Διδασκαλείο με 6 τάξεις¹⁰³, το πρόγραμμα του επόμενου σχολικού έτους 1883-84 αναφέρεται σε Διδασκαλείο με 5 πάλι τάξεις¹⁰⁴, ενώ το πρόγραμμα του σχολικού έτους 1887-88 αναφέρεται σε Διδασκαλείο με 4 τάξεις¹⁰⁵.

¹⁰⁰Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 33/26 Μαΐου 1867.

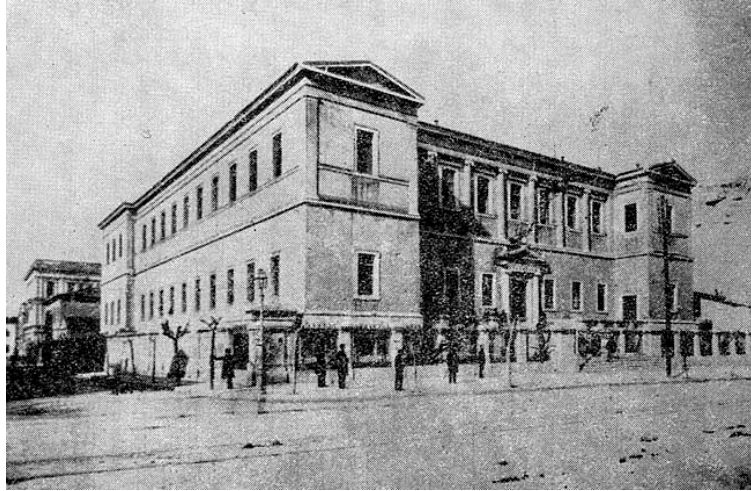
¹⁰¹ό.π.

¹⁰²Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 41/11 Μαΐου 1881.

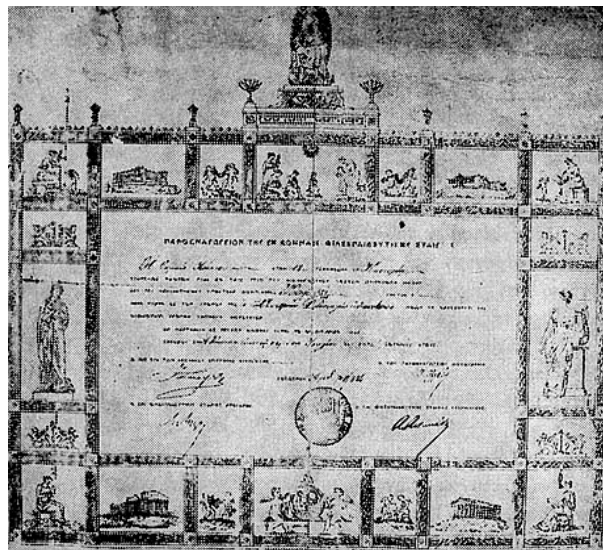
¹⁰³Βλ. «Πρόγραμμα των επί το σχολικόν έτος 1882-1883 διδασθησομένων μαθημάτων εν τοις Διδασκαλείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», Αθήνα 1882, σ. 3-13.

¹⁰⁴Βλ. «Πρόγραμμα των κατά το σχολικόν έτος 1883-1884 διδασθησομένων μαθημάτων εν τοις Προτύποις και Διδασκαλείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», Αθήνα 1883, σ. 5-12

¹⁰⁵Βλ. «Πρόγραμμα των κατά το σχολικόν έτος 1887-1888 διδασθησομένων μαθημάτων εν τε τοις Προτύποις και τοις Διδασκαλείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, εγκριθέν διά του υπ' αριθ. 9576/9931

Εικ. 6: Αρσάκειο (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936, Αθήνα 1936)

Εικ. 7: Πτυχίο Αρσακείου 1887. (Αρχείο Συνδέσμου Αποφοίτων Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Σ.Α.Φ.Ε.)

εγγράφου του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως», στον τόμο: Πρακτικά της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1887-1888, Αθήνα 1887, σ. 43-50.

Εικ. 8: Μαθήτριες Αρσακείου 1890. (Αρχείο Συνδέσμου Αποφοίτων Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Σ.Α.Φ.Ε.)

Εικ. 9: Επίδειξη χειροτεχνημάτων από μαθήτριες Παρθεναγωγείου. (Φωτ.αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η διαφοροποίηση στην εκπαίδευση διδασκάλων και διδασκαλισσών παραθέτουμε το ωρολόγιο πρόγραμμα του 1877 στο Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας και το ωρολόγιο πρόγραμμα του 1878 στο Διδασκαλείο Αρρένων βάσει των αντίστοιχων κανονισμών τους¹⁰⁶ στους Πίνακες 2 και 3 αντίστοιχα.

Πίνακας 2: Πρόγραμμα μαθημάτων Διδασκαλείου θηλέων (1877)

Μαθήματα	Ώρες διδασκαλίας ανά τάξη					Σύνολο
	Α'	Β'	Γ'	Δ'	Ε'	
Θρησκευτικά	2	2	2	1	1	8
Ελληνικά	9	9	9	9	5	41
Αριθμητική	2	2	2	2	-	8
Γεωμετρία	-	-	-	3	-	3
Γεωγραφία	2	2	2	-	-	6
Φυσική	-	-	-	4	3	7
Ιστορία	2	3	3	2	-	10
Γαλλικά	5	5	5	5	5	25
Καλλιγραφία	2	2	2	1	1	8
Ιχνογραφία	2	2	2	2	2	10
Ωδική	3	2	2	2	2	11
Γυμναστική	1	1	1	1	1	5
Οικιακή οικονομία	-	-	-	-	1	1
Παιδαγωγία	-	-	-	-	2	2
Κοσμογραφία	-	-	-	-	1	1
Διδακτική μετ' εφαρμογής	-	-	-	-	7	7
Σύνολο *	30	30	30	32	31	153

ΠΗΓΗ : Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, 1877, σ. 1-7

*Εργόχειρα και ραπτική: «τας λοιπάς εργασίμους ώρας»

¹⁰⁶Για το ωρολόγιο πρόγραμμα(1877) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας βλ. «Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας», Αθήνα 1877, σ. 1-7 και για τον Κανονισμό Διδασκαλείου Αρρένων βλ. Β.Διάταγμα 23 Αυγούστου 1878, δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 49/28 Αυγούστου 1878.

Πίνακας 3: Πρόγραμμα μαθημάτων Διδασκαλείου Αρρένων (1878)

Μαθήματα	Ώρες διδασκαλίας ανά τάξη			Σύνολο
	Α'	Β'	Γ'	
Θρησκευτικά	3	3	3	9
Αρχαία Ελληνικά	8	8	10	26
Νέα Ελληνικά	3	3	3	9
Ιστορία	3	3	-	6
Γεωγραφία	2	2	-	4
Φυσική	2	2	3	7
Ζωολογία, Βοτανική	3	2	-	5
Μαθηματικά	5	3	-	8
Μουσική	5	4	3	12
καλλιγραφία	2	2	-	4
Ιχνογραφία	2	1	2	.5
Γυμναστική	1	2	-	3
Κηπουρική	1	1	1	3
Υγιεινή	-	-	3	3
Παιδαγωγικά:				
Μεθοδική και διδακτική επί το πρακτικότερον	3	3	-	6
Υποδειγματική διδασκαλία	-	2	-	2
Ασκητική επί των μαθητών του προτύπου		2	10	12
Θεωρία της Παιδαγωγικής	-	-	2	2
Ιστορία της Παιδαγωγικής	-	-	2	2
Φιλοσοφικά	-	3	-	3
Σύνολο	43	46	42	131

ΠΗΓΗ : Β.Διάταγμα 23 Αυγούστου 1878, Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 49/28 Αυγούστου 1878.

Οι διαφορές στα προγράμματα των δύο Διδασκαλείων εστιάζονται στα εξής: α) Το Διδασκαλείο των αγοριών έχει αυξημένο πρόγραμμα μαθημάτων, αφού σε τρεις τάξεις το σύνολο των διδακτικών ωρών είναι 131, ενώ σε πέντε τάξεις του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας είναι 153 ώρες, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται βέβαια οι ώρες που αφιερώθηκαν στα εργόχειρα και τη ραπτική. β) Στο Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής

Εταιρείας τα παιδαγωγικά μαθήματα διδάσκονται μόνο στην τελευταία τάξη 9 ώρες συνολικά (2 θεωρία και 7 ασκήσεις), ενώ στο αντίστοιχο σχολείο των αγοριών η διδασκαλία τους αρχίζει από την πρώτη τάξη και καλύπτει, μαζί με τα Φιλοσοφικά, 27 ώρες. γ) Στο Διδασκαλείο των κοριτσιών τις περισσότερες ώρες, μετά τα Ελληνικά, τις καλύπτει το μάθημα των Γαλλικών (25 ώρες την εβδομάδα) που δεν διδάσκονται καθόλου στο Διδασκαλείο των αγοριών. Στο πρόγραμμα της Δ' και Ε' τάξης των υποψήφιων διδασκαλισσών μάλιστα, τα Γαλλικά αναφέρονται στην τρίτη θέση, αμέσως δηλαδή μετά τα Θρησκευτικά και τα Ελληνικά, τη στιγμή που το μάθημα αυτό δε διδάσκεται στα Δημοτικά Σχολεία. Έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα που σημειώνει και η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου σχετικά με το Διδασκαλείο των θηλέων: «Ο κατάλογος των μαθημάτων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας δείχνει καθαρά το διπλό σκοπό του σχολείου αυτού, ότι δηλαδή επιδιώκει να δώσει, μαζί με την καθαρά επαγγελματική και κάποια γενικότερη μόρφωση στις μαθήτριές του: μαζί με τη δασκάλα να μορφώσει και την «οικοδέσποινα». Το σχολείο δηλαδή συνεχίζει να λειτουργεί με κοινό πρόγραμμα μαθημάτων για τις δύο κατηγορίες των μαθητριών του και αποτελεί έτσι επαγγελματικό και σχολείο γενικής παιδείας μαζί»¹⁰⁷.

Τα ωρολόγια προγράμματα μαθημάτων στο Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής εταιρίας, στην περίοδο που εξετάζουμε, αλλάζουν αντίστοιχα τις χρονιές που αλλάζει και η διάρκεια φοίτησης σε αυτό. Έτσι το σχολικό έτος 1882-83¹⁰⁸, όπου η φοίτηση διαρκεί 6 χρόνια, στο ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων παρατηρούνται τα εξής: α') Ο συνολικός εβδομαδιαίος χρόνος -συμπεριλαμβανομένων και των ωρών του Εργόχειρου κινείται στα ίδια σχεδόν επίπεδα με του προηγούμενου προγράμματος, β') Από τα μαθήματα του προηγούμενου προγράμματος απουσιάζει η Γυμναστική, η οποία όμως προφανώς θα διδασκόταν σε ιδιαίτερες ώρες. γ') Τα Χειροτεχνήματα («Εργόχειρου») εμφανίζονται, με συγκεκριμένο, και μάλιστα υψηλό ποσοστό, δ') Μεγάλη αύξηση εμφανίζουν τα Παιδαγωγικά γενικά (θεωρία και ασκήσεις) σύμφωνα με το διάταγμα του 1881. ε') Αύξηση σημαντική εμφανίζουν και τα Φυσιογνωστικά, τα όποια διδάσκονται, σε όλες τις τάξεις και όχι μόνο στις δύο τελευταίες, όπως συνέβαινε με το προηγούμενο πρόγραμμα, στ') Η διδακτέα ύλη περιγράφεται αρκετά αναλυτικά. Το πρόγραμμα του επόμενου σχολικού έτους 1883-84, όπου οι τάξεις έχουν γίνει τώρα 5, κινείται, στα ίδια σχετικά επίπεδα με το προηγούμενο, αλλά με τις εξής διαφορές¹⁰⁹: α') ο συνολικός εβδομαδιαίος χρόνος είναι, αναλογικά υψηλότερος· β') επανεμφανίζεται η Γυμναστική, και μάλιστα με αυξημένες κατά πολύ τις ώρες διδασκαλίας της σε σύγκριση με προηγούμενα προγράμματα· και γ') ως προς τη διδακτέα ύλη, είναι όμοια με του προηγούμενου προγράμματος, με προσαρμογή των τάξεων κατά σειρά ύστερα από την αφαίρεση της Α' τάξης

¹⁰⁷ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.155

¹⁰⁸ Βλ. Κανονισμό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του 1882-83 ό.π.

¹⁰⁹ Βλ. Κανονισμό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του 1883-84 ό.π.

του. Το πρόγραμμα του σχολικού έτους 1887-88 , όπου η φοίτηση επανέρχεται σε 4 τάξεις, έχει ως κύρια χαρακτηριστικά τα εξής¹¹⁰: α') Ο συνολικός εβδομαδιαίος χρόνος είναι αναλογικά μειωμένος από το προηγούμενο. β') Τα περισσότερα μαθήματα εμφανίζουν επίσης μείωση του ποσοστού συμμετοχής τους στο εβδομαδιαίο χρόνο, ενώ αύξηση παρουσιάζουν κυρίως τα Ελληνικά και τα Φυσικομαθηματικά, γ') Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι οδηγίες για τις γραπτές εκθέσεις που συνοδεύουν το πρόγραμμα και που από το επόμενο σχολικό έτος 1888-89 επεκτείνονται και στον τρόπο διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας.

2.1.2 Τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία

Ο βασικός φορέας της γυναικείας εκπαίδευσης την περίοδο αυτή είναι, όπως είδαμε, τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αλλά και τα άλλα ιδιωτικά παρθεναγωγεία που ιδρύονται στις μεγάλες πόλεις (Αθήνα, Πειραιά, Πάτρα, Ερμούπολη). Στην Αθήνα συγκεντρώνονται την εποχή αυτή τα περισσότερα ιδιωτικά σχολεία για την εκπαίδευση των κοριτσιών¹¹¹. Μετά το 1860 λειτουργούν και αρκετά ιδιωτικά Δημοτικά Σχολεία.

Η χρονική διάρκεια των σπουδών δεν είναι ή ίδια σε όλα τα Παρθεναγωγεία. Τα πιο πολλά λειτουργούν ως Ελληνικά Σχολεία με τρία χρόνια σπουδών. Μερικά έχουν απλώς «ανώτερες τάξεις», που μπορεί να είναι μία ή δύο τάξεις Ελληνικού Σχολείου. Σε γενικές γραμμές, πρωταρχικός στόχος της γυναικείας εκπαίδευσης στα Παρθεναγωγεία θεωρείται η μόρφωση της «οικοδέσποινας». Στο Παρθεναγωγείο της Ασπ. Σκορδέλη «ασκούνται αι μαθήτριαι πρακτικώς εις τα της οικιακής οικονομίας και διοικήσεως»¹¹², στο Παρθεναγωγείο Β. Γεννηματά «πρός τοις άλλοις μαθήμασι διδάσκειται υποχρεωτικώς η Μαγειρική, η Ραπτική και τα Γαλλικά»¹¹³ και στην Σ. Δημοπούλου οι μαθήτριες «εξασκούνται εν γένει εις τα οικιακά έργα»¹¹⁴. Παράλληλα με τη μόρφωση της «οικοδέσποινας», όλα σχεδόν τα Παρθεναγωγεία φρόντιζαν την εποχή αυτή να προετοιμάσουν τις μαθήτριες έτσι που να έχουν τη δυνατότητα, όσες ενδιαφέρονταν, να δώσουν εξετάσεις για το δίπλωμα της δασκάλας. Στο Παρθεναγωγείο της Ασπ. Σκορδέλη «η διδασκαλία γίνεται κατά το υπό του Υπουργείου εγκεκριμένον διά τας τάξεις του Αρσακείου πρόγραμμα»¹¹⁵. Φαίνεται ότι σταδιακά αυξάνεται το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση που εξασφαλίζει στη μορφωμένη γυναίκα και μια επαγγελματική διέξοδο, τη μοναδική για την εποχή αυτή.

¹¹⁰Βλ. Κανονισμό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του 1887-88 ό.π.

¹¹¹Για έναν αναλυτικό πίνακα των ιδιωτικών Παρθεναγωγείων της περιόδου 1861-1893 βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986),σ.219.

¹¹²Ανυπόγραφο άρθρο (1888), Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, (τελευταίες σελίδες χωρίς αρίθμηση).

¹¹³Στο ίδιο.

¹¹⁴Παρρέν Κ.(1889), «Παρθεναγωγείον Δημοπούλου»,Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 121.

¹¹⁵Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, ό.π.

Επιπλέον το 1888 παρέχεται το δικαίωμα να προσέρχονται στις εξετάσεις για το δίπλωμα της δασκάλας και σε μαθήτριες από άλλα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία που εφάρμοζαν το ίδιο με του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πρόγραμμα, ρύθμιση που κατοχυρώθηκε με το διάταγμα¹¹⁶ της 27^{ης} Οκτωβρίου 1892.

Την περίοδο που εξετάζουμε, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών κυριαρχείται από τα ιδιωτικά σχολεία, αφού ένα μόνο σχολείο, το Αρσάκειο, συντηρεί η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία με επιχορήγηση της πολιτείας και μόνον ένας δήμος του κράτους, η Ερμούπολη, έχει ιδρύσει «Ανώτερο Παρθεναγωγείο» για τις μαθήτριες.

Τα δίδακτρα στα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία είναι πολύ ακριβά και, επομένως, είναι δύσκολο να φοιτήσουν σ' αυτά μαθήτριες από μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα. Στα 1888, οι εσωτερικές μαθήτριες του Παρθεναγωγείου Hill πληρώνουν 115 δραχμές το μήνα, της Σκορδέλη 110 και του Γεννηματά 100 δραχμές¹¹⁷. Την ίδια εποχή ο μισθός μιας δασκάλας είναι συνήθως 80 ή 100 δραχμές περίπου. Ο θεσμός των «ημισύσσιτων» και των εξωτερικών μαθητριών, που καταβάλλουν χαμηλότερα δίδακτρα¹¹⁸, διευκολύνει μόνο τις κοπέλες που κατοικούν στις μεγάλες πόλεις όπου λειτουργούν Παρθεναγωγεία. Επομένως, τα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εξυπηρετούν βασικά τις κοπέλες των εύπορων οικογενειών ενώ όσες δεν έχουν οικονομική άνεση προσπαθούν να εξασφαλίσουν μία από τις λίγες θέσεις υποτροφιών για τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

Σύμφωνα με την απογραφική Έκθεση του υπουργού Α.Αυγερινού στις 6 Ιουνίου 1870 «Περί της Ανωτάτης και Μέσης εκπαίδευσεως»¹¹⁹ κατά τη σχολική περίοδο 1869-1870, η φοίτηση μαθητών και μαθητριών διαμορφώνεται όπως φαίνεται στον Πίνακα 4:

Πίνακας 4: Αριθμός σχολείων, μαθητών και μαθητριών στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης (1869-1870)

Σχολεία		Αρρένων		Θηλέων	
		Αρ.σχολείων	Αρ.μαθητών	Αρ.σχολείων	Αρ.μαθητριών
Δημόσια	Ελληνικά	114	6453	-	-
	Γυμνάσια	15	1982	-	-
Ιδιωτικά		11	564	12	1025
Σύνολο		140	8999	12	1025

ΠΗΓΗ: Έκθεση του υπουργού Α.Αυγερινού στις 6 Ιουνίου 1870 «Περί της Ανωτάτης και Μέσης εκπαίδευσεως»

Έτσι, στα 1869 σε σύνολο 10.024 μαθητών και μαθητριών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, οι μαθήτριες είναι μόλις 1025, δηλαδή αποτελούν ποσοστό 10,2%.

¹¹⁶Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 391, τχ. Α/31 Οκτωβρίου 1892.

¹¹⁷Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, 1888 (τελευταίες σελίδες χωρίς αριθμηση).

¹¹⁸Στο ίδιο.

¹¹⁹Εφημερίς των Φιλομαθών, έτ. ΙΗ', αρ. 745, 26 Σεπτεμβρίου 1870, σ.2144.

Εικ. 10: Μαθήτριες του Παρθεναγωγείου Hill , 1885 (Φωτ. Αρχείο Σχολής Hill)

ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΝ

Τῆ σιγαλιᾷ τῶν τοίχων σου δὲν φτάνει νὰ χαλάσῃ
Τοῦ κόσμου τ' ἀναγάλλιασμα, τὸ βοδίσμα, κ' ἡ ἔννοια,
Καὶ κρύβεις ἀπὸ ταις ἑματιαῖς τὴν ἀνθισμένη πλάσι,
Κάθε σμαράγδινη ἔμμορφα μὲ βάθῃ ζαφειρένια.

Ἡ ὄψι σου ἡ ἐρημικὴ σὲ δείχνει μοναστήρι,
Καὶ μοιάζουν ἄσῃν καλόγηραις ὕσαις ἀγναῖς παρθέναις
Κρατοῦνε πάντα ὑπήκοαις οἱ σκοτεινοὶ σου γύροι,
Δίχως νὰ ζοῦν γονατιστὰ σὲ ράσο τυλιγμέναις.

Ἀλλὰ γιὰ ἄσένα εἶν' ἡ χαρὰς κ' ἡ ἔννοιας ὁποῦ βγαίνουν
Ἀπ' τὰ καλὰ μαθήματα κ' ἀπ' τὰ σοφὰ βιβλία,
Καὶ μέσα σου μοσχοβολοῦν αἰώνια κ' ἀνασταίνουν,
Χρυσὸς καρπὸς ἡ προκοπή, κ' ἄνθος λευκὸ ἡ φιλία!

ὦ ναί! τὴν ἀγιωσύνη σου καμμιὰ ἐκκλησιὰ δὲν ἔχει,
Κανένας κῆπος καρπερῆ, ἄσῃν τῆ ἑδικῆ σου, νιότη!
Λαχτάριζε γιὰ κάθε νιὰ ὁποῦ ἔς ἐσὲ προστρέχει,
Θρέφ' τῆς ἄσῃ δέντρο τὴν καρδιά, διῶξε ἀπ' τὸ νοῦ τὰ σκότη.

Πῆς τῆς, ἄν εἶνε ὁλόμορφο ἔς τοὺς κάμπους ἐκεῖ κάτω
Τὸ στάχυν ποῦ ξανθὸ, ψηλὸ, βεργολιγᾷ τ' ἀγέρι,
Φτωχοί, τί νὰ τὴν κάμουμε τὴ ζηλευτὴ θεωρία του
Πρὸ τοῦ σιτάρι θεριστῆ, πρὸ τοῦ ψωμι μᾶς φέρη;

Πῆς τῆς, ἐκεῖ ποῦ κάθεται ἔς τὸν Ὀμηρο σκυρμένη,
Ποιὸς εἶν' ὁ μόνος στοχασμὸς ποῦ πρέπει πάντα νάχη:
Ὁχ' ἡ ὠραία, λιγύμναλη καὶ ἄντροπιασμένη Ἑλένη,
Ἀλλ' ἡ περήφανη, πιστὴ, πολὺπαθη Ἀνδρομάχη.

Πῆς τί γυναῖκες ἄστρωσαν καὶ ἔς τὰ στερνὰ ἐδῶ πέρι
Ἐς τὸ Μισολόγγι τὸ λαμπρὸ, ἔς τὸ δοξασμένον Σοῦλι,

Καὶ βγάλε τὴν δασκάλισσα, γυναῖκα καὶ μητέρα,
Μ' ἔσένα ζοῦν οἱ ἐλεύθεροι κ' ἐλπίζουνε οἱ δοῦλοι!

Τοῦ Γένους τὸ σταυραετὸ μ' ἀστραφτερὸ τὸ μάτι,
Μὲ τὰ φτεροῦγια δλάνοικτα κορῶνά σου τὸν εἶδα!
ὦ! πέρινε κάθε κόρη μας, τῆς παρθενίᾳς παλάτι,
Καὶ κάνε τὴν βασίλισσα, ποῦ θὲ νὰ εἶπῃ Ἑλληνοῖδα!

Κωστίης Παλαμάς

Εικ. 11: Κ.Παλαμάς, «Το Παρθέναγωγείον» (Εστία, ἔτος ΙΑ', αρ.564, 19 Οκτωβρίου 1886)

2.2 Οι νομοθετικές απόπειρες για τη ρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης

Τα νομοσχέδια των υπουργών Γ. Μίληση (1877) και Α. Αυγερινού (1880) προσπαθούν να επιλύσουν τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης. Τα σχέδια νόμου αυτά, αν και φανερόνουν το πνεύμα που επικρατούσε στην πολιτική ηγεσία και την ανάγκη βελτίωσης της εκπαίδευσης, σχεδόν όλα δεν έγιναν ποτέ νόμοι του κράτους, για λόγους που ανάγονται στις πολιτικές διαδικασίες και συγκυρίες της εποχής· ωστόσο προετοίμασαν τον πολιτικό και κοινωνικό περίγυρο να δεχτεί ουσιαστικότερες αλλαγές στη δομή και το περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης¹²⁰.

Μια πρώτη προσπάθεια να καθιερωθεί η πρώτη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών διαφαίνεται στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του Γ. Μίληση (1877), όπου προτείνεται η ίδρυση διτάξιων «αστικών» σχολείων και για τα δύο φύλα, μετά το τετρατάξιο δημοτικό¹²¹.

Λίγο, αργότερα, το 1880 ο τότε υπουργός Παιδείας Α. Αυγερινός υποβάλλει στη Βουλή πέντε νομοσχέδια για τη βελτίωση της Δημοτικής Εκπαίδευσης¹²². Το τέταρτο από τα νομοσχέδια αυτά αναφέρεται στην ίδρυση και στη λειτουργία Παρθεναγωγείων. Σε αυτό επισημαίνεται το γεγονός ότι τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, που έχουν ιδρυθεί, «υπ' ουδενός νόμου διέπονται», επειδή «ουδέ περί ψηφίσεως νόμου οργανωτικού ανωτέρων παρθεναγωγείων ελήφθη πρόνοια» και το κενό αυτό φιλοδοξεί να συμπληρώσει αυτό το νομοσχέδιο θέτοντας τις νομοθετικές βάσεις για έναν «ομόρρυθμο» οργανισμό των ιδιωτικών Παρθεναγωγείων μια που, όπως παραδέχεται ο τότε Υπουργός, για πολύ, ίσως, χρόνο ακόμα «οι εθνικοί πόροι δεν θα επιτρέψωσι την δαπάνη του Δημοσίου σύστασιν και συντήρησιν τοιούτων ανωτέρων σχολείων θηλέων»¹²³.

Μέσα στα πλαίσια μιας προσπάθειας καλύτερης οργάνωσης των σχολείων, το 1883 μια ομάδα Ειδικών Επιθεωρητών του Υπουργείου, που αποτελείται από έμπειρους παιδαγωγούς, επισκέπτεται τα σχολεία όλης της χώρας με σκοπό να εξετάσει τον τρόπο λειτουργίας τους. Στις Εκθέσεις που υποβάλλουν αργότερα ασκούν έντονη κριτική στις ελλείψεις της εκπαιδευτικής πράξης, εντοπίζουν την αναχρονιστική παιδαγωγική μόρφωση των δασκαλισσών του Αρσακείου και επισημαίνουν τις σοβαρές καθυστερήσεις στην επέκταση του σχολικού δικτύου στον γυναικείο πληθυσμό. Χαρακτηριστικά ο Χαρίσιος Παπαμάρκου αναφέρει στην έκθεσή του : «Πάντα τα μόρια, εξ ών συναποτελείται το σχολείον, είναι έν τοις δημοτικοίς σχολείοις, άτινα επεσκέφθην, ουχί υγιά...[...] Το θήλυ φύλον ουδαμώς ουδαμού φοιτά εις τα σχολεία.

¹²⁰ Χαρίτος Χ., (1989), σ.88.

¹²¹ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.286,287.

¹²² Ζιώγου-Καραστεργίου ό.π., σ.288

¹²³ Ζιώγου-Καραστεργίου ό.π., σ.289

Είναι σύμπαν εντελώς απαίδευτον και αγράμματον.»¹²⁴ ενώ και ο Νικόλαος Πολίτης στη δική του έκθεση αναφέρει : « Η εκπαίδευσις των θηλέων καθυστερεί δυστυχώς και εν τη επαρχία Βόλου, σφόδρα δε δυσανάλογος είναι ο αριθμός των σχολείων των θηλέων συγκρινόμενος προς τον των αρρένων. [...] Αλλά και όπου υπάρχουν σχολεία θηλέων, το εκ τούτων όφελος δεν είναι μέγα. [...] Όπως ώμεν δίκαιοι όμως ανάγκη ν' αποδώσωμεν την έλλειψιν ταύτην ουχί πάντοτε εις ανικανότητα των διδασκάλων, αλλ' εις το αμέθοδον της διδασκαλίας εν τω Αρσακείω, όπου αυτά εκπαιδεύονται.»¹²⁵

Η επόμενη σημαντική προσπάθεια να αναλάβει το κράτος την πρώτη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών και τη μόρφωση δασκαλισσών εκφράζεται με τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του Γ. Θεοτόκη (1889). Στο πλαίσιο των νομοσχεδίων αυτών προτείνεται η ίδρυση κρατικών τριτάξιων παρθεναγωγείων (μετά το δημοτικό) και κρατικού διδασκαλείου-οικοτροφείου (τριτάξιου επίσης). Τα νομοσχέδια αυτά ωστόσο δεν απομακρύνονται από την κυρίαρχη αντίληψη ότι μια μόρφωση ανώτερη του δημοτικού απευθύνεται στα κορίτσια των εύπορων σχετικά (μεσαίων και ανωτέρων) αστικών στρωμάτων. Ακόμα, η ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών είναι, σύμφωνα με τα νομοσχέδια Θεοτόκη, «σύμφωνος άμα μεν προς τον σκοπόν, ον έχουσι τα κοράσια εν τω βίω τούτω, άμα δε προς το φύλον, εις ο ανήκουσιν»¹²⁶, δηλαδή ο προορισμός και η φύση της γυναίκας καθορίζουν το περιεχόμενο της εκπαίδευσής της. Έτσι αν και το δίπλωμα του ανώτερου παρθεναγωγείου ήταν προϋπόθεση για να δώσουν οι μαθήτριες εξετάσεις στο διδασκαλείο, το πρόγραμμά του δίνει ιδιαίτερο βάρος στη διδασκαλία των μαθημάτων που θεωρείται ότι αρμόζουν ειδικά στο γυναικείο φύλο. Για αυτό, εκτός από τα εργόχειρα, περιλαμβάνει την οικιακή οικονομία, την υγιεινή, την οικιακή παιδαγωγία, την ωδική, τη γυμναστική και την ιχνογραφία ενώ λόγω της «φύσης» της γυναίκας αποκλείει τη διδασκαλία πολλών μαθημάτων γιατί κινδυνεύει η υγεία των μαθητριών. Είναι ενδεικτικό ακόμα ότι ο Γ. Θεοτόκης ορίζει μηνιαία δίδακτρα (10 δρχ.) για τα κρατικά αυτά Παρθεναγωγεία¹²⁷, μέτρο που θεωρήθηκε ότι δεν απέδιδε ουσιαστικά στο θεσμό τον δημόσιο και δωρεάν χαρακτήρα που είχε η αντίστοιχη βαθμίδα για τα αγόρια. Ανάλογη όμως είναι και η αντιμετώπιση της μόρφωσης των δασκαλισσών από το Νομοσχέδιο Θεοτόκη. Προβλέπει ίδρυση τριτάξιου Διδασκαλείου θηλέων, με έδρα το Μεσολόγγι. Σε αυτό έχουν δικαίωμα να

¹²⁴Βλ. αναδημοσίευση Δημαράς Α. (1973), τ. Α', σ.246-247

¹²⁵Απόσπασμα από την έκδοση του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών Σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1885, σ. 74-75.

¹²⁶Απόσπασμα από την έκδοση: Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων υπό του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως Υπουργού Γεωργίου Θεοτόκη τη 4 Δεκεμβρίου 1889, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1889, «Αιτιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου περι της ιδρύσεως ανωτέρων παρθεναγωγείων»,σ. 17.

¹²⁷Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια... Γεωργίου Θεοτόκη,ό.π., σ.18.

γραφτούν, ύστερα από εισαγωγικές εξετάσεις, απόφοιτες των Ανώτερων Παρθεναγωγείων¹²⁸. Προκειμένου να μην ασκείται αυτό «το ευγενές επάγγελμα» από «τα κοράσια της βαναύσου τάξεως των πλυντριών και των μαγειρισσών, των τροφών και των υπηρετριών»¹²⁹, επιβάλλει τα υψηλά δίδακτρα των 600 δρχ. το χρόνο, με αποτέλεσμα στην ουσία το κράτος απλώς να υποκαθιστά την ιδιωτική πρωτοβουλία στον τομέα αυτό, και μάλιστα με πιο περιοριστικό τρόπο, αφού στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ο θεσμός των υποτροφιών και των χαμηλότερων διδασκτρων (για τις εξωτερικές κυρίως μαθήτριες) επέτρεπε σε κορίτσια λιγότερο εύπορων οικογενειών να γίνουν δασκάλες.

Για τους λόγους αυτούς το νομοσχέδιο αυτό του Θεοτόκη συναντά αντιδράσεις. Η πρόθεση του νομοθέτη να περιοριστεί το επάγγελμα της δασκάλας στις κοπέλες μιας ορισμένης τάξης, χωρίς παράλληλα να προσφέρονται διέξοδοι στις άλλες μαθήτριες είναι το πρώτο σημείο έντονης κριτικής, γιατί μια τέτοια ρύθμιση αποκλείει τις κοπέλες του λαού «του μόνου μέσου, δι' ου μέχρι σήμερον εκέρδιζον την ζωήν των»¹³⁰. Στο στόχο της κριτικής ακόμα είναι η επιβολή διδασκτρων στα Παρθεναγωγεία, τη στιγμή που η αντίστοιχη δημόσια μέση εκπαίδευση προσφέρεται δωρεάν στους μαθητές αλλά και η διαγραφή μαθημάτων, όπως τα αρχαία ελληνικά¹³¹.

Η έντονη αντίδραση που σημειώθηκε για τα νομοσχέδια Θεοτόκη, έδειξε, οπωσδήποτε, πως τα μέτρα που προτάθηκαν για τη βελτίωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών δεν ήταν ανάλογα με τη μεγάλη σημασία του προβλήματος χωρίς ωστόσο να παραγνωριστούν και ορισμένα θετικά σημεία όπως ο σαφής διαχωρισμός του Διδασκαλείου από τα σχολεία γενικής παιδείας, τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία, καθώς και η αύξηση των χρόνων φοίτησης για τις μαθήτριες σε 12 χρόνια : 6 Δημοτικό, 3 Ανώτερο Παρθεναγωγείο και 3 Διδασκαλείο.

2.3 Θέσεις και αντιθέσεις των διανοουμένων της εποχής για την εκπαίδευση των γυναικών

Την περίοδο που εξετάζουμε, η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα και περιορίζεται κυρίως στα ιδιωτικά σχολεία ενώ το κράτος περιορίζεται στην επικύρωση ή στην αναγνώριση των ενεργειών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η σκοπιμότητα της γυναικείας εκπαίδευσης εντοπίζεται στη δυνατότητά της να συμβάλει στην απόδοση της συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας, δηλαδή στην εκπλήρωση του γυναικείου προορισμού,

¹²⁸Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.291.

¹²⁹Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια... Γεωργίου Θεοτόκη(1889),ό.π., «Αιτιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου περί της ιδρύσεως διδασκαλείων θηλέων», σ.15.

¹³⁰Παρρέν Κ.(1889), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 145.

¹³¹Παρρέν Κ.(1890), «Τί την θέλουσιν αι γυναίκες την αρχαίαν Ελληνικήν»,Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 149.

καθώς συγκροτείται θεωρητικά η σχέση της διαπαιδαγώγησης των κοριτσιών με βάση τις αξίες της οικογενειακής ζωής. Υπάρχουν κείμενα της εποχής που θεωρούν ότι οι αξίες αυτές απειλούνται από την ομοιομορφία, την πειθαρχία και τους ρυθμούς της ομαδικής σχολικής ζωής, στα παρθεναγωγεία ειδικά, φτάνοντας ακόμα και στη ρητή άρνηση της σχολικής ένταξης των κοριτσιών. Έτσι, ενώ ο αποκλεισμός από τη δημόσια μέση εκπαίδευση δεν μπορεί παρά να κάνει και το δημοτικό να φαίνεται περισσότερο προνόμιο παρά δικαίωμα, διατυπώνονται ακόμα και φόβοι ότι η παιδεία μπορούσε να μεταμορφωθεί από αγαθό σε απειλή για τις ίδιες τις γυναίκες και το έθνος, αν υπερέβαινε τις σωστές δόσεις¹³².

Ο Ν.Σαρίπολος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, εκφράζει μια τέτοια κινδυνολογία κάνοντας αναφορά στους κινδύνους που ενέχει η εκπαιδευτική πράξη στα ανώτερα παρθεναγωγεία και κυρίως στο Αρσάκειο. Το 1865, υποβάλλει υπόμνημα στον Υπουργό Παιδείας προτείνοντας μεταρρυθμίσεις. Στο κείμενο αναπτύσσεται μια επιχειρηματολογία για τους κινδύνους από τη συνδιδασκαλία μαθητριών διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης για να φτάσει να αρνηθεί την αναγκαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης στο σύνολό της. Πιο συγκεκριμένα δηλώνει : «αν είχαν εγώ την δύναμιν ν' αποφασίζω τίσι κόραις επιτρεπτέον να εισάγωνται ως οικότροφοι εν τω Αρσακείω, ή εν τοις ιδιωτικοίς Παρθεναγωγείοις ήθελον απαγορεύσει την είσοδον πάσαις ταις εχούσαις μητέρας, μόναις δε ταις ορφαναίς μητρός ήθελον επιτρέπει ν' ανατρέφονται υπ' άλλων γυναικών»¹³³, γιατί «...αι παρατηρήσεις μου μ' έφερον εις το αλάνθαστον συμπέρασμα, ότι αι χειρότερα σύζυγοι και μητέρες γίνονται εκείναι όσαι εν τοις Παρθεναγωγείοις εξετράφησαν»¹³⁴. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι «ότι η νέα κόρη δεν πρέπει ποτέ να χωρίζεται του οίκου» διότι αυτό εγκυμονεί κινδύνους όχι μόνο για την οικογενειακή γαλήνη αλλά και για την ηθική των κοριτσιών¹³⁵.

Η κινδυνολογία αυτή φαίνεται άστοχη σε μια εποχή όπου η γυναικεία εκπαίδευση αποτελεί πια τρέχουσα πρακτική των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων των πόλεων. Όμως η εκπαίδευση των γυναικών συσχετίζεται αρνητικά την εποχή αυτή ακόμα και με την εμφάνιση

¹³²Η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου συνοψίζει τα επιχειρήματα για τη διαφοροποιημένη και ουσιαστικά υποβαθμισμένη γυναικεία δευτεροβάθμια εκπαίδευση στις εξής κατηγορίες: α) όσα επισημαίνουν τους κινδύνους που συνεπάγεται η μόρφωση των κοριτσιών για την ηθική τους, β) για το θεσμό της οικογένειας, γ) όσα προβάλλουν το ασυμβίβαστο του γάμου με τη γυναικεία επαγγελματική δραστηριότητα, δ) όσα επικαλούνται το "ρόλο" και τον προορισμό των γυναικών στη ζωή, ε) όσα επισημαίνουν την αρνητική σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και τη θηλυκότητα και στ) όσα αναφέρονται στα σωματικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά των κοριτσιών. Βλ. «Φρόνιμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας. Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ον αιώνα», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 491-493.

¹³³Σαρίπολος Ν.(1865), «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαίδευσεως. Προς τον επί της Παιδείας Υπουργόν»,βλ. δημοσίευση στο περιοδικό Πανδώρα, τ. Ιζ', 1865-66, σ.111.

¹³⁴Σαρίπολος,ό.π.

¹³⁵Σαρίπολος,ό.π., σ.110.

και τη θηλυκότητά τους. Σε σατυρικό περιοδικό της εποχής, το «Άστυ» του Σκόκου (1889), οι μορφωμένες γυναίκες παρουσιάζονται άσχημες και κακοφτιαγμένες. «Οι κοπέλες που δεν είναι όμορφες και δεν καταφέρνουν να βρουν σύζυγο το ρίχνουν στα βιβλία και τα ραψίματα»¹³⁶.

Γεια όμως τα προβλήματα που τίθενται από τους πολέμιους της γυναικείας εκπαίδευσης φαίνεται ότι βρίσκονται στο επίκεντρο των ανησυχιών των Ελλήνων διανοουμένων από το 1860 ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο Γ. Μανούσος υποστηρίζει ότι η γυναικεία εκπαίδευση πρέπει να σταματάει στο δημοτικό και πιστεύει ότι «μόνον εν μέσω της καθολικής των ηθών διαφθοράς ουδόλως άτοπον φαίνεται να λαμβάνη η γυνή την θέσιν του ανδρός, να καλλιεργή μέχρι πτυχίου διδακτορικού τας επιστήμας»¹³⁷. Άλλοι λόγιοι και παιδαγωγοί της εποχής, όπως ο Κ.Ξανθόπουλος και ο Ι.Σκυλίτσης διατυπώνουν την άποψη ότι η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών πρέπει να είναι διαφορετική από εκείνη των αγοριών, προσαρμοσμένη στη φύση και τον προορισμό της γυναίκας στη ζωή. Ο Κ. Ξανθόπουλος γράφει «Ανάγκη άρα, ως νομίζομεν, διά τε την σωματικήν και την ψυχολογικήν διαφοράν της γυναικός να διαφέρη η ανωτέρα του κορασίου παιδευσις...»¹³⁸ και πιο κάτω βάζει το ερώτημα αν πρέπει να διδάσκεται η ίδια ύλη στα σχολεία αρρένων και θηλέων. Σχετικά με τη διδασκαλία των Μαθηματικών υποστηρίζει : «Τα Μαθηματικά των κορασιών δεν χρειάζεται, δι' ους είπομεν λόγους να υπερβώσι την αριθμητικήν τας τέσσαρας πράξεις, τα δεκαδικά και τα των μεθόδων· πλην μετά τινος λόγου κατά την περίοδον ταύτην. Της δε Γεωμετρίας ολίγα τινά θεωρήματα του πρώτου βιβλίου και τα των σχημάτων»¹³⁹. Στο μάθημα των Ελληνικών εγκρίνει για τα Παρθεναγωγεία τον Ξενοφώντα αλλά διερωτάται : «θα εννοήση ποτέ αληθώς και θα αισθανθή το κοράσιον τον ρήτορα Δημοσθένη...[...] Είνε δυνατόν να εισέλθη η νεάνις εν τη φαντασία της εις την εκκλησίαν του δήμου και να προαισθανθή πως το πολιτικόν διάφορον των λόγων του και να ηλεκτρισθή υπό των από του βήματος καταβροντώντων εκείνων κεραυνών; Είνε προς Θεού καταληπτόν ή φυσικόν το τοιούτον, ή μήπως εις στρατηγούς και πολιτικούς και καθόλου ειπείν πολίτας θα προασκήσωμεν τα κοράσια;»¹⁴⁰. Η απάντηση είναι φυσικά αρνητική: «Το έθνος, η πατρίς, η κοινωνία δεν απαιτούσι παρά των Παρθεναγωγείων γυναίκας λογίας, απαιτούσι γυναίκας ευσεβείς, σόφρονας, τιμίας, εγκρατείς, ενάρετους.»¹⁴¹.

¹³⁶Δαράκη Π. (1995), σ.117

¹³⁷Μανούσος Γ.,«Παιδαγωγική διαιτητική και παιδαγωγία, οικιακός και σχολικός οδηγός προς παιδαγώγησιν αμφοτέρων των φύλων», Αθήνα 1884, σ. 213, βλ. αναδημοσίευση Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε. (1987), σ.24

¹³⁸Απόσπασμα από το βιβλίο του Ξανθόπουλου Κ.Σ.(1873), «Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδεύσεως κορασιών», σ. 266.

¹³⁹Ξανθόπουλος, ό.π., σ.269

¹⁴⁰Ξανθόπουλος, ό.π., σ.267

¹⁴¹Ισηγόνης Α., «Το Ελληνικόν Παιδαγωγείον Σμύρνης. β') Η κορασιακή εκπαίδευσις», Μικρασιατικά Χρονικά, τ. ΙΒ', 1965, σ. 100, βλ. αναδημοσίευση Βαρίκα (2004),σ.81.

Η αναφορά στις λόγιες γυναίκες, που τοποθετούνται στους αντίποδες της εγκράτειας και της ηθικής, παραπέμπει στην παραδοσιακή δυσπιστία απέναντι στην εγγράμματη γυναίκα ότι χρησιμοποιεί τις γνώσεις της για να ανταλλάσσει «ερωτικές επιστολές»¹⁴². Η αναβίωση αυτής της καχυποψίας στον παιδαγωγικό ρόλο αποτελεί αντίδραση στην εμφάνιση στο δημόσιο χώρο της γυναίκας-διανοούμενης, της γυναίκας που γράφει. Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα κυρίως τα περιοδικά και τα ημερολόγια αρχίζουν να δημοσιεύουν μεταφράσεις, ποιήματα, δοκίμια και άρθρα για τη γυναικεία εκπαίδευση. Παράλληλα ξεκινούν και εκδόσεις περιοδικών από γυναίκες στην Αθήνα αλλά και στα αστικά κέντρα της ελληνικής διασποράς όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη¹⁴³. Η εισβολή αυτή των γυναικών στον κόσμο της διανοήσεως φανερώνει τη θέληση ορισμένων γυναικών να ξεπεράσουν το διακοσμητικό πλαίσιο της παιδείας τους και να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις τους για τη βελτίωση της θέσης τους. Όπως υποστηρίζει και η καθηγήτρια Ε.Βαρίκα: «Το άτοπο και απειλητικό...ήταν μάλλον η ιδέα ότι οι γυναίκες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την παιδεία για τους ίδιους σκοπούς που τη χρησιμοποιούσαν οι άντρες: για την προσωπική τους ολοκλήρωση, για τη βελτίωση της θέσης τους, για να εισχωρήσουν στον κόσμο των ιδεών και της κουλτούρας. [...] Ο αρνητικός καθορισμός των γυναικών δεν αρκούσε πια, γιατί κινδύνευε να ανοίξει το δρόμο σε αναζητήσεις μιας θετικής ταυτότητας από τις ίδιες τις γυναίκες. Η εύρεση ενός θετικού προτύπου, που να καθορίζει την κοινωνική χρησιμότητα των γυναικών μέσα στο πλαίσιο της ισχύουσας τάξης πραγμάτων, παρουσιαζόταν ως επείγουσα ανάγκη.»¹⁴⁴ Η ικανοποίηση αυτής της ανάγκης βρίσκεται στη διατύπωση, από τους λόγιους και διανοούμενους, της βιολογικής διαφοράς αντρών και γυναικών που εξηγεί κάθε κλίση, συμπεριφορά και κοινωνική πρακτική των γυναικών. Σε κείμενα της εποχής διατυπώνεται η θεωρία ότι οι γυναίκες είναι ίσες με τους άνδρες ως προς τις ψυχικές και διανοητικές ιδιότητες, αλλά διαφορετικές ως προς τη φυσιολογία, που καθορίζεται από την ιδιαίτερη βιολογική τους αποστολή, δηλαδή τη μητρότητα.

Ο Γ. Παπαδόπουλος, το 1866 σε δημόσια ομιλία του με θέμα «Περί γυναικός και Ελληνίδος» δηλώνει ότι η γυναικεία εκπαίδευση πρέπει να είναι «πληρεστέρα και σκοπιμότερα» γιατί «η γυνή δεν είναι ον κατώτερον αλλά διάφορον μόνον του ανδρός»¹⁴⁵. Για να ορίσει τη φυσιολογία της γυναίκας ανατρέχει σε θεωρίες της ιατρικής επιστήμης που διαμορφώνονται στη Δύση: η ευαισθησία των οργάνων της πέψης, η λεπτότητα των οστών, η ευπάθεια των νεύρων, και γενικότερα η παιδική αδυναμία και η υστερική φύση αποτελούν τα

¹⁴²Βλ. σελ.18 αυτής της εργασίας.

¹⁴³Για τη δράση των λογίων γυναικών της εποχής αυτής γίνεται ανάλυση στην ενότητα 2.5 αυτής της εργασίας.

¹⁴⁴Βαρίκα Ε. (2004), σ.83.

¹⁴⁵Παπαδόπουλος Γ.(1866), Ομιλία στο «Αθήναιον» (24 Απριλίου 1866), δημοσιεύεται στο περιοδικό Πανδώρα, τ. ΙΖ', αρ. 388, σ.85-88.

βασικά βιολογικά χαρακτηριστικά της γυναίκας, που ωστόσο, στην αντίληψη του Γ. Γ. Παπαδόπουλου, δεν δηλώνουν την κατωτερότητά της. Πιστεύει, αντίθετα, ότι οι γυναίκες εμφανίζονται διανοητικά κατώτερες επειδή έχουν ουσιαστικά αποκλειστεί από κάθε ανώτερη μόρφωση. Απαντώντας έμμεσα σε φόβους και προκαταλήψεις ηθικολόγων της εποχής του αναγνωρίζει ως βασική αναγκαιότητα τη συστηματική εκπαίδευση της γυναίκας στο σχολείο, ώστε να αναπτύξει ισόρροπα όλες τις πνευματικές της ικανότητες, σύμφωνα όμως πάντοτε με τη βιολογική της ιδιαιτερότητα και εκείνη του κοινωνικού της προορισμού, ως μητέρας-παιδαγωγού.

Σε κείμενα των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα που αναφέρονται στη γυναίκα ή στη γυναικεία εκπαίδευση, αναπτύσσεται η βιολογική αυτή ιδιαιτερότητα της γυναικείας φύσης σε σχέση με την ανδρική, προσδιορίζοντας όμως παράλληλα και ένα σύνολο από ψυχολογικές διαφορές ανάμεσα στα φύλα, οι οποίες αντιστοιχούν στις οργανικές¹⁴⁶. Στον άνδρα, «...το αμαυρόν του προσώπου χρώμα, η σκληρότης και η δασύτης του δέρματος, η ισχυρά αυτού και βαρεία φωνή, εμφανίζουσιν ήδη προσθήκην δυνάμεως, αναγκαίαν αυτώ προς το πρόσωπον, ο μέλλει να διαδραματίση προσεχώς εν τω κόσμω»¹⁴⁷. Αντίθετα, για τη γυναίκα, η οργανική ευαισθησία και ευπάθεια παραπέμπει στην ψυχική αδυναμία: «Εκ του αισθήματος της αδυναμίας της, γεννάται η διάθεσις αυτής του να ταυτίζει την τύχην της προς τους δυστυχείς, ο έμφυτος τουτέστιν εκείνος της γυναικείας φύσεως οίκτος και έλεος, όστις είναι η βάση πασών των κοινωνικών αρετών»¹⁴⁸. Οι ιδιότητες κάθε φύλου, όπως περιγράφονται, ερμηνεύουν και τον προορισμό του στην κοινωνία: ο άνδρας είναι πλασμένος να εξουσιάζει προσφέροντας δημιουργικό έργο σε όλους τους τομείς του δημόσιου βίου, ενώ η γυναίκα ως πλάσμα αδύναμο, είναι ταγμένη για την ηρεμία και τη γαλήνη της οικογενειακής ζωής.

Παράλληλα όμως σε κείμενα της εποχής, υποστηρίζεται ότι παρ' όλη τη φυσική της αδυναμία και ευαισθησία η γυναίκα έχει μεγάλη κοινωνική προσφορά και επιτελεί μάλιστα εθνική αποστολή. Όσοι υποστηρίζουν τη διεύρυνση της γυναικείας εκπαίδευσης τονίζουν ότι η παιδεία είναι απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου οι γυναίκες να συντελέσουν στην πρόοδο των οικογενειών τους και του έθνους, να εξασφαλίσουν δηλαδή στους συζύγους τους την οικιακή ευδαιμονία και να αναθρέψουν σωστά τα παιδιά τους –να μεγαλώσουν άξιους μελλοντικούς άνδρες και μελλοντικές συζύγους, μητέρες γιων και μελλοντικών συζύγων. Και ο Δ. Σ. Στρούμπος γράφει: «Επειδή δε η ανατροφή των τέκνων εξαρτάται εκ της καλής ανατροφής των μητέρων, διότι αυτά αείποτε χειραγωγούσιν αυτά εν τω οίκω εξ απαλών ονύχων, ότε αι πρώται εντυπώσεις της αρετής εγχαράσσονται βαθύτερον εις την καρδίαν και

¹⁴⁶Για τη διαμόρφωση των αντιλήψεων γύρω από τη βιολογική-ψυχολογική διαφορά των φύλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα βλ. αναλυτικά Βαρίκα Ε. (2004), σ.85-87.

¹⁴⁷Ανυπόγραφο άρθρο(1867), «Περί της ανάγκης ...», Θάλεια, έτος Α', φ. Ε',σ.75-76.

¹⁴⁸Στο ίδιο.

βαθμηδόν καθίστανται έξεις, η ανατροφή του θήλεος φύλου και η παιδείσιν αυτού πρέπει να ελκύσωσι την προσοχήν πάσης πεφωτισμένης Κυβερνήσεως, προνοούσης περί του μέλλοντος και προπαρασκευαζούσης αυτό.»¹⁴⁹ Δίνεται έμφαση δηλαδή στον παιδαγωγικό ρόλο της γυναίκας που συμβάλλει καθοριστικά στην αγωγή των παιδιών για αυτό πρέπει και η εκπαίδευσή της να φροντιστεί ανάλογα. Παρόμοια εκφράζεται και ο Γ. Παπαδόπουλος. Διαπιστώνει ότι «όταν μεν παιδεύηται ο παις φωτίζεται ο ανήρ, αλλ' όταν η κόρη παιδεύηται, ολόκληρος φωτίζεται οικογένεια» και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η παιδείσιν της γυναικός πρέπει το γε νυν έχον να ήναι πληρεστέρα και σκοπιμωτέρα»¹⁵⁰.

Ακόμα περισσότερο ο Γ. Παπαδόπουλος στην ομιλία του προβάλλει νέους προβληματισμούς για το εθνικό πρότυπο της Ελληνίδας τονίζει την εθνική «αποστολή» της Ελληνίδας. «Τέλος δ' επιθυμούμεν η Ελληνίς, απαλλαττομένη της εξ Ανατολής επιρροής, κατά την κοινωνικήν αυτής μετατροπήν, να μη μεταβή από της δουλείας των προλήψεων εις την των αγόνων εν τω ψευδοφραγκισμώ παθών και δελεασθή υπό του ψευδούς σκήπτρου, όπερ φέρει εν τω μυθιστορικό κόσμω· αλλά να συναισθανθή την κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος λαμπράν αυτής αποστολήν, ην άλλως δεν δύναται να εκπληρώση, ει μη διά φρονήματος, παιδεύσεως και δραστηριότητος όντως ελληνοπρεπών.»¹⁵¹. Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η ιδέα αυτή για την εθνική αποστολή της Ελληνίδας προβάλλεται έντονα λόγω της πολιτικής συγκυρίας. Το ελληνικό κράτος και οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχίζουν μια έντονη και συστηματική προσπάθεια διείσδυσης του σχολικού δικτύου στις διαφιλονικούμενες περιοχές (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρο). Οι διπλωματικές εξελίξεις του ανατολικού ζητήματος, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, και η αυξανόμενη κρίση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιουργούν το κατάλληλο κλίμα ώστε η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και της εθνικής συνείδησης να αποκτά επείγουσα σημασία¹⁵². Επομένως η μόρφωση των Ελληνίδων καθίσταται αναγκαία για να διαπαιδαγωγήσουν κατάλληλα, ως μητέρες, πολίτες που θα είναι ικανοί να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των καιρών και ως δασκάλες να στελεχώσουν τα ελληνικά παρθεναγωγεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁵³.

Επιπλέον, ο Γ. Παπαδόπουλος οραματίζεται στα 1866 την ενεργή συμμετοχή των γυναικών στην οργάνωση της εκπαίδευσιν τους και διατυπώνει προτάσεις, που αργότερα θα προβληθούν πιο συστηματικά, όπως τη διδασκαλία της νεότερης ελληνικής ιστορίας ως βασικής γνώσης για

¹⁴⁹Στρούμπος Δ.(1855), σ. 27-33.

¹⁵⁰Από την ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου στο «Αθήναιον» (24 Απριλίου 1866), περιοδικό Πανδώρα, τ. ΙΖ', αρ. 388, 15 Μαΐου 1866, σ.81

¹⁵¹Ομιλία του Γ. Παπαδόπουλου, ό.π.

¹⁵²Τσουκαλάς Κ. (1987), σ.452.

¹⁵³Για την οργάνωση των ελληνικών παρθεναγωγείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλ. ενότητα 2.4 αυτής της εργασίας.

την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και την εισαγωγή της γυμναστικής στα παρθεναγωγεία, με στόχο τη βελτίωση της υγείας των Ελληνίδων¹⁵⁴.

Από την προηγούμενη ανάλυση γίνεται φανερό πως η πλειονότητα των διανοουμένων και παιδαγωγών της εποχής αυτής υποστηρίζει τη μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών διαφοροποιημένη όμως από την αντίστοιχη των αγοριών με το επιχείρημα ότι διαφορετική είναι η «φύσις» και η «αποστολή» της γυναίκας στη ζωή. Η αποδοχή της άποψης αυτής έχει ως αποτέλεσμα να διαμορφωθούν, από την πλευρά των παιδαγωγών, διαφορετικά αιτήματα για την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών. Το πρόγραμμα που προτείνεται για τα Παρθεναγωγεία είναι υποβαθμισμένο, όσον αφορά τη διάρκεια και το περιεχόμενο σπουδών: διαμορφώνεται με βάση την αντίληψη ότι η «φύση» της γυναίκας (σωματικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά) απαιτεί μαθήματα απλούστερα και ο ρόλος της πρέπει να είναι περιορισμένος στο σπίτι και την οικογένεια. Με τον προβληματισμό αυτό και την αναζήτηση νέων διεξόδων για τη γυναικεία εκπαίδευση και απασχόληση κλείνει η περίοδος ως το 1893. Η εκπαιδευτική φιλοσοφία που αναλύθηκε παραπάνω, επηρεάζει οπωσδήποτε την παραπέρα εξέλιξη της μέσης γυναικείας εκπαίδευσης αλλά, στο εξής, καθοριστικό ρόλο θα παίζει η δυνατότητα που θα κατακτήσουν οι Ελληνίδες για πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

2.4 Τα Παρθεναγωγεία στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής επικράτειας

Η εξέλιξη και τα προβλήματα της γυναικείας εκπαίδευσης στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής επικράτειας αυτή την εποχή αποτελούν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης ειδικότερης και ευρύτερης διερεύνησης. Προκειμένου να σχηματιστεί όμως καλύτερα η εικόνα του θέματος που εξετάζουμε στα πλαίσια αυτής της εργασίας, είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στη διαμόρφωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών και των σχολείων τους στις ελληνικές κοινότητες στην Οθωμανική επικράτεια επειδή υπάρχει έντονη αλληλεπίδραση με τα σχολεία των κοριτσιών στο ελεύθερο ελληνικό κράτος του 19^{ου} αιώνα κυρίως με τη μορφή ανταλλαγών διδακτικού προσωπικού και μαθητριών. Εξάλλου, όπως θα δούμε στην παρακάτω ανάλυση αλλά και στην αναλυτική παρουσίαση του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αυτή η διαμόρφωση εθνικής συνείδησης στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνδυάζεται με τη γυναικεία εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης στις περιοχές αυτές τονίζει την «εθνική αποστολή» των γυναικών που ως μελλοντικές Ελληνίδες μητέρες είναι να διαπαιδαγωγήσουν κατάλληλα πολίτες με ελληνική

¹⁵⁴ Φουρναράκη Ε. (1987), σ.36

εθνική συνείδηση που θα είναι ικανοί να ανταποκριθούν στις μελλοντικές απαιτήσεις των καιρών και τις εθνικές διεκδικήσεις.

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έχουν αρχίσει να συγκροτούνται αξιόλογες ελληνικές κοινότητες σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να αποκτούν σιγά σιγά τεράστια οικονομική δύναμη. Εξάλλου, πολλές από αυτές κοινότητες είναι, από τα μισά του αιώνα, πολύ πιο αστικοποιημένες από ό,τι οι μεγάλες πόλεις του ανεξάρτητου βασιλείου¹⁵⁵. Συγκεκριμένα, ο ελληνικός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης υπολογίζεται στα 1842 σε 120.000 και προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα φτάνει τις 300.000. Η Σμύρνη έχει στα 1885 έλληνες κατοίκους 120.000 και η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης αριθμεί, την ίδια περίπου εποχή, 55.000 μέλη. Στην Ελλάδα, το 1896, η μόνη πόλη που ξεπερνά τους 100.000 κατοίκους είναι η Αθήνα με 111.686 και ακολουθεί ο Πειραιάς με 43.001 και η Πάτρα με 37.985 κατοίκους. Από τα λίγα, έστω, αυτά στοιχεία φαίνεται καθαρά ότι ο αστικός πληθυσμός της ελληνικής διασποράς είναι πολυαριθμότερος από τον αστικό πληθυσμό του ανεξάρτητου βασιλείου.

Στα χρόνια αυτά, οι ελληνικές κοινότητες στα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχίζουν να έχουν μια στενή πνευματική επικοινωνία με την Ελλάδα, ιδιαίτερα στον τομέα της εκπαίδευσης. Ο Κ.Τσουκαλάς αναφέρει χαρακτηριστικά για τη θεαματική εξάπλωση του σχολικού μηχανισμού στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: «Η λατρεία της εκπαίδευσης ανάμεσα στους Έλληνες του εξωτερικού αποτελεί εξίσου αναπόσπαστο μέρος της συλλογικής τους συνείδησης με του Έλληνες του ανεξάρτητου βασιλείου»¹⁵⁶. Οι προσπάθειες οικοδόμησης σχολείων στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνεχίζονται σε όλο το διάστημα του 19^{ου} αιώνα. Βέβαια η παρακμή της οθωμανικής κρατικής ισχύος στα χρόνια αυτά στάθηκε αναγκαία προϋπόθεση στην άνθηση των ελληνικών σχολείων. Ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, το ελληνικό κράτος, στα πλαίσια της εθνικής του πολιτικής και στην προσπάθειά του για τη διάδοση της ελληνικής κουλτούρας και γλώσσας όσο και την τόνωση του εθνικού αισθήματος στους πληθυσμούς των περιοχών αυτών, έπαιξε κεντρικό ρόλο στη δημιουργία του σχολικού τους δικτύου. Μεγάλος αριθμός δασκάλων στέλνεται από το ελληνικό κράτος και με έξοδά του στην Ήπειρο, στη Μακεδονία και στη Θράκη ακριβώς για να υποστηριχτεί αυτή η εθνική προσπάθεια¹⁵⁷. Δασκάλες, απόφοιτες του Αρσάκειου και των άλλων Παρθεναγωγείων του ελληνικού κράτους, πηγαίνουν να διδάξουν σε ελληνικά Παρθεναγωγεία που ιδρύονται στα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη κ.α. και σε νησιά του Αιγαίου όπως η Λέσβος, η Χίος και η Σάμος. Η πνευματική επικοινωνία των δύο πλευρών είναι αμφίπλευρη, αφού αρκετά κορίτσια από τις

¹⁵⁵ Για λεπτομέρειες στοιχείων πληθυσμών στα αστικά κέντρα βλ. Τσουκαλάς Κ. (1987),σ. 285-301.

¹⁵⁶ Τσουκαλάς ό.π., σ.450

¹⁵⁷ Τσουκαλάς ό.π., σ.454

περιοχές αυτές πηγαίνουν να σπουδάσουν σε Παρθεναγωγεία του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Από στοιχεία του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τη χρονιά 1861-62, φαίνεται ότι φοιτούν μαθήτριες που κατάγονται από τις παραπάνω περιοχές.

Σημαντικό γεγονός για τη γυναικεία εκπαίδευση υπήρξε η ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη, στα 1860, του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου» με σκοπό την προστασία και την ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών. Τους σκοπούς του Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου τους πραγματοποίησε ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», που ιδρύθηκε ένα χρόνο μετά, το 1861, με σκοπό την έρευνα και συζήτηση διαφόρων επιστημονικών και φιλολογικών θεμάτων. Τα πιο γνωστά Παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης, που εξελίχθηκαν το 19^ο αιώνα σε σημαντικά εκπαιδευτικά κέντρα με ανώτερα τμήματα είναι το «Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σταυροδρομίου» όπως ονομάζεται από το 1864 το Παρθεναγωγείο που λειτουργούσε από το 1850 στο Πέραν, το «Ζάππειον» που ιδρύθηκε το 1875 και το «Ιωακείμιον» που άρχισε να λειτουργεί στα 1882. Ειδικότερα, το Ζάππειο Παρθεναγωγείο, που πρώτο αναγνωρίστηκε στα 1879 ως ισότιμο με το Αρσάκειο της Αθήνας, ιδρύθηκε με δαπάνες του Κ. Ζάππα και με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου και του «Συλλόγου υπέρ της γυναικείας παιδείσεως», που είχε αρχίσει να λειτουργεί την ίδια χρονιά. Πρώτη διευθύντριά του υπήρξε η Καλλιόπη Κεχαγιά, γνωστή για την εκπαιδευτική δραστηριότητά της στην Αθήνα.

Στη Σμύρνη άρχισαν επίσης από πολύ νωρίς να λειτουργούν σχολεία για μαθήτριες. Στα 1840 ακόμα, φοιτούσαν 750 μαθήτριες σε τρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία, ενώ στα κατοπινά χρόνια τα Παρθεναγωγεία αυξήθηκαν αισθητά. Τα πιο γνωστά από τα σχολεία αυτά είναι το «Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Αγίας Φωτεινής», που άρχισε να λειτουργεί στα 1841 και το οποίο διευθύνει τις περιόδους 1863-1877 και 1886-1891 η γνωστή παιδαγωγός Σ. Λεοντιάς, και το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» που ιδρύθηκε στα 1881 από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία της Σμύρνης και αναγνωρίστηκε, στα 1885 ισοβάθμιο με το Αρσάκειο. Το Παρθεναγωγείο αυτό μετονομάστηκε, το 1886, σε «Ομήρειον».

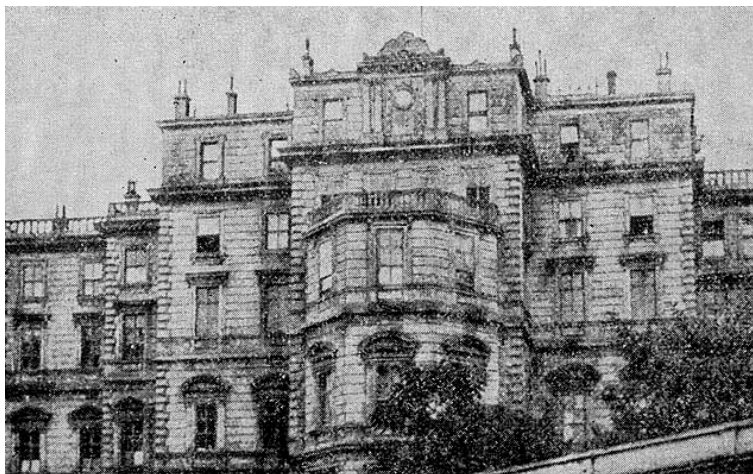
Με την υπουργική απόφαση¹⁵⁸ της 3^{ης} Ιουλίου 1879 αναγνωρίζεται «το εν Κωνσταντινουπόλει Ζάππειον Παρθεναγωγείον ως ισοβάθμιον τω εν Αθήναις Αρσακείω Διδασκαλείω» και με υπουργική απόφαση¹⁵⁹ της 26^{ης} Ιουλίου 1885 αναγνωρίζεται ως ισοβάθμιο με το Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και το Ομήρειο Παρθεναγωγείο της Σμύρνης.

Στη Φιλιππούπολη λειτουργούσε, ήδη από το 1845, Παρθεναγωγείο, ενώ το 1875 ιδρύθηκε σχολείο που λειτουργούσε με δαπάνες του Γ. Ζαρίφη και περιλάμβανε Νηπιαγωγείο, Αστική σχολή και Διδασκαλείο. Την ίδια εποχή (από το 1869) άρχισαν να λειτουργούν και τα

¹⁵⁸Εγγραφο και απόφαση 4180/3-4 Ιουλίου 1879, βλ. αναδημοσίευση Βενθύλος Γ.(1898), τ.Α', σ. 97-98.

¹⁵⁹Απόφαση 3476/26 Ιουλίου 1885, βλ. αναδημοσίευση Βενθύλος Γ.(1898), τ. Α', σ. 100-101.

«Ζωγράφεια» Διδασκαλεία στο Κεστοράτι της Βορείου Ηπείρου, με δωρεά του Χρ. Ζωγράφου και κανονισμό όμοιο με του Διδασκαλείου της Φιλιππούπολης¹⁶⁰.

Εικ. 12: Ζάππειο (Ι.Α. Βρετού, Ημερολόγιον, Εγκυκλοπαιδικόν 1901)

Εικ. 13: Κεντρικό Παρθεναγωγείο Αγ.Φωτεινής, Σμύρνη (Φωτ. αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

¹⁶⁰Για αναλυτική περιγραφή των Παρθεναγωγείων στην Οθωμανική Επικράτεια βλ. Ξηραδάκη Κ. (1973), «Από τα αρχεία του ελεγκτικού συνεδρίου : παρθεναγωγεία και δασκαλες υπόδουλου ελληνισμού», τόμοι Α, Β.

Στον Πίνακα 5 φαίνονται αναλυτικά τα σχολεία που λειτουργούν ανά περιοχή τη χρονιά 1878-79 και ο αριθμός μαθητριών που φοιτούν.

Πίνακας 5: Αριθμός Παρθεναγωγείων και μαθητριών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1878-79)

Περιφέρεια	Πόλη	Αριθμός Παρθ/γείων	Αριθμός μαθητριών
Ήπειρος	Ιωάννινα	2	160
Μακεδονία	Θεσσαλονίκη	1	350
Θράκη	Κωνσταντινούπολη	4	450
	Σηλυβρία	1	120
	Αδριανούπολη	1	125
	Βάρνα	1	90
Νησιά Αιγαίου	Μυτιλήνη	1	110
	Χίος	1	190
	Σύμη	1	40
	Σάμος	1	142
Μ. Ασία	Χαλκηδών	1	95
	Σμύρνη	1	213
	Σύνολο	16	2085

ΠΗΓΗ: Τσουκαλάς Κ. (1987), σ.472

Σύμφωνα με τον Πίνακα 5, στα 1878-79, φοιτούσαν σε 16 Παρθεναγωγεία 2.085 συνολικά μαθήτριες. Ο αριθμός αυτός μαθητριών φανερώνει πως στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχουμε την εποχή αυτή μια ισχυρή ώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης. Το φαινόμενο αυτό έχει οπωσδήποτε άμεση σχέση με την τεράστια αριθμητική και οικονομική δύναμη της αστικής τάξης, που την ίδια εποχή γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη.

2.5 Οι λόγιες γυναίκες και η δράση τους.

Οι μορφωμένες γυναίκες στο ελληνικό κράτος όσο και στον ελληνισμό της οθωμανικής επικράτειας ζητούν να διαδραματίσουν έναν σημαντικό ρόλο στις ανάγκες του έθνους και της κοινωνίας και η παρουσία τους αρχίζει να γίνεται αισθητή. Οι γυναίκες αυτές, δασκάλες οι περισσότερες, αφιερώνονται κυρίως στην προώθηση της εκπαίδευσης του φύλου τους: συμμετέχουν ή ιδρύουν εκπαιδευτικούς συλλόγους, διευθύνουν παρθεναγωγεία, δημοσιεύουν

παιδαγωγικά άρθρα και μελέτες, δίνουν δημόσιες διαλέξεις και εκδίδουν τα πρώτα γυναικεία περιοδικά.

Οι Ελληνίδες αρχίζουν να συμμετέχουν στην πνευματική κίνηση του τόπου δημοσιεύοντας σε γνωστά περιοδικά της εποχής όπως η Πανδώρα (1850-1872) και η Εστία (1876-1895) παιδαγωγικά άρθρα και μελέτες. Στο περιοδικό της Πανδώρας συνεργάζονται κατά καιρούς η Πολύτιμη Κουσκούρη, η Μαρία Ανδριέτου, Αγγελική Πάλλη, Σαπφώ Λεοντιάς, Πολύτιμη Κουσκούρη, Σοφία Φιλήμονος, Αιμιλία Μαρούτση, η Ελένη Μαυροκορδάτου κ.ά.. Στους συντάκτες της Εστίας συμπεριλαμβάνονται και η Αικατερίνη Λασκαρίδου, η Αικατερίνη Οικονόμου, η Αρσινόη Παπαδοπούλου, η Σοφία Σλήμαν και η Ελίζα Σούτσου¹⁶¹. Με τη δημόσια αυτή παρουσία τους, οι πρώτες λόγιες γυναίκες και παιδαγωγοί κλονίζουν μια παράδοση.

Ιδιαίτερη σημασία όμως έχει η έκδοση γυναικείων περιοδικών, γιατί αποτελεί μια προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης μιας «γυναικείας συλλογικής συνείδησης»¹⁶². Τα γυναικεία περιοδικά που εκδίδονται την εποχή αυτή είναι: το μηνιαίο περιοδικό «Θάλεια»(Αθήνα,1867) από την Πηνελόπη Λαζαρίδου και το εβδομαδιαίο αρχικά και ύστερα δεκαπενθήμερο περιοδικό «Ευρυδίκη» (Κωνσταντινούπολη,1870) από την Αιμιλία Κτενά, αδερφή της Σ.Λεοντιάδου¹⁶³. Είχε προηγηθεί στην Κωνσταντινούπολη το 1850 η έκδοση του περιοδικού «Κυψέλη» από την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, το οποίο κυκλοφόρησε μόνο σε 3-4 τεύχη¹⁶⁴. Η Καλλιρρόη Παρρέν εκδίδει το περιοδικό «Εφημερίς των Κυριών»(Αθήνα,1887), και από το 1888 και το «Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών». Σε αντίθεση με τα περιοδικά «Θάλεια» και «Ευρυδίκη» που η κυκλοφορία τους σταμάτησε σχετικά γρήγορα, η «Εφημερίς των Κυριών» κυκλοφόρησε για τριάντα χρόνια (εβδομαδιαίο από το 1887 ως το 1907 και δίμηνο στη συνέχεια μέχρι το 1917) έχοντας ένα σταθερό αναγνωστικό κοινό¹⁶⁵.

Όλα τα περιοδικά αυτά υποστηρίζουν την αναγκαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης. Σε κείμενα που δημοσιεύονται ανιχνεύεται η συνειδητοποίηση της κατωτερότητας των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας καθώς και η ανάγκη να εκφραστούν δημόσια ως μέλη της κατηγορίας αυτής και να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις τους για να εκφράσουν προβληματισμούς γύρω από το φύλο τους. Προβληματισμοί γύρω από τη διαφορά των φύλων, την ισοτιμία των ρόλων ανδρών γυναικών και την αρμονία που εξασφαλίζει αυτή στην ανθρωπότητα.

¹⁶¹ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.307.

¹⁶² Για τη «Διαμόρφωση συνείδησης του φύλου» βλ. Βαρίκα Ε. (2004), σ.249.

¹⁶³ Βαρίκα Ε. (2004),σ.233.

¹⁶⁴ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.310.

¹⁶⁵ Βαρίκα Ε. (2004),σ.274-362.

Βασική θέση των πρώτων γυναικείων περιοδικών, είναι η ισότητα μέσα σε αυστηρά καθορισμένα για κάθε φύλο πλαίσια ενώ εκφράζεται έντονα και ο προβληματισμός για τον κοινωνικό και εθνικό ρόλο των γυναικών ως μητέρες και διδασκάλισσες και κατά συνέπεια η ανάγκη εκπαίδευσή τους .

Εικ. 14:Περιοδικό «Κυψέλη», έτος Α',φύλλ. Α', Κωνσταντινούπολη 1845

Θ Α Λ Ε Ι Α

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΥ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΦΥΛΟΥ,

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΜΕΤΑ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

ΥΠΟ

ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ.

• Όσοι (έθνος) τὰ κατὰ γυναίκα πράξα, κατὰ τὸ ἥμισυ οὐκ εἰδικονομοῦσιν
• αἱ μὲν γὰρ γυναῖκες ἥμισυ μέρος τῶν ἐλευθέρων. • (Ἀριστοτέλης)

ΠΡΟΦΡΑΣΙΑ.

Πᾶσαι σχεδὸν αἱ τάξεις τῆς κοινωνίας κίττηται ἤδη ἐν ἡμῖν τὰ ἴδια ὄργανα τῆς πολιτεύσεως τῶν ἰδεῶν τῶν, καὶ τὰ μέ- τῆς πνευματικῆς αὐτῶν καὶ πολιτικῆς αναπτύξεως. Μόνον δὲ ἴσως μέχρι τοῦ δε- τοῦ φύλον τῶν γυναικῶν, τὸ ἥμισυ τοῦ- εἶσαι μέρος ἀπάσης τῆς Ἑλληνικῆς κοι- νωνίας, τὸ ἥμισυ μάλιστα μέρος ἐκεῖνο, ἔξ οὗ κυρίως ἐξήρτηται ἡ ἀληθῆς διάπλα- τὴς καὶ διαμόρφωσις τοῦ ἑτέρου, στερεῖται εἰσέτι ἰδίου ὄργανου πνευματικοῦ, λαλοῦν- τος ἰδίᾳ πρὸς τὸ φύλον ἡμῶν, καὶ ἀπο- κλειστικῶς πραγματευομένου περὶ τῶν δι- καιωμάτων, τῶν καθηκόντων, τοῦ προορι- σμοῦ καὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ ἐν τῇ κοι- νωνίᾳ, καὶ τῶν μέσων, δι' ὧν τὸ γυναικεῖον

τῆς Ἑλλάδος φύλον, ἐντὸς αἰτίποτε τῶν ὄρων, οὗς αὐτὴ ἡ φύσις ἐθετο αὐτῷ, δύ- ναται ν' ἀσπῆ τὴν εὐεργετικὴν ἐκείνην καὶ ἐκπολιτιστικὴν ἐπὶ τῆς κοινωνίας ἐπιβροῆν, πρὸς ἣν κυρίως ἡ γυνὴ ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Πλάστου. Ὁ θέλων νὰ μάθῃ λαοῦ τινος τὴν ἀληθῆ πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν κα- τάστασιν, ἔλεγεν ὀρθώτατα ὁ σοφὸς συγ- γραφεὺς τοῦ ἰδανικοῦ Τηλεμάχου, ἄς βί- ψῃ ἐν βλέμμα ἐπὶ τῆς θέσεως, ἣν κατέγου- σιν ἐν αὐτῇ αἱ γυναῖκες. Ἡ πολιτικὴ δὲ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τῶν ἐθνῶν, αἵτινα θεω- ροῦσι καὶ σήμερον τὸ ἥμισυ μέρος τῆς ἀνθρωπότητος ὄργανον ἀπλοῦν τοῦ ἑτέ- ρου, εἶναι ἀρκουσα ἀπόδειξις τῆς ὀρθότητος τῆς ἀνωτέρω παρατηρήσεως. Ἄν εἰ ἀν- δρες ἐλάμβανον σπουδαίως ὑπ' ὄψιν ὅτι, ἡ δόξα καὶ ἡ ἀδοξία αὐτῶν εἶναι κυρίως ἐρ- γον ἡμέτερον, ἤθελον σπεύσει πάντες βε- θαίως ἐκ παντὸς τρόπου ἵνα προαγάγῃσι

Εικ. 15: Περιοδικό «Θάλεια», ἔτος Α΄, Φυλλ. Α΄, Ιανουάριος 1867

Ηγετικές γυναικείες μορφές είναι γνωστές δασκάλες που πρωτοστατούν την εποχή αυτή στο γυναικείο κίνημα, όπως η Σ. Λεοντιάς, η Κ. Κεχαγιά, η Α.Λασκαρίδου και η Κ. Παρρέν, και εκφράζουν τις απόψεις τους δημόσια για τα θέματα αυτά.

Η Σαπφώ Λεοντιάς, που υπήρξε και διευθύντρια του Κεντρικού Παρθεναγωγείου Αγίας Φωτεινής στη Σμύρνη, δίνει έμφαση στη μορφή της μητέρας και οικοδέσποινας, μορφή όμως έντονα ενεργητική και υπεύθυνη, που αναλαμβάνει την οικονομία και την ηθική τάξη του οίκου, υιοθετώντας ανάλογη συμπεριφορά για κάθε πρόσωπο και ηλικία. Η γυναικεία «φύση» ωστόσο, κατά την Σ. Λεοντιάδα, βρίσκει την πιο αυθεντική της έκφραση στη μητρότητα. Η Σ. Λεοντιάς φτάνει να υποστηρίξει τη σταδιοδρομία των γυναικών όχι μόνο στην παιδαγωγική επιστήμη αλλά και στην ιατρική και τη φιλοσοφία, καθώς συντελούν «εις την έρευναν της ανθρωπίνης καρδιάς»¹⁶⁶. Ακόμα η Σ. Λεοντιάς υποστηρίζει ότι και στο επίπεδο της μέσης εκπαίδευσης το κορίτσι πρέπει να παίρνει τις ίδιες βασικές γνώσεις με το αγόρι, με την προσθήκη εκείνων που αρμόζουν στον ιδιαίτερο προορισμό των γυναικών- κι αυτό, μέσα από μια συστηματική και επιστημονική παιδεία στα πλαίσια του Παρθεναγωγείου, ενός χώρου με τις δικές του ιδιαίτερες αξίες και κώδικες.

Η Καλλιόπη Κεχαγιά, διευθύντρια του «Ζαπείου» Παρθεναγωγείου της Κωνσταντινούπολης, σε ομιλία της στις υποψήφιες δασκάλες, απόφοιτες του «Ζαπείου» τονίζει ότι ο εθνικός και ηθοποιητικός ρόλος των γυναικών ολοκληρώνεται στο πρόσωπο της παιδαγωγού¹⁶⁷. Στη σκέψη της, η δασκάλα εμφανίζεται να είναι εκείνη που θα συντελέσει καθοριστικά στη διάδοση της μητρικής γλώσσας και στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, μέσα από τη διδασκαλία των πνευματικών και ηθικών αξιών του ελληνισμού. Κάθε Ελληνίδα – μέσα ή έξω από το ελληνικό κράτος- αλλά πολύ περισσότερο η υποψήφια δασκάλα, δεν μπορεί παρά να έχει βαθιά γνώση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και της χριστιανικής θρησκείας, παράλληλα με τη θεωρητική και πρακτική μόρφωση στον τομέα της παιδαγωγικής επιστήμης. Σε άλλη ομιλία της τονίζει ότι βάση του προγράμματος του «Ζαπείου» είναι η μόρφωση της γυναίκας ως «διδασκάλου», «μητρός» αλλά και «πολίτιδος», «ικανώς παρεσκευασμένης διά το δράμα του βίου»¹⁶⁸. Η εποχή της διάδοσης των στοιχειωδών γραμμάτων στο γυναικείο φύλο έχει περάσει και τώρα απαιτείται μια ευρύτερη και πιο συστηματική εκπαίδευση.

¹⁶⁶Λεοντιάς Σ.(1871), «Περί κλήσεως της γυναικός», Ευρυδίκη, έτος Α', αρ. 7, σ.78.

¹⁶⁷Κ.Κεχαγιά,«Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας», Παιδαγωγικά μελέται ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπείω κατά την διανομήν των βραβείων, Κωνσταντινούπολη 1880· αναδημοσίευση Φουρναράκη Ε. (1987), σ. 278-293.

¹⁶⁸Κ.Κεχαγιά, «Εκθεσις των κατά το Α' του Ζαπείου σχολικόν έτος (1875-76)», αναδημοσίευση Φουρναράκη Ε. (1987), σ. 270-276.

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την εκπαίδευση της νηπιαγωγού. Το 1880 παρακολούθησε μαθήματα της φροβελιανής μεθόδου¹⁶⁹ στη Δρέσδη της Γερμανίας και μόλις επέστρεψε στην Αθήνα καθιέρωσε τη μέθοδο αυτή στο σχολείο της. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, κεντρική θέση στη μάθηση κατέχει το παιχνίδι¹⁷⁰. Γενικότερα την εποχή αυτή εκδηλώνεται ενδιαφέρον για τις σύγχρονες δυτικές παιδαγωγικές θεωρίες και για την επιστήμη της παιδικής ψυχολογίας ενώ ασκείται έντονη κριτική σε παραδοσιακές αντιλήψεις που υποστηρίζουν την αυστηρότητα και την πειθαρχία που συνδέεται συνήθως με ταπεινωτικές ποινές και σωματική βία. Μέσα στο κλίμα αυτό αναδεικνύεται το αίτημα για την προσαρμογή του σχολείου στην ιδιαιτερότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας και η κριτική στη συσσώρευση μη λειτουργικών γνώσεων που καταπονούν τις δυνάμεις των παιδιών, στην αυστηρότητα και την τυποποίηση. Ενδεικτικό αυτού του κλίματος είναι και η αυξανόμενη παραγωγή παιδικής λογοτεχνίας¹⁷¹. Εξάλλου, η Αικ. Λασκαρίδου κάνει ακόμα μια πρωτοποριακή κίνηση ιδρύοντας στα 1891, με τη συνεργασία του Γυμναστικού Συλλόγου, τμήματα γυμναστικής για δασκάλους. Η πρωτοβουλία αυτή, σε μια τόσο πρόωμη εποχή, δείχνει τις προοδευτικές ιδέες της Λασκαρίδου και τη θετική προσφορά της στους αγώνες για την ουσιαστική μόρφωση και απασχόληση της Ελληνίδας¹⁷².

Η Καλλιρρόη Παρρέν, η πιο δραστήρια από τις γυναίκες που αγωνίζονταν για την «εξύψωση του φύλου τους» έχει μία πολύπλευρη δράση. Εκδίδει την «Εφημερίδα των Κυριών», γράφει σχετικά άρθρα σε άλλα περιοδικά, πρωτοστατεί στις γυναικείες συλλογικές προσπάθειες, συμμετέχει σε παγκόσμια γυναικεία συνέδρια¹⁷³. Στην «Εφημερίδα των Κυριών» αναλύει τα γυναικεία προβλήματα, παρουσιάζει τη δράση των γυναικών στην Ευρώπη και την Αμερική, προτρέπει τις Ελληνίδες να εργαστούν, υποστηρίζει τις γυναίκες που αδικούνται και επιμένει ιδιαίτερα στην ανάγκη για ανώτερη μόρφωση των Ελληνίδων και κυρίως για ίδρυση σχολείων μέσης και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Η Παρρέν προσπαθούσε να διαδώσει ένα φεμινισμό που εξαρτούσε τη χειραφέτηση όχι μόνο από την κατοχύρωση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, αλλά και από την εργασία. Ωστόσο ούτε αυτή αρνήθηκε την αναγκαιότητα μιας ειδικής μόρφωσης που θα προετοίμαζε τα κορίτσια για τα καθήκοντα της συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας. Αντίθετα, τη διεκδίκησε με επιμονή και πάθος, γιατί θεωρούσε ότι ο έλεγχος του οίκου ανήκε δικαιωματικά στις γυναίκες και γιατί πίστευε ότι η οικιακή μόρφωση μπορούσε να προστεθεί στα ελάχιστα εφόδια που είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν για

¹⁶⁹ Περισσότερα για τη μέθοδο αυτή βλ. Απόσπασμα από ομιλία της Αικατερίνης [Χριστομάνου]-Λασκαρίδου στον Φιλολογικό Σύλλογο "Παρνασσός" (30 Νοεμβρίου 1884), που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Παρνασσός, τ. Η., 1884, σ. 830-834, αναδημοσίευση Φουρναράκη Ε. (1987), σ.313.

¹⁷⁰ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.177.

¹⁷¹ Η «Διάπλασις των Παίδων» κυκλοφορεί το 1879.

¹⁷² Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ.180.

¹⁷³ Στα 1889 η Κ. Παρρέν συμμετέχει στο παγκόσμιο Γυναικείο Συνέδριο στη Γαλλία, Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 118, 11 Ιουνίου 1889.

βιοπορισμό. Όπως και οι άλλες παιδαγωγοί που πρωτοστάτησαν στο γυναικείο κίνημα στην πρόωμη φάση του, η Παρρέν δεν αμφισβήτησε τη γυναικεία φύση αλλά εν ονόματί της διεκδίκησε την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών¹⁷⁴.

Η Παρρέν έχει συγκεκριμένη θέση για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών: «επείγουσα παρίσταται η ανάγκη», τονίζει, «όπως οι πατέρες του Ελληνικού έθνους μεριμνήσωσι περί της βελτιώσεως της εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου, πρόνοια δε ληφθή, όπως και εν τω Ελληνικώ βασιλείω θεσπισθή και νομοθετηθή τελεία μέση εκπαίδευσις δι' αυτό»¹⁷⁵. Συχνά, την πρώτη σελίδα της εφημερίδας της την αφιερώνει σε άρθρα σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση: «Υπάρχει εν Ελλάδι Μέση εκπαίδευσις ή ου»¹⁷⁶. «Κυβέρνησις, Νομοσχέδια και γυναίκες»¹⁷⁷. «Προνοήσατε διά τα Παρθεναγωγεία μας»¹⁷⁸, όπου αναφέρεται στην πρόοδο που σημείωσε η μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη και στον υπόδουλο ελληνισμό και τονίζει πως είναι ανάγκη να ιδρυθούν και στην Ελλάδα δημόσια μέσα σχολεία για τα κορίτσια η «Εφημερίς των Κυριών» -και ιδιαιτέρα η συντάκτριά της Καλλιρρόη Παρρέν- παρακολουθεί τις εξελίξεις στον τομέα, της γυναικείας εκπαίδευσης, εντοπίζει τις καθυστερήσεις και τις αδράνειες, διαμαρτύρεται. Διαφοροποιούμενη από την τρέχουσα ηθικολογία της εποχής, επισημαίνει το αντιφατικό φαινόμενο να κατακρίνονται οι γυναίκες ως κακές σύζυγοι και μητέρες ή για τον προνομιακό τους ρόλο στην επίδειξη και τη σπατάλη, τη στιγμή που η ίδια η κοινωνική πρακτική τις προετοιμάζει γι' αυτούς τους ρόλους, χωρίς παράλληλα να τους εξασφαλίζει μια ουσιαστική και οργανωμένη εκπαίδευση.

Το 1888 δημοσιεύει στην Εφημερίδα των Κυριών την «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως»¹⁷⁹ με τις υπογραφές 2850 γυναικών στην οποία διατυπώνονται δύο συγκεκριμένα αιτήματα : α) «όπως διά καταλλήλου νόμου εισαγομένου εν τω κοινοβουλίω αποφασισθή η ίδρυσις δημοσίων λυκείων των θηλέων εις τα μεγαλύτερα της Ελλάδος κέντρα, αντιστοιχούντων προς τα γυμνάσια των αρρένων», και β) «όπως εν τη πρωτεούση τουλάχιστον ιδρυθή πρακτική και καλλιτεχνική σχολή, εν αις αι πτωχαί κόραι να εκμανθάνωσι βιοποριστικάς γυναικείας τέχνας και επαγγέλματα». Το κείμενο αυτό έχει για το θέμα που εξετάζουμε μια ξεχωριστή σημασία, καθώς αποτελεί έκφραση μιας συλλογικής γυναικείας διεκδίκησης προς την πολιτεία, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι θέτει το πρόβλημα της άνισης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση σε σχέση με τα αγόρια.

¹⁷⁴ Για την ιδεολογική συγκρότηση της «Εφημερίς των Κυριών» και τις ιδέες που εκφράζει η Καλλιρρόη Παρρέν βλ. Βαρίκα Ε. (2004), σ.274-362

¹⁷⁵ Παρρέν Κ. (1887), «Κυβέρνησις, Νομοσχέδια και γυναίκες», Εφημερίς των Κυριών ,έτ. Α', αρ. 42.

¹⁷⁶ Παρρέν Κ. (1887), «Υπάρχει εν Ελλάδι Μέση εκπαίδευσις ή ου», Εφημερίς των Κυριών ,έτ. Α', αρ. 38.

¹⁷⁷ Παρρέν Κ. (1887), «Κυβέρνησις, Νομοσχέδια και γυναίκες», Εφημερίς των Κυριών έτ. Α', αρ. 42.

¹⁷⁸ Παρρέν Κ. (1888) «Προνοήσατε διά τα Παρθεναγωγεία μας» Εφημερίς των Κυριών ,έτ. Β', αρ. 56.

¹⁷⁹ Βλ. σχετικό ανυπόγραφο άρθρο (1888) «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως» στο Εφημερίς των Κυριών, έτ. Β', αρ. 86 και εικ.22.

Εικ. 18: Σαπφώ Λεοντιάς (Εθνικόν Ημερολόγιον Μ.Βρετού, τ.Ζ',1867)

Εικ. 19: Καλλιόπη Κεχαγιά (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936)

Εικ. 20: Αικατερίνη Λασκαρίδου (Π.Κυριαζόπουλου-Βαληνάκη, Νηπιαγωγική,τ.Α',Αθήνα 1977)

Εικ. 21: Καλλιρόη Παρρέν, (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1836-1936)

Εφημερίς των Κυριών

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΗ ΥΠΟ ΚΥΡΙΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ
ΚΑΛΑΜΠΡΩΗ ΠΑΡΡΕΝ

Συντάσσεται εβδομαδιαίως τις Τετάρτες της
Εφημερίδας των Κυριών
και πωλείται εκάστη εβδομάδα

Εν τῷ Εξωτερῶν δι' ἑνιαυτὸν ἑκατὸν
ἀποσταλλόμενα ἔτη

Δωρεάν πᾶσι τοῖς ἑταίροις τῆς ἐπι-
στολῆς καὶ τοῖς ἀποστέλλοις ἑτησίως

Συντάσσεται ἐκ τῆς ἀποστολῆς
ἀπὸ τῆς Κυρίας Δ. Μ.
ἀπὸ τῆς Κυρίας Β. Μ.

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Πλὴν τῶν ἀλλῶν ἀποστέλλεται
ἀπὸ τοῦ Κυρίου Παρθενίου

Ἐπιτομή ἀναγνώστῳ καὶ ἑταίρῳ
ἐν τῷ 1888 π. ρ.

Πᾶσι παραστέλλεται ἐν τῷ ἀπο-
στολῆ καὶ ἑταίρῳ ἑτησίως ἑκατὸν
ἀποσταλλόμενα ἔτη

Διὰ τὸ ἑξωτερικὸν δι' ἑνιαυτὸν
ἑκατὸν ἀποσταλλόμενα ἔτη

Ἐν τῷ ἑξωτερικῷ δι' ἑνιαυτὸν
ἑκατὸν ἀποσταλλόμενα ἔτη

Ἐν τῷ ἑξωτερικῷ δι' ἑνιαυτὸν
ἑκατὸν ἀποσταλλόμενα ἔτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἀναφορὰ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. — Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. — Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. — Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛ. ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Κύριε πρόεδρε,
Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ γυναῖκα πρὸς τὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Εικ. 22: «Αναφορὰ των Ἑλληνίδων Γυναικῶν πρὸς τον Πρόεδρον της Ἑλλ. Κυβερνήσεως (Εφημερίς των Κυριῶν, ἔτος Β', αρ. 86, 23 Οκτωβρίου 1888)

2.6 Η είσοδος των γυναικών στο Πανεπιστήμιο

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, κάποιες Ελληνίδες αρχίζουν να επιζητούν ανώτατη μόρφωση. Στα 1885 ανοίγει το δρόμο η Σεβαστή Καλλισπέρη. Μετά την αποφοίτηση της από την Σχολή Hill συνέχισε την εκπαίδευση της με ιδιωτικούς δασκάλους και το 1885 γράφτηκε φοιτήτρια της Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης.

Την ίδια περίπου εποχή με την Καλλισπέρη σπουδάζει Ιατρική στη Σορβόνη μια άλλη Ελληνίδα, η Μαρία Καλαποθάκη¹⁸⁰. Έτσι ο κύκλος της γυναικείας δραστηριότητας αρχίζει να διευρύνεται με τη συμμετοχή των Ελληνίδων σε δυο νέες επιστήμες, τη Φιλολογία και την Ιατρική. Παράλληλα, οι περιπτώσεις των μαθητριών που επιδιώκουν την εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας αυξάνονται χρόνο με το χρόνο. Στα 1887 απορρίπτεται η αίτηση απόφοιτης του Αρσακείου με το αιτιολογικό ότι το Αρσάκειο δεν είναι αναγνωρισμένο από το κράτος ως Γυμνάσιο¹⁸¹. Στην απόφαση αυτή του Πανεπιστημίου τονίζεται πως παίζει ρόλο και το γεγονός ότι θεωρείται κάπως πρόωρη για τη χώρα μας η συμφοίτηση φοιτητών και φοιτητριών. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μια ομάδα από φοιτητές του Πανεπιστημίου διαφωνούν με την άποψη αυτή και διατυπώνουν τις «θέσεις» τους σε αγγελία που δημοσιεύεται στις εφημερίδες της εποχής. Οι φοιτητές θεωρούν την ενέργεια της μαθήτριας αυτής «ως απαρχήν σπουδαίας κοινωνικής προόδου» και δηλώνουν ότι «μετ' εθνικής όντως υπερηφανείας και ανεκλαλήτου χαράς θα δεχθώσιν εν τω μέσω αυτών την υψηλόφρονα νέαν, ήτις θ' ανυψώση την σημαίαν της πνευματικής χειραφετήσεως της Ελληνίδος, θα την σεβασθώσιν ως αδελφήν των, προωρισμένη να συναγωνισθή μετ' αυτών τον μέγαν και επίμοχθον αγώνα της εθνικής και κοινωνικής διαπλάσεως»¹⁸². Μάλιστα η Δαράκη αναφέρει μια άλλη μαρτυρία σύμφωνα με την οποία η δεκαοκτάχρονη Ελένη Παντελίδου αυτοκτόνησε γιατί δεν της επέτρεψαν την εγγραφή της στην Ιατρική της Σχολής. «Αυτοκτονώ», γράφει, «διαμαρτυρούμενη δια την αδικίαν. Ο θάνατός μου ας ακουστεί ως κραυγή εις εκείνους οίτινες θεωρούν τη γυναίκα ως μεσαιωνικήν δούλην»¹⁸³.

Το 1890 το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχεται την πρώτη φοιτήτρια. Είναι η Ιωάννα Στεφανόπολι που γράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή¹⁸⁴. Η Ιωάννα Στεφανόπολι είχε σπουδάσει στο «Ελληνικό Παρθεναγωγείο» της Αικ. Λασκαρίδου και συνέχισε την εκπαίδευσή της κυρίως στα ανώτερα Μαθηματικά και τα Λατινικά που δεν διδάσκονταν στα Παρθεναγωγεία, με ιδιωτικούς δασκάλους. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι μαζί με τη Στεφανόπολι υπήρχαν και

¹⁸⁰Παρρέν Κ. (1892), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Ε', αρ. 246.

¹⁸¹Παρρέν Κ. (1887), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Α', αρ. 29.

¹⁸²Βλ. Παρρέν Κ. (1887), «Οι φοιτηταί μας υψούντες την σημαίαν της πνευματικής χειραφετήσεως της γυναικός», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Α', αρ. 31.

¹⁸³Δαράκη Π. (1995), σ.215.

¹⁸⁴Παρρέν Κ. (1890), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Δ', αρ. 181.

άλλες υποψήφίες, των οποίων οι αιτήσεις απορρίφθηκαν. Πολύ γρήγορα όμως στα επόμενα χρόνια ο αριθμός των φοιτητριών αυξάνεται. Το 1892 γράφονται οι αδελφές Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου στην Ιατρική Σχολή, η Θηρεσία Ροκά στη Φιλοσοφική και η Φλωρεντία Φουντουκλή στη Μαθηματική Σχολή¹⁸⁵.

Η κατάκτηση της πανεπιστημιακής μόρφωσης είναι, οπωσδήποτε, σημαντική για τον εξής λόγο: οι απόφοιτες των πανεπιστημίων θα επιδιώξουν στην πορεία και ανάλογες θέσεις στο δημόσιο βίο και αλλά και γιατί η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών παύει, από το 1890, να έχει μοναδικό σκοπό την εκπαίδευση της δασκάλας και της οικοδέσποινας. Οι υποψήφίες για το Πανεπιστήμιο πρέπει να εξοπλιστούν με ανάλογη μόρφωση και γι' αυτό προβάλλει άμεσα η ανάγκη για τη λειτουργία σχολείων μέσης εκπαίδευσης που να μπορούν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στις νέες απαιτήσεις. Αυτή η ζήτηση ανώτατης εκπαίδευσης από γυναίκες θέτει έντονα ένα πρόβλημα ποιότητας της ανώτερης γυναικείας εκπαίδευσης –μια και δεν κάλυπτε τις γνώσεις που χρειαζόνταν για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο- και ένα πρόβλημα θεσμικό, αφού η εκπαίδευση αυτή δεν αντιστοιχεί στη δευτεροβάθμια ανδρική. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι, ιδιαίτερα μετά το 1890, αρχίζουν να δημιουργούνται γυμνασιακές τάξεις σε ανώτερα παρθεναγωγεία¹⁸⁶.

Εικ. 23: Σεβαστή Καλλισπέρη(Εφημερίς των Κυριών, έτ.Ε',αρ.227, 22 Σεπτεμβρίου 1891)

Εικ. 24: Ιωάννα Στεφανόπολι (Ετήσιον Ημερολόγιον Κ.Φ.Σκόκου,1890)

¹⁸⁵Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.332,334

¹⁸⁶Ζιώγου-Καραστεργίου ό.π., σ.228.

2.7 Η επαγγελματική μέση εκπαίδευση των γυναικών και η φιλανθρωπική δραστηριότητα

Η βιομηχανική επανάσταση θεωρείται ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών. Στις δυτικές χώρες όπου σταδιακά η μηχανή αντικαθιστά τις χειρωνακτικές εργασίες, πολλές γυναίκες αρχίζουν να συμμετέχουν πια ενεργά στη βιομηχανική εργασία. Στην Ελλάδα, μετά το 1870, η μικρή βιομηχανική άνθηση και οι προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης θέτουν το ζήτημα της μισθωτής εργασίας των γυναικών. Ένα σημαντικό μέρος των γυναικών της πόλης μπαίνει στην αγορά εργασίας. Γυναίκες από τα κατώτερα οικονομικά στρώματα μετέχουν πιο ενεργά στην παραγωγική διαδικασία ως εργάτριες σε εργοστάσια ραπτικής, υφαντήρια, μεταξουργεία, σε βιβλιοδετεία αλλά και ως υπηρέτριες σε σπίτια της ανώτερης αστικής τάξης. Γίνεται λοιπόν αισθητή η ανάγκη για την επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών αυτών¹⁸⁷.

Η κατώτερη επαγγελματική εκπαίδευση είχε αρχίσει να γίνεται σε διάφορα εργαστήρια (ραφτάδικα, καπελάδικα) χωρίς κανένα συμπληρωματικό μορφωτικό πρόγραμμα. Οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για επαγγελματική εκπαίδευση κοριτσιών περιλαμβάνουν τις ειδικεύσεις: κέντημα, ράψιμο, αργαλειό στη Σχολή Χιλ από το 1833 και «γυναικεία έργα» όπως ραπτική, κεντητική, πλύσιμο, μαγειρική, διακόσμηση στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο από το 1855. Οι απόφοιτες του Ορφανοτροφείου αυτού έχουν τη δυνατότητα από το 1886 και εξής να αποκτούν, μετά από εξετάσεις, πτυχίο «διδασκαλίσσης των εργοχείρων», ή να προσλαμβάνονται σε σπίτια πλουσίων ως παιδαγωγοί¹⁸⁸.

Στη συνέχεια, λόγω απουσίας κρατικής μέριμνας, την εκπαίδευση στις γυναικείες τέχνες και τα οικιακά έργα καλλιεργούν και πολλά φιλανθρωπικά σωματεία που ιδρύονται αυτή την εποχή. Η φιλανθρωπία, αντιληπτή ως «φυσική» προέκταση της μητρότητας και του εκπολιτιστικού ρόλου των γυναικών, προσφέρεται και λειτουργεί ήδη από τη δεκαετία του 1870 ως ένα μέσο προς τη δημόσια δράση όχι πια μόνο για τις μεγαλοαστές, όπως στα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητου κράτους, αλλά και για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων¹⁸⁹.

Ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», το πρώτο γυναικείο σωματείο που ιδρύθηκε¹⁹⁰ στην Ελλάδα το 1872, με πρωτοβουλία της Καλλιόπης Κεχαγιά, προώθησε επίσης την εξειδίκευση στην τέχνη των εργοχείρων. Μια από τις πρώτες φροντίδες του Συλλόγου είναι δημιουργία εργαστηρίου για φτωχά κορίτσια προκειμένου να εκπαιδευτούν σε τέχνες που θα

¹⁸⁷Η δημιουργία κρατικής τεχνικής σχολής για την εκμάθηση «γυναικείων τεχνών» ήταν ένα από τα αιτήματα το 1888 στην «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως», ό.π. Εφημερίς των Κυριών, έτ. Β', αρ. 86, 23 Οκτωβρίου 1888.

¹⁸⁸Ζιώγου-Καραστεργίου Σ.(1984), σ.487

¹⁸⁹Βαρίκα Ε. (2004),σ.131.

¹⁹⁰Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. φύλ. 22, 15 Ιουνίου 1872.

τους εξασφαλίσουν αργότερα εργασία. Μέσα σε αυτό το κλίμα φιλανθρωπίας, η Παρρέν εξαιρεί τις μορφωμένες Αθηναίες που δημιουργούν «Κυριακό» σχολείο για τις φτωχές εργάτριες¹⁹¹. Ακόμα με δική της πρωτοβουλία αρχίζει και λειτουργεί από το 1890 «Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναικών και Κορασίων του Λαού», με πλατιά απήχηση και συμμετοχή.¹⁹²

Το ενδιαφέρον των φιλανθρωπικών σωματείων για την εξειδίκευση των φτωχών κοριτσιών στα εργόχειρα υπαγορεύτηκε σίγουρα από το γεγονός ότι αυτή ήταν μία από τις ελάχιστες κατευθύνσεις που θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει στοιχειώδη βιοπορισμό, δεδομένου του αποκλεισμού των γυναικών από επαγγέλματα και τέχνες. Όμως οι προσπάθειες των αστών φιλάνθρωπων να εκπαιδεύσουν φτωχά κορίτσια στα εργόχειρα και να τους παράσχουν εργασία ανταποκρίνονταν επίσης στη ζήτηση για αγοραστά προικιά εκ μέρους της δικής τους κοινωνικής τάξης. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα που είχε αντικείμενο την εκπαίδευση στα εργόχειρα προσπαθούσε, εν μέρει τουλάχιστον, να ικανοποιήσει τις ανάγκες της κοινωνικής τάξης από την οποία προέρχονταν οι ίδιες οι φιλάνθρωποι. Κάτι τέτοιο είναι προφανές και στην περίπτωση της εκπαίδευσης των υπηρετριών, για την οποία φρόντιζε από το 1892 το «Άσυλον Εργατίδων και Υπηρετριών»¹⁹³.

Φαίνεται λοιπόν ότι η επαγγελματική εκπαίδευση απευθύνθηκε κυρίως σε φτωχές κοπέλες χωρίς σχολική μόρφωση και με άμεση ανάγκη να κερδίσουν το ψωμί τους. Ο προσανατολισμός της επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών στις γυναικείες τέχνες και τα οικιακά έργα υπαγορεύτηκε οπωσδήποτε από το γεγονός ότι τα επαγγέλματα που θα μπορούσαν να ασκήσουν οι γυναίκες ήταν πολύ περιορισμένα και βασίστηκε στην αρχή ότι οι ανάγκες των γυναικών για μόρφωση καθορίζονται πρώτιστα από το φύλο τους – αρχή που οριοθέτησε επίσης τα προγράμματα των ανώτερων παρθεναγωγείων. Η επαγγελματική εκπαίδευση στις γυναικείες τέχνες και τα οικιακά έργα έδωσε νέες διεξόδους βιοποριστικής εργασίας, αλλά τόνισε ιδιαίτερα την ταύτιση των γυναικών με το σπίτι.

Από την άλλη μεριά, η αναζήτηση εργασίας από κοπέλες των μεσαίων στρωμάτων γίνεται αισθητή, όπως δηλώνει τουλάχιστον η συρροή υποψηφίων για το διδασκαλικό έργο που παραμένει και η βασική επαγγελματική τους διεξόδος. Είναι ενδεικτικό ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, εκτός από το ότι αυξάνονται οι υπότροφες του κράτους και των δήμων στο διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, παρέχεται η δυνατότητα σε ένα σημαντικό αριθμό μαθητριών να φοιτά δωρεάν στο εξωτερικό διδασκαλείο του Αρσακείου. Έτσι, ως το

¹⁹¹ Παρρέν Κ. (1894), «Το μορφωτήριον των θυγατέρων του λαού», Εφημερίς των Κυριών, έτος Η, αρ. 347.

¹⁹² Ανυπόγραφο άρθρο (1890), «Έναρξις των μαθημάτων της Σχολής της Κυριακής», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 152.

¹⁹³ Παρρέν Κ. (1893), «Η επέτειος του ασύλου των εργατίδων και υπηρετριών», Εφημερίς των Κυριών Ζ'/329, σ. 1-2.

1886, αποφοιτούν 2.004 δασκάλες τη στιγμή που σύμφωνα με την απογραφή του 1879 είναι διορισμένες σε ολόκληρη τη χώρα 175 δασκάλες¹⁹⁴. Ο αριθμός των μαθητριών που παίρνουν δίπλωμα δασκάλας αυξάνεται με ρυθμό που δείχνει καθαρά την επικράτηση του εκπαιδευτικού ιδανικού που εξασφαλίζει στη γυναίκα τη δυνατότητα για την άσκηση ενός επαγγέλματος και την οικονομική ανεξαρτησία. Έτσι, στα τέλη περίπου του 19^{ου} αιώνα, το διδασκαλικό δίπλωμα –χωρίς να πάψει να λειτουργεί και ως συμπληρωματική «προίκα», όπως παλιότερα- είναι ωστόσο για τις περισσότερες μέσο βιοπορισμού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η Παρρέν ζητά, με δημοσιεύματά της, να επεκταθεί το στάδιο της επαγγελματικής δραστηριότητας των μορφωμένων Ελληνίδων που μέχρι τότε περιορίζεται στα επαγγέλματα της μαίας και της δασκάλας. Διατυπώνει συγκεκριμένο αίτημα που αφορά την πρόσληψη γυναικών υπαλλήλων στα ταχυδρομεία και τα τηλεγραφεία της χώρας¹⁹⁵. Η πρόταση αυτή όμως δεν υλοποιείται τελικά τη συγκεκριμένη εποχή.

Είναι φανερό ότι αρχίζει να διαφαίνεται έντονα το αδιέξοδο που δημιουργείται σταδιακά στο πεδίο της επαγγελματικής δραστηριότητας των Ελληνίδων, κυρίως εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των διδασκαλισσών. Τα πρώτα αιτήματα διατυπώνονται, από έναν μικρό σχετικά αριθμό μορφωμένων γυναικών, χωρίς να φαίνεται την εποχή αυτή κάποια συνειδητοποιημένη συλλογική προσπάθεια. Οι γυναικείοι σύλλογοι της εποχής έχουν οι περισσότεροι, φιλανθρωπικό χαρακτήρα και αποτελούνται κυρίως από γυναίκες της μεγαλοαστικής τάξης. Για το λόγο αυτό, και στον αγώνα για τη μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης οι εισηγήσεις προέρχονται από ένα μικρό αριθμό γυναικών. Τελικά όμως στην πορεία, λόγοι καθαρά οικονομικοί-επαγγελματικοί και λόγοι κοινωνικής σκοπιμότητας θα επιβάλλουν μεταρρυθμίσεις στη γυναικεία εκπαίδευση.

¹⁹⁴ Δεληγιάννη Β. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., (1994), σ.82.

¹⁹⁵ Ανυπόγραφο άρθρο (1888), «Αι Ελληνίδες τηλεγραφικοί και ταχυδρομικοί υπάλληλοι», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Β', αρ. 67.

3. ΟΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1893-1929

3.1 Νομοθετικές ρυθμίσεις για τα Παρθεναγωγεία και τα Διδασκαλεία

Το πρώτο Ωρολόγιο και Αναλυτικό Πρόγραμμα Μαθημάτων «των πλήρων Παρθεναγωγείων» που δημοσιεύτηκε σε διάταγμα¹⁹⁶ στις 21 Αυγούστου 1893 αποτελεί και την πρώτη επίσημη νομοθετική ρύθμιση για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών στη χώρα μας. Στην πρώτη παράγραφο του διατάγματος αναφέρεται ρητά ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών πρέπει να είναι προσαρμοσμένη «προς τας εκάστοτε προφαινομένας ψυχικάς τε και σωματικές δυνάμεις, άμα δε μη αφισταμένη του φύλου και του προορισμού αυτών». Βασικοί παράγοντες που καθορίζουν το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης είναι «οι ψυχικές και σωματικές δυνάμεις» και «το φύλο και ο προορισμός» των μαθητριών. Στα άρθρα του διατάγματος περιγράφεται εξαντλητικά η διδακτέα ύλη. Στο άρθρο 1 του διατάγματος ορίζονται επακριβώς οι ώρες των μαθημάτων ανά τάξη του «πλήρους» Παρθεναγωγείου και του Διδασκαλείου θηλέων.

Αμέσως όμως μετά τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στο πρόγραμμα του Διδασκαλείου γίνεται η εξής διόρθωση : «Ουδεμία ώρα Φυσικής και Χημείας εν τη Β' τάξει των διδασκαλείων και 36 ώρες το σύνολον της διδασκαλίας εν τη αυτή τάξει»¹⁹⁷. Από το πρόγραμμα αυτό του Διδασκαλείου φαίνεται ότι ικανοποιείται απόλυτα ο σκοπός της εκπαίδευσης των κοριτσιών όπως διατυπώνεται παραπάνω στο άρθρο 1 αφού δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα Παιδαγωγικά και Φιλοσοφικά μαθήματα που καταλαμβάνουν περίπου το 30% -του συνολικού εβδομαδιαίου χρόνου, ενώ τα Μαθηματικά είναι υποβαθμισμένα και τα μαθήματα Φυσικής και Χημείας αγνοούνται εντελώς.

Την εποχή αυτή διατυπώνονται σαφείς και ουσιαστικές επιφυλάξεις για τη δυνατότητα των κοριτσιών να συμμετάσχουν στην ανώτερη εκπαίδευση που το πνεύμα τους απεικονίζεται στο παραπάνω διάταγμα. Οι ψυχικές και σωματικές δυνάμεις της εφήβου αποτελούν τα «αντικειμενικά» και «επιστημονικά» δεδομένα για μια ειδική, υποβαθμισμένη εκπαίδευση χωρίς πολλές ανώτερες γνώσεις που αποτελούν άμεσο κίνδυνο για την υγεία των μαθητριών. Αυτός ο μελλοντικός προορισμός της κοπέλας, άμεσα συνδεδεμένος με το σπίτι και την οικογένεια, δικαιολογεί το γεγονός της υποβάθμισης των Παρθεναγωγείων σε σχέση με τα Γυμνάσια των αγοριών, αφού οι μαθήτριες δεν προετοιμάζονται για πανεπιστημιακές σπουδές και ευρύτερη επαγγελματική δραστηριότητα. Η ποιοτική διαφορά στη μέση εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών φαίνεται και από την αντιπαραβολή του προγράμματος του 1893 για το

¹⁹⁶Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 163, τχ. Α'/21 Αυγούστου 1893.

¹⁹⁷Η διόρθωση δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 171, τχ. Α'/26 Αυγούστου 1893.

9τάξιο Παρθεναγωγείο (βλ. Πίνακα 6) με το ωρολόγιο πρόγραμμα του 1896 για το Ελληνικό και το Γυμνάσιο των αγοριών αντίστοιχα (βλ. Πίνακα 7) .

Πίνακας 6: Ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων του πλήρους Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου Θηλέων (1893).

Μαθήματα	Τάξεις Παρθεναγωγείου									Τάξεις Διδ/λείου	
	Α'	Β'	Γ'	Δ'	Ε'	ΣΤ'	Ζ'	Η'	Θ'	Α'	Β'
Θρησκευτικά	3	3	3	3	3	3	2	2	2	3	3
Ελληνικά	12	12	9	9	9	9	9	9	9	9	6
Αριθμητική	3	3	3	3	2	2	1	1	-	1	-
Γεωμετρία	-	-	-	2	2	2	1	1	-	1	-
Ιστορία	-	-	-	2	2	2	2	2	2	3	2
Γεωγραφία	-	-	2	2	2	2	2	1	1	2	-
Φυσική ιστορία	-	-	2	2	2	2	2	-	-	2	-
Φυσική (Χημεία)	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	2
Υγιεινή	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Οικιακή οικονομία ..	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Οικιακή παιδαγωγική	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Γραμματολογία	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
Ιστορία της Καλλιτεχνίας	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
Γαλλικά	-	-	-	-	-	-	3	3	3	-	-
Παιδαγωγικά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4
Ασκήσεις διδακτικά	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	12
Χειροτεχνήματα	3	3	3	3	4	4	6	6	4	3	3
Ώδική	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3
Καλλιγραφία	-	2	2	2	2	2	-	-	-	1	-
Ιχνογραφία	-	-	2	2	2	2	2	2	2	2	1
Γυμναστική	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2
Σύνολο ωρών	26	28	31	36	36	36	36	36	38	38	38

ΠΗΓΗ: Β.Διάταγμα 21^{ης} Αυγούστου 1893,Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 163, τχ. Α'/21 Αυγούστου 1893

Πίνακας 7: Ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων Ελληνικού και Γυμνασίου αρρένων (1896)

Μαθήματα	Ελληνικό Σχολείο				Γυμνάσιο				
	Α	Β	Γ	Σύνολο	Α	Β	Γ	Δ	Συνολο
1 Ερμηνεία	4	4	5	13	4	4	4	4	16
2 Γραμματική	3	2	1	6	-	-	-	-	-
3 Ορθογραφικά ασκήσεις	1	-	-	1	-	-	-	-	-
4 Συντακτικόν – Αρχαία Ελληνικά	-	2	2	4	4	2	-	-	6
5 Θεματογραφία	-	-	-	-	2	1	2	2	7
6 Ανάγνωσις	-	-	-	-	-	2	2	2	6
7 Γραμματολογία	-	-	-	-	-	1	2	2	5
8 Σύνθεσις ιδεών	2	2	2	6	2	2	2	2	8
9 ποιήματα – Νέα Ελληνικά	1	1	1	3	-	-	-	-	-
10 Νεοελληνικά	1	1	1	3	-	-	-	-	-
11 Θρησκευτικά	2	2	2		2	2	1	-	
12 Μαθηματικά	2	2	1	5	3	4	4	3	14
13 Προβλήματα Μαθ/κών	1	1	2	4	-	-	-	-	-
14 Κοσμογραφία	-	-	-	-	-	-	-	2	2.
15 Φυσιγνωσία	-	2	2	4	-	-	-	-	-
16 Φυσική ιστορία Φυσικά	-	-	-	-	2	2	-	-	4
17 Φυσική πειραματική	-	-	-		-	-	3	3	6
18 Γεωγραφία	2	2	2	6	2	2	-	-	4
19 Ιστορία	2	2	2	6	3	3	3	3	12
20 Λατινικά	-	-	2	2	2	2	2	3	9
21 Γραμματική Λατ.	-	-	1	1	2	1	-	-	3
22 Συντακτικόν Λατ.	-	-	-	-	-	1	1	-	2
23 Θεματογραφία	-	-	-	-	-	-	1	1	2
24 Γαλλική Γλώσσα	-	3	2	5	2	2	2	2	8
25 Γραμματική Γαλ.	-	-	1	1	1	1	-	-	2
26 Συντακτικό Γαλ.	-	-	-	-	-	-	1	-	1
27 Θεματογραφία	-	-	-	-	-	-	2	2	4

Πίνακας 7 (συνέχεια) : Ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων Ελληνικού και Γυμνασίου αρρένων (1896)

28 Φιλοσοφία	-	-	-	-	-	-	-	2	2	4
23 Καλλιγραφία	3	2	-	5	-	-	-	-	-	-
30 Ιχνογραφία	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
31 Γυμναστική	3	3	3	9	3	3	3	3	3	12
Σύνολο	27	31	33	91	34	35	35	35	35	139

ΠΗΓΗ : Β. διάταγμα 23^{ης} Αυγούστου 1896 δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 97, τχ. Β' / 29 Αυγούστου 1896.

Είναι φανερό ότι στο ωρολόγιο πρόγραμμα των αγοριών, σε αντίθεση με το Πρόγραμμα του Παρθεναγωγείου, τα μαθήματα των Φυσικών επιστημών και των Μαθηματικών καταλαμβάνουν ένα σημαντικό μέρος του.

Νέες ρυθμίσεις για τα Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία προκύπτουν με το διάταγμα¹⁹⁸ της 11^{ης} Νοεμβρίου 1897 ενώ λίγο νωρίτερα με το διάταγμα της 18^{ης} Ιουνίου 1896 αναγνωρίζονται οριστικά ως Διδασκαλεία θηλέων τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα, την Πάτρα και την Κέρκυρα «μέχρις ου ιδρυθώσιν υπό του Κράτους διδασκαλεία θηλέων προς μόρφωσιν και εξετάσιν διδασκαλισσών...»¹⁹⁹. Τα Διδασκαλεία θηλέων επανέρχονται στις τρεις τάξεις και τα πλήρη Παρθεναγωγεία αποτελούνται τώρα από δύο τμήματα, το πρώτο με 8 τάξεις και το δεύτερο με 2 (σύνολο 10). Οι κάτοχοι απολυτηρίου του οκτατάξιου τμήματος μπορούν να συμμετάσχουν στις εισιτήριες εξετάσεις για το Διδασκαλείο θηλέων, το οποίο αποτελείται τώρα από 3 τάξεις. Τα τριτάξια αυτά Διδασκαλεία των θηλέων λειτούργησαν με τη μορφή αυτή ως το 1914, οπότε πλέον το κράτος ανέλαβε την πρωτοβουλία να ιδρύσει το ίδιο και Διδασκαλεία θηλέων, σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα²⁰⁰ της 26^{ης} Αυγούστου 1914. Έκτοτε και ως το τέλος της περιόδου εξετάζουμε τα Διδασκαλεία Θηλέων ακολουθούν αντίστοιχη πορεία με εκείνη των Διδασκαλείων αρρένων. Με το ίδιο διάταγμα ιδρύονται και κρατικά διτάξια Διδασκαλεία νηπιαγωγών, στα οποία γίνονται δεκτές, ύστερα από εξετάσεις, και απόφοιτες ανώτερων Παρθεναγωγείων οκτώ τουλάχιστον τάξεων ενώ αναγνωρίζεται ως ισότιμο προς τα κρατικά Διδασκαλεία το Διδασκαλείο νηπιαγωγών της «Ενώσεως των Ελληνίδων».

Με το διάταγμα του 1897 δεν προωθείται και πάλι η ουσιαστική μέση εκπαίδευση των γυναικών αφού δεν ιδρύονται τελικά Γυμνάσια θηλέων. Αυτή η θεσμοθέτηση του β' τμήματος του Ανώτερου Παρθεναγωγείου από το νέο διάταγμα, δείχνει ένα σχολείο που προετοιμάζει τη

¹⁹⁸ Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 168, τχ. Α' / 15 Νοεμβρίου 1897.

¹⁹⁹ Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 82, τχ. Α' / 22 Ιουνίου 1896.

²⁰⁰ Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 247, τχ. Α' / 3 Σεπτεμβρίου 1914.

μαθήτρια μόνο για την οικογενειακή ζωή και το ρόλο της μητέρας και συζύγου. Το Ανώτερο Παρθενγωγείο, χωρίς πολλά μαθήματα και περιττές για τα κορίτσια γνώσεις, δεν έχει καμιά σχέση με τη δημόσια μέση εκπαίδευση των αγοριών και δεν παρέχει τη δυνατότητα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο. Στην πράξη όμως, στο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής εταιρίας αυτό το β' τμήμα του Ανώτερου Παρθενγωγείου δεν λειτούργησε τα επόμενα χρόνια από έλλειψη μαθητριών γιατί το Διδασκαλείο συγκέντρωνε όλες τις προτιμήσεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Πολιτεία αναγκάζεται με νέες νομοθετικές ρυθμίσεις το 1902 να το καταργήσει.

Το 1899, σε μια σειρά από νομοσχέδια του υπουργού Α.Ευταξία²⁰¹ που υποβάλλονται στη Βουλή, εκδηλώνεται η πρόθεση της Πολιτείας να ιδρύσει κρατικά «ανώτερα» Παρθενγωγεία και διδασκαλεία θηλέων. Τελικά όμως τα νομοσχέδια αυτά δεν ψηφίστηκαν.

Ο 20^{ος} αιώνας ξεκινά με προβλήματα και φανερά αδιέξοδα στη μέση γυναικεία εκπαίδευση. Πολλά κορίτσια αυτή την εποχή που επιζητούν ουσιαστικότερη μόρφωση και εφόδια για να συνεχίσουν σε ανώτερες σπουδές επιλέγουν να φοιτήσουν άτυπα στα σχολεία των αγοριών χωρίς να υπάρχει επίσημα σχετική άδεια από το Υπουργείο.

Εικ. 25: Μαθήτριες Αρσακείου 1890 (Αρχείο Συνδέσμου Αποφοίτων Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Σ.Α.Φ.Ε.)

²⁰¹ Απόσπασμα από τα νομοσχέδια Ευταξία βλ. αναδημοσίευση στο Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.21

Εικ. 26: Μάθημα Χημείας στο Αρσάκειο (Φωτ. Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

Εικ. 27: «Μαθήτριαι του Αρσακείου διδάσκουσαι την Αντιγόνην του Σοφοκλέους» (Φωτ. Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

3.2 Το «Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον»(1904) και το νομοσχέδιο Στάη (1908)

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η κριτική γενικά για το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας οξύνεται. Το εκπαιδευτικό σύστημα που εφαρμόζουν τα σχολεία κάθε βαθμίδας δεν ανταποκρίνεται στις πνευματικές και τις επαγγελματικές ανάγκες της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης.

Η διαπίστωση των μειονεκτημάτων του συστήματος, αντιθέτου πλέον προς την ανάγκη κοινωνικοπολιτικής ανόδου, απαιτεί την ουσιαστική βελτίωση των σχολικών πραγμάτων σ' όλα τα επίπεδα. Η μεταρρύθμιση των συνθηκών διδασκαλίας, η καλύτερη κατάρτιση των δασκάλων και η μονιμότητά τους, ο εκσυγχρονισμός των βιβλίων είναι αιτήματα των διανοουμένων και των πολιτικών παραγόντων, εκείνων που επεδίωκαν τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας²⁰². Κοινή είναι η διαπίστωση ότι χωρίς ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση δεν είναι δυνατό να ορθοποδήσει ο τόπος. Ασκείται κριτική στη θεωρητική κατεύθυνση της εκπαίδευσης και τον κλασικισμό και παράλληλα υπογραμμίζεται η ανάγκη στροφής προς τις θετικές επιστήμες²⁰³, ενώ το γλωσσικό ζήτημα έχει καταστεί το κυρίαρχο θέμα στα εκπαιδευτικά πράγματα. Ακόμα προβάλλεται το αίτημα για την προσαρμογή του σχολείου στην ιδιαιτερότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας και ασκείται κριτική στη συσσώρευση μη λειτουργικών γνώσεων που καταπονούν τις δυνάμεις των παιδιών αλλά και στην αυστηρότητα και την τυποποίηση. Τίθεται λοιπόν άμεσα, επιτακτικά και με μεγαλύτερη σαφήνεια το θέμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης²⁰⁴. Όπως τονίζεται από τους μεταρρυθμιστές, ο ρόλος του σχολείου –κυρίως του δημοτικού που απευθύνεται σε όλους- είναι πολύ σημαντικός για την καλλιέργεια της εθνικής αλλά και της πολιτικής – δημοκρατικής συνείδησης.

Παράλληλα, και τα Παρθεναγωγεία, ιδιαίτερα το Αρσάκειο, δέχονται έντονη κριτική για την αναχρονιστική μόρφωση που παρέχουν και την κλασικιστική προσήλωση τους. Μέσα από την οπτική της γενικότερης κριτικής για το εκπαιδευτικό σύστημα, ανατροφοδοτείται και επαναπροσδιορίζεται η κριτική στον καθιερωμένο τύπο «ανώτερου» παρθεναγωγείου, και πρώτα απ' όλα στη «διακοσμητική» κατεύθυνση, στη «βιομηχανία» των γαλλικών και του πιάνου²⁰⁵. Ταυτόχρονα διατυπώνεται και η κριτική ότι τα Παρθεναγωγεία δεν εφοδιάζουν τα

²⁰² Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.49.

²⁰³ Βλ. αναδημοσίευση αποσπάσματος από το «Υπόμνημα της Φυσιολογικής Εταιρίας» στο Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.45.

²⁰⁴ Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.κα.

²⁰⁵ Βλ. άρθρα της «Αροδαφνούσας» (ψευδώνυμο του Δ.Π. Ταγκόπουλου, διευθυντή του περιοδικού Νουμάς): «Τι έχουμε και τι μας λείπει», Ο Νουμάς, έτος Α', αρ. 57, 24 Αυγούστου 1903, σ.4., «Ομήρειον και Αρσάκειον», Ο Νουμάς, έτος Α', αρ. 67, 2 Νοεμβρίου 1903, σ. 1-2, και του Αργύρη Εφταλιώτη, «Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον», Ο Νουμάς, έτος Α', αρ. 65, 19 Οκτωβρίου 1903, σ. 3-4.

κορίτσια με πρακτικές γνώσεις και «μόνον διδασκαλίσσας δημιουργούν, όχι όμως και γυναίκας προωρισμένες διά την ζωήν υπό όλας αυτής τας φάσεις και τας περιπετειάς και ιδία διά την οικογενειακήν ζωήν»²⁰⁶.

Μέσα σε αυτό το κλίμα και σε συνδυασμό με την επιταγή για τη μόρφωση εθνικών γυναικείων χαρακτήρων, το αίτημα για μια δημόσια εκπαίδευση των κοριτσιών ανώτερη του δημοτικού αρχίζει να αποκτά κύρος. Όλα αυτά τα αιτήματα της ελληνικής κοινωνίας για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων διατυπώνονται από τους συνέδρους του «Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου», που έγινε στην Αθήνα την άνοιξη του 1904(31 Μαρτίου – 4 Απριλίου), με ιδιωτική πρωτοβουλία²⁰⁷.

Το Συνέδριο, στο οποίο συμμετέχουν εκπαιδευτικοί από όλη την Ελλάδα χωρίζεται σε τέσσερα τμήματα: της στοιχειώδους εκπαίδευσης, της μέσης εκπαίδευσης, της γυναικείας αγωγής και της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης²⁰⁸. Πρόεδρος του τμήματος γυναικείας αγωγής εκλέγεται η Αικατερίνη Λασκαρίδου, που ήταν πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, και γραμματέας η Ελένη Χρήστου, διευθύντρια του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου και του Διδασκαλείου Θηλέων στη Λευκωσία.

Ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, εισηγητής για τη γυναικεία αγωγή, ξεκινά την εισήγησή του έχοντας υπόψη του δώδεκα υπομνήματα που έχουν υποβληθεί στο τμήμα της γυναικείας αγωγής²⁰⁹. Δίνει ιδιαίτερο βάρος στην πρακτικότητα και την ελληνοπρέπεια που πρέπει κατά τη γνώμη του να χαρακτηρίζουν τη μόρφωση των κοριτσιών. Διαπιστώνει ότι ένας μεγάλος αριθμός κοριτσιών δεν πηγαίνει καθόλου στο σχολείο. Σε στατιστικά στοιχεία που παρουσιάζει, αναφέρει ότι το 1900 φοιτούσαν σε ιδιωτικά και δημόσια σχολεία συνολικά 45.655 κορίτσια ενώ αν φοιτούσαν όλα τα κορίτσια σχολικής ηλικίας, ο αριθμός αυτός θα έπρεπε να είναι 206.000. Επίσης αναφέρει επίσης ότι η αναλογία μαθητών επί του ανδρικού πληθυσμού είναι 114/1.000, ενώ η αναλογία των μαθητριών επί του γυναικείου πληθυσμού είναι 81/1.000 και προτείνει να εφαρμοστεί ο νόμος που ορίζει ότι η δημοτική εκπαίδευση πρέπει να είναι υποχρεωτική²¹⁰. Ακόμα προτείνει να εξασφαλιστεί η φοίτηση των απόρων κοριτσιών, να αυξηθεί ο αριθμός των δημοτικών σχολείων θηλέων, να ιδρυθούν νηπιαγωγεία και να βελτιωθεί

²⁰⁶Βλ. σειρά άρθρων: Παρρέν Κ.(1900), «Αι λιποτάκται του οίκου»,Εφημερίδα των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ.606, σ. 1-2, Παρρέν Κ. (1900), «Διατί λιποτακτούν»,Εφημερίδα των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ.607, σ. 1-2 και Παρρέν Κ. (1900), «Πώς να μη λιποτακτούν»,Εφημερίδα των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ.608, σ. 1-2.

²⁰⁷ Η διοργάνωση του Συνεδρίου έγινε με πρωτοβουλία του «Σύλλογου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» σε συνεργασία με το «Φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσό» και το «Σύλλογο προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», βλ. Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε. (1987), σ.148

²⁰⁸ Δημαράς Α. (1973), τ. Β, σ.λα'

²⁰⁹ Η εισήγηση Κουρτίδη δημοσιεύεται στο «Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον εν Αθήναις 31 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1904, συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού και του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα, εκ του Γραφείου της Διευθυνούσης Επιτροπής, 1904, σ. 192-194 και 197-213», βλ και αναδημοσίευση Φουρναράκη Ε.(1987), σ.519-535.

²¹⁰Φουρναράκη ό.π.,σ.522.

η κατάρτιση της δασκάλας και της νηπιαγωγού. Συνιστά επίσης να γίνει η εκπαίδευση των κοριτσιών περισσότερο πρακτική και να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος των μαθητριών και των τοπικών παραδόσεων ως αντίδοτο στην ξενομανία: «Όπου γενικόν ένδυμα του τόπου είνε η φουστανέλλα, ας μάθη να κόπτη και να ράπτη φουστανέλλαν, και ας μη κεντά πολυχρώμους παντούφλας [...] και προσκέφαλα με πελώρια κεφαλαία γράμματα, τα οποία θα στεναχωρώνται μέσα εις την απλότητα του αγροτικού ισογείου. [...] Ας διδαχθή, κατά τας ανάγκας του τόπου, στοιχειώδεις γνώσεις σηροτροφίας, μελισσοκομίας· ας μάθη να περιποιήται τα κατοικίδια ζώα και να μη παραθέτη αηδές κουρκούτι εις τον πατέρα της, ή βραδύτερον εις τον άνδρα της, ενώ παρέκει περιμένει αφρίζον ακόμη, προ μικρού αμελχθέν, θαυμάσιον γάλα!»²¹¹. Ακόμα ο Κουρτίδης επικαλούμενος και τις απόψεις της ψυχολόγου Σωσάνα Ρουμπινστάιν²¹² για τις ιδιομορφίες της γυναικείας ψυχής, θεωρεί ότι επειδή η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών συμπίπτει με την εφηβεία παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα και η διδασκαλία πρέπει να προσαρμοστεί στην «ιδιοσυστασία» και τον «προορισμό» των κοριτσιών για να οξύνει την κρίση τους χωρίς να εξαντλεί την αντοχή τους και να θέτει σε κίνδυνο την υγεία τους.

Τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου η Καλλιόπη Κεχαγιά, επόπτης του Αρσακειού, αρχίζει την εισήγησή της με την εκτίμηση ότι «[η] Ελληνίς είνε πρώτον άνθρωπος, δεύτερον γυνή και τρίτον Ελληνίς», και συνεπώς δικαιούται αγωγή που θα συμβάλει στην αρμονική ανάπτυξη «όλων των δυνάμεων του ανθρώπου». Ειδικότερα όμως η δεύτερη ιδιότητα απαιτεί «να παρασκευάζεται ως γυνή διά της αγάπης προς τας οικιακάς της εργασίας και της κατά ταύτας δεξιότητος και τελειότητος αυτής. Πρέπει ειδικώς να προετοιμάζεται διά την περίθαλψιν και ανατροφήν των μετέπειτα τέκνων της, εν γένει δε να ανυψωθή εν τω κύκλω της ενεργείας της καθ' όλους τους κλάδους και εν πλήρει τη συναισθήσει της εκπληρώσεως της υψηλής αυτής εντολής! Αύτη είνε η αληθής και ευεργετική χειραφέτησις της εναρέτου γυναικός, οικοδεσποίνης, συζύγου και μητρός»²¹³.

Η Καλλιρρόη Παρρέν, πιο ριζοσπαστική, ξεφεύγει από το πνεύμα του τμήματος, ζητώντας για τις γυναίκες κάποια άλλη διέξοδο εκτός από την προετοιμασία της οικοδέσποινας και τη μόρφωση της δασκάλας. Προτείνει μεταρρυθμίσεις στο πρόγραμμα της κατώτερης και της μέσης εκπαίδευσης ώστε να προετοιμάζονται τα κορίτσια «διά τον βιοποριστικόν αγώνα». Εισηγείται τη δημιουργία επαγγελματικών δημοτικών σχολείων και τη μετατροπή των

²¹¹ Φουρναράκη ό.π., σ.523.

²¹² Φουρναράκη ό.π., σ.527.

²¹³ Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (εν Αθήναις 31 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1904). Συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτόν. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής - Πρακτικά των συνεδριάσεων - Σχολική έκθεσις, εν Αθήναις 1904, σ.176-177, βλ. αναδημοσίευση Μπακαλάκη Α., Ελεγγίτου Ε. (1987), σ.152-153.

ορφανοτροφείων «εις συστηματικάς οικοκυρικάς, και επαγγελματικάς σχολάς».Προτείνει επίσης να προστεθούν στο δημοτικό τάξεις «εις τας οποίας να διδάσκονται η υφαντική, η κηπουρική, η ανθοκομία, η ορνιθοτροφία, η τυροκομία και η μελισσοκομία»²¹⁴.

Τελικά το τμήμα γυναικείας αγωγής του Συνεδρίου²¹⁵ εξέδωσε ένα κείμενο με προτάσεις σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών που μεταξύ άλλων αναφέρουν: «Ν' αυξηθή ο αριθμός των πλήρων σχολείων των θηλέων, προστιθεμένης εν τη ανωτέρα τάξει διδασκαλίας και ασκήσεων των εις τον πρακτικόν βίον απαιτουμένων [...]Να εκταθή και εμβαθυνθή η ειδική Παιδαγωγική μόρφωσις των μελλουσών νηπιαγωγών και διδασκαλισσών[...]Η εισαγωγή εις τα Διδασκαλεία να γίνηται μετά την συμπλήρωσιν του 15^{ου} έτους, η δε δοκιμασία των εισιτηρίων εξετάσεων να αφορά ιδία εις την νοημοσύνην και το ήθος των μαθητριών[...]Το τελευταίον έτος εν τω διδασκαλείω ν' αφιερωθή κατά το πλείστον εις την ειδικήν παιδαγωγικήν μόρφωσιν των υποψηφίων[...]Να μεταρρυθμισθή και συμπληρωθή το πρόγραμμα της μέσης εκπαιδύσεως των θηλέων, συμφώνως προς τον ιδιάζοντα φυσιολογικόν και πνευματικόν οργανισμόν των κορασιών και της εν τω βίω εντολής αυτών[...]Να εμβαθυνθή η διδασκαλία υπό πρακτικήν και ανθρωπιστικήν όψιν, προστιθεμένης της πρακτικής χειροτεχνίας και ελαφρυνομένου συγχρόνως του προγράμματος παντός περιττού φόρτου [...]Να καταπολεμηθή η επιπόλαιος μόρφωσις· η αγωγή των Ελληνίδων να καταστή εθνικωτέρα, να προστατευθή η Πιστις και η Εθνικότης της Ελληνικής Οικογενείας από ξένων επιρροών...»²¹⁶.

Στις προτάσεις του τμήματος διαφαίνεται η αναζήτηση μιας πρακτικότερης κατεύθυνσης και η αναζήτηση μιας «εθνικής» αγωγής. Η γνωστή από παλαιότερα άποψη που απέδιδε την τάση για επιπόλαια μόρφωση σε ξένες επιρροές διατυπώνεται και εδώ με σαφήνεια. Το αντίθετο της επιπόλαιης μόρφωσης, η πρακτική, προβάλλεται έτσι και ως εθνικά συμφέρουσα.

Το «Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον» αποτελεί τομή στην ιστορία της εκπαίδευσης των κοριτσιών κυρίως λόγω του γεγονότος ότι σε αυτό τέθηκε επίσημα και δημόσια το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και πολλά από τα αιτήματα αυτού του Συνεδρίου θα αποτελέσουν για χρόνια προβλήματα που θα ζητούν επίμονα λύση. Οι θετικές προτάσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση, που δεν απομακρύνονται όμως από το πρότυπο της μητέρας και συζύγου, η υποστήριξη της πνευματικής ισοτιμίας των γυναικών αλλά και οι προθέσεις διεκδίκησης, από τις τελευταίες, ευκαιριών στην εκπαίδευση και στην εργασία συνθέτουν ένα σύνολο νέων αντιλήψεων εναρμονισμένο με τις προθέσεις του αστικού εκσυγχρονισμού.

²¹⁴ Μπακαλάκη ό.π., σ.156.

²¹⁵ Για τα πορίσματα γενικά του Συνεδρίου βλ. Δημαράς Α. (1973), τ. Β', σ.41-45.

²¹⁶ Για τις «Αποφάσεις του τμήματος της γυναικείας αγωγής του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου το 1904» βλ. αναδημοσίευση Φουρναράκη Ε.(1987), σ.536-537.

Ο απόηχος των προτάσεων του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου αντικατοπτρίζεται στο σχέδιο νόμου του Στάη (1908) «Περί οργανώσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως»²¹⁷, που αν και τελικά δεν ψηφίστηκε, αντικατοπτρίζει αυτές τις νέες αντιλήψεις και την ιδέα για την άμεση ανάγκη οργάνωσης της γυναικείας εκπαίδευσης. Στην αρχή της εισήγησής του για το Νομοσχέδιο ο Στάης αναφέρει: «Το ζήτημα της γυναικείας εκπαιδεύσεως απασχολεί τον απανταχού πεπολιτισμένον κόσμον, περί δε της επειγούσης ανάγκης της οργανώσεως ταύτης αλληπάλληλοι εκφέρονται αποφάσεις και ευχαί συλλόγων, εταιρειών και διεθνών συνεδρίων»²¹⁸. Το νομοσχέδιο αυτό αντιμετωπίζει σφαιρικά το πρόβλημα της γυναικείας εκπαίδευσης προτείνοντας ένα συγκροτημένο σύστημα, ιεραρχημένο, με διπλό δίκτυο επαγγελματικής (σε διάφορα επίπεδα και τομείς) και γενικής εκπαίδευσης, επιθυμώντας να καλύψει τις ανάγκες των κοριτσιών τόσο του αγροτικού όσο και του αστικού πληθυσμού. Για τις κοπέλες της αστικής τάξης προβλέπεται και η δυνατότητα των γυμνασιακών σπουδών που θα τις προετοιμάζει για το Πανεπιστήμιο. Το νομοσχέδιο αυτό χωρίς να προχωρεί άμεσα στην ίδρυση κρατικών δευτεροβάθμιων και επαγγελματικών σχολών αποκλειστικά για κορίτσια, σύμφωνα με την αντίληψη της χωριστής εκπαίδευσης αγοριών-κοριτσιών μεταθέτοντας μάλλον την προοπτική αυτή για το μέλλον, αίρει τα εμπόδια της συνεκπαίδευσης των φύλων, που, καθώς φαίνεται, είχαν αρχίσει να ατονούν. Προς την κατεύθυνση αυτή δίνεται έμφαση και στην αιτιολογική έκθεση, όπου επίσης εκφράζεται η συναίνεση για την ένταξη των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην παραγωγή, βασικό στοιχείο ανάπτυξης της οικογενειακής μονάδας.

3.3 Το Παρθεναγωγείο του Βόλου (1908-1911)

Στα 1908 έχει πια δημιουργηθεί το κατάλληλο κοινωνικό και πολιτικό κλίμα για να εκδηλωθεί έμπρακτα η αντίδραση προς τα καθιερωμένα. Από το Δήμο Παγασών (Βόλου) αρχίζει να λειτουργεί τη χρονιά αυτή Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο²¹⁹, «το πρώτο σχολείο και ουσιαστικά το μόνο με διαφορετικό παιδευτικό προσανατολισμό από τα άλλα σχολεία της επικράτειας»²²⁰. Το σχολείο αυτό, όπως θα φανεί παρακάτω, αν και θεωρητικά είναι μέσα στο πλαίσιο των παραδεκτών επιταγών της γυναικείας εκπαίδευσης, στην πράξη

²¹⁷Βλ. «Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων υπό τον Υπουργόν των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σ. Ε. Στάη κατά Νοέμβριον του 1908», Έκδοση Εθνικού Τυπογραφείου, σ.14.

²¹⁸Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια ό.π.

²¹⁹Αποσπάσματα κειμένων των Δ.Σαράτση και Α.Δελημούζου για το Παρθεναγωγείο Βόλου, βλ. στην αναδημοσίευση Δημαρά Α. (1973), τ.Β',σ.54-62.

²²⁰Δημαράς Α. (1973), τ. Β', σ.λγ'.

όμως εφαρμόζει νέες παιδαγωγικές μεθόδους, πρωτόγνωρες για τα δεδομένα της εποχής, που ενοχλούν.

Αρχικά, στα 1907 το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης, στο πλαίσιο της υποχρέωσης της δημοτικής αρχής να προσφέρει ανώτερη μόρφωση στα κορίτσια των δημοτών της, αποφασίζει να συστήσει επιτροπή από δημοτικούς συμβούλους «διά να μελετήσει τα της μεταρρυθμίσεως της ανωτέρας εκπαίδευσεως και υποβάλη σχετικήν εισήγησιν εγκαίρως»²²¹. Ένα χρόνο μετά τη σύσταση της επιτροπής, στις 8 Σεπτεμβρίου του 1908, ο γιατρός Δημήτρης Σαράτσης ανακοινώνει τα πορίσματα της μελέτης της εκπαιδευτικής κατάστασης στην πόλη και προτείνει τη σύσταση ειδικής ανώτερης σχολής για τα κορίτσια του Βόλου. Ο Σαράτσης κρίνει «την δημιουργίαν [...] του Παρθεναγωγείου [...] λείαν επείγουσαν καθόσον εκ της αναπτύξεως του ωραίου φύλου -των μητέρων του μέλλοντος- εξαρτάται η μόρφωσις αγαθών τέκνων, αρίστων πολιτών τιμώντων την οικογένειαν και την Πατρίδα»²²². Η περίληψη της εισηγητικής του Έκθεσης έχει ως εξής²²³:

α) Ιδρύεται ανώτερη σχολή θηλέων, που αποτελείται από τρεις τάξεις. Κύριος σκοπός της σχολής είναι «η ευρύτερα μόρφωσις των νεανίδων και η πρακτική αυτών κατάρτισις». β) Το πρόγραμμα μαθημάτων της σχολής -επιηρεασμένο από τα αντίστοιχα προγράμματα ξένων σχολείων- περιλαμβάνει τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής σε ποσότητα ωρών μικρότερη από το πρόγραμμα που ίσχυε τότε στα σχολεία Μέσης εκπαίδευσης της χώρας. Προτείνεται μάλιστα η διδασκαλία των κλασικών κειμένων σε νεοελληνική μετάφραση, ώστε να αποφεύγουν οι μαθήτριες την «ξηράν διδασκαλίαν, την σχολαστικότητα και τας αποκτηνωτικές αποστηθίσεις», ενώ αντίθετα επιδιώκεται η μετάδοση του «κάλλους της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας» και η έμπνευση, της «αγάπης και του σεβασμού προς τα μεγάλα πνεύματα της αρχαιότητος».

β) Αντίθετα προς τα καθιερωμένα, περισσότερο βάρος αποκτά η διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας και γραμματολογίας. Η ταυτόχρονη άλλωστε άφθονη διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας και φιλολογίας αποβλέπει στην ικανοποίηση της κοινής γνώμης, «διότι την κοινωνίαν ημών κατέχει ο πόθος της γνώσεως ξένης γλώσσης, η οποία πράγματι συντελεί εις την τελειότεραν μόρφωσιν». Το πρόγραμμα ακόμη περιλαμβάνει άφθονη διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων, των μαθηματικών και των θρησκευτικών τα οποία μάλιστα θα παρείχαν την ευκαιρία επαφής με τη γλώσσα του Ευαγγελίου, αναπληρώνοντας έτσι την

²²¹Χαρίτος Χ., (1989),σ.96

²²²Αποσπάσματα από την εισήγηση του Δ. Σαράτση στο δημοτικό συμβούλιο του Βόλου το 1908, σχετικά με την ίδρυση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου δημοσιεύονται στο φυλλάδιο: Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, «Η εισηγητική έκθεση του Δ. Σαράτση για την ίδρυση του Ανωτ. Δημοτικού Παρθεναγωγείου Βόλου», ανατύπωση από το περιοδικό Θεσσαλική Εστία, τχ. 32, Μάρτης-Απρίλης 1978, σ. 331-336 και 338-339.

²²³Χαρίτος Χ., (1989),σ.97-99

περιορισμένη διδασκαλία της κλασικής φιλολογίας. Το μάθημα, τέλος, της «νοικοκυροσύνης» ήταν σπουδαίο μέλημα του εισηγητή. Είχε υποδιαιρέσει την υγιεινή και νοσηλευτική, την καθαριότητα του σπιτιού, την κηπευτική, τη μαγειρική, την κοπτική, ραπτική και κεντητική. Έπρεπε ακόμη να διδάσκονται η μουσική και η ζωγραφική.

γ) Το διδακτικό προσωπικό της σχολής αποτελούν ένας διευθυντής ή διευθύντρια, αριστούχος της φιλολογίας, μία γαλλίδα καθηγήτρια της ξένης γλώσσας και ταυτόχρονα των οικοκυρικών και των φυσιογνωστικών μαθημάτων -για να επιδιώκεται στα μαθήματα αυτά η εμπέδωση της ξένης γλώσσας-, καθηγητής των μαθηματικών και των φυσικών, καθηγητές επίσης για την υγιεινή, τη γυμναστική και τη μουσική.

δ) Οι δαπάνες λειτουργίας της σχολής θα έπρεπε να βαραίνουν τους γονείς των μαθητριών, ενώ ο Δήμος θα αναλάμβανε τα μισά ή λιγότερα από τα ετήσια έξοδα, ανάλογα με τις δυνατότητές του.

Το περιεχόμενο του κειμένου του Σαράτση απηχεί λίγο ως πολύ τα αιτήματα της προοδευτικής μερίδας της ελληνικής αστικής τάξης σχετικά με την εκπαίδευση. Το γενικό πλαίσιο των αιτημάτων αυτών ήταν ήδη γνωστό κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα -όπως διαφαίνονται τουλάχιστο στα Νομοσχέδια του 1889 και του 1899, που δεν ψηφίστηκαν- και γίνεται εμφανές στον προβληματισμό και τις καταληκτικές προτάσεις του Συνεδρίου του 1904. Στην Εισηγητική Έκθεση του Σαράτση αποκαλύπτεται η ίδια συλλογιστική, αφού δε μεταβάλλει το καθιερωμένο πρότυπο της αγωγής των κοριτσιών, εναντιώνεται στην ξένη επιρροή τονίζοντας τον εθνοφελή προορισμό της διδασκαλίας και προωθεί εκσυγχρονιστικές ιδέες όπως την πολύωρη διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων, αποφορτίζει το πρόγραμμα από τη σχολαστική διδασκαλία των κλασικών γλωσσών και επιμένει στην παροχή χρήσιμων γνώσεων ως προς τα οικιακά τους καθήκοντα.

Οι προτάσεις του Σαράτση γίνονται δεκτές από το Δημοτικό Συμβούλιο κι έτσι η ίδρυση του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου του Βόλου είναι γεγονός. Το σχολείο άρχισε αμέσως να λειτουργεί με διευθυντή τον Αλέξανδρο Δελμούζο.

Ο Δελμούζος, που την εποχή αυτή είναι 28 ετών, έχει μόλις επιστρέψει από τις σπουδές του στη Γερμανία και «είναι έτοιμος να δοκιμάσει στην πράξη τόσο τις νέες παιδαγωγικές μεθόδους που έχει υπόψη του όσο και τις ιδέες του για τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας, δηλαδή, της δημοτικής»²²⁴. Πρωταρχικό μέλημα του Δελμούζου είναι να καταπολεμήσει τη «σωματική, πνευματική και ηθική καχεξία» των μαθητριών, που πίστευε ότι ήταν αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο τα κορίτσια είχαν διαπαιδαγωγηθεί στο σπίτι και το δημοτικό. Σε κείμενό του αναφέρει χαρακτηριστικά: «...Τα παιδιά σας είναι πλίνθοι και λίθοι και κέραμοι

²²⁴Βλ. άρθρο της Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Αλέξανδρος Δελμούζος: Πάθος για τη γλώσσα και την εκπαίδευση», Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, 09/12/1999, σ. Ν16.

ατάκτως ερριμμένα. Ξέρουν λίγα απ' όλα και δεν ξέρουν τίποτα· τίποτα δεν κατέχουν σταθερό και ωρισμένο· στο μικρό μυαλό τους αβέβαιες και σκοτεινές έννοιες και παραστάσεις πλέουν μέσα σε χάος. Ο εγκέφαλός τους κακόμαθε και δυσκολεύεται να παρακολουθήσει και τον απλούστερο συλλογισμό. Ο παπαγαλισμός τούς έγινε συνήθεια και η αυτοπεποίθησή τους λείπει εντελώς.»²²⁵. Ο Δελμούζος επιφέρει αλλαγές στην στο πρόγραμμα και τον τρόπο διδασκαλίας με την εκτόπιση των αρχαιοελληνικών κειμένων, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μητρική γλώσσα, τους περίπατους στις εξοχές του Βόλου, την απασχόληση των μαθητριών με τον κήπο, την αποφυγή ανάθεσης εργασιών για το σπίτι και με την αποκήρυξη του συστήματος τιμωριών²²⁶.

Εικ. 28: Ο Αλέξανδρος Δελμούζος με τις μαθήτριες και το προσωπικό στο Σχολείο του Βόλου, 1910 (Ε.Π.Παπανούτσος, «Α.Δελμούζος», Αθήνα 1978)

Παρ' όλο που το Παρθεναγωγείο του Βόλου διακρίθηκε για το ανθρωπιστικό, εθνικό και πρακτικό ιδεώδες του δεν πρόβαλλε κανέναν αντίλογο στην κυρίαρχη αντίληψη για τον πρωταρχικό προορισμό των γυναικών. Προσπαθώντας να υλοποιήσει ένα όραμα που δεν αμφισβητούσε ριζικά τη θέση των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία, ο Δελμούζος αποδέχτηκε τα καθήκοντα των μελλοντικών συζύγων και μητέρων ως τον κύριο παράγοντα που καθορίζει τις μορφωτικές ανάγκες των μαθητριών²²⁷. Οι επαναστατικές παιδαγωγικές μέθοδοι

²²⁵Δελμούζος Α. (1913), Το Κρυφό Σχολείο, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. Γ', 1913, σ. 1-27.

²²⁶Βλ. αποσπάσματα κειμένων του Α.Δελμούζου για το Σχολείο του Βόλου και τις γενικές αρχές του στο Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.56-59

²²⁷Βλ. απόσπασμα από κείμενο του Α.Δελμούζου που αφορά την περιγραφή του σχολείου στο Δημαράς Α.(1973),τ.Β',σ.56-57:«...να είναι η ανώτερη γενική μόρφωσή τους ανθρωπιστική,εθνική και

που εισήγαγε²²⁸ δεν αμφισβητούσαν τη «φυσική» καταβολή του προορισμού των κοριτσιών· απελευθέρωναν κυρίως την εκπαίδευσή τους από τα δεσμά του ψευδοκλασικισμού και του αυταρχισμού των δασκάλων και από την τυραννία του προτύπου της κούκλας, και την προσανατόλιζαν στις απαιτήσεις μιας σύγχρονης καλλιεργημένης και προοδευτικής οικογένειας.

Κι όμως, αν και το Παρθεναγωγείο του Βόλου δεν ήταν «επαναστατικό» αφού στηριζόταν στις ίδιες αστικές αρχές με τα άλλα σχολεία, αντιμετώπισε αμέσως μετά την ίδρυσή του την αυστηρή κριτική των «συντηρητικών» φορέων στην κοινωνία, την εκπαίδευση και την πολιτική. Οι αντιδράσεις για τον τρόπο λειτουργίας του σχολείου διοχετεύονται μέσα από άρθρα στην τοπική εφημερίδα «Κήρυξ»: «...Κατά τι έχει να εξυπηρετηθή η πόλις αν τα κορίτσια των τραπεζιτών [...] λαμβάνουν ετήσιαν υποτροφίαν από τον Δήμον διά να τελειοποιηθούν εις τον χορόν και τα γαλλικά και το πιάνο; [...]»...Εάν η πόλις ησθάνετο την ανάγκην να παρέχη παιδαγωγικήν μόρφωσιν εις τας νεάνιδας της πόλεως, ας ιδρύετο ενταύθα παράρτημα του Αρσακείου [...] ας γείνη τούτο ως ιδιωτική επιχείρησις»²²⁹. Οι βαρύτερες όμως κατηγορίες, που εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα και περισσότερη έμφαση στα αρθρογραφήματα του Κήρυκος, αφορούν το γλωσσικό ζήτημα και τη χρήση της δημοτικής γλώσσας. Διακηρύσσει λοιπόν η εφημερίδα ότι: «...η ενταύθα απόπειρα είναι μία έκφανσις του γενικού αγώνος της αιρέσεως [του δημοτικισμού]. Ό,τι δεν επέτυχεν εις τα σχολεία των αρρένων, διότι εγκαίρως απεκαλύφθη, δυνατόν να παρέλθη απαρατήρητον διά τα θήλα...[...]. Η απόπειρα αύτη είναι έργον μαλλιαριστών!». ²³⁰ Εκφράζονται ακόμα και προσωπικές επιθέσεις εναντίον του διευθυντή του Σχολείου που περιέχουν αιχμές κατά της ηθικής συμπεριφοράς των ιδρυτών του σχολείου, του μορφωτικού συστήματος και άμεσα πλέον κατά του προσώπου του Α.Δελμούζου: «...Κουβάλησαν ενταύθα εικοσιοκταετείς νεανίας διά να διδάξουν.[...] Δημιουργείτε πρότυπον και πρωτότυπον εν όλη τη οικουμένη παρθεναγωγείον, κατά τερατώδη τρόπον διευθυνόμενον από ένα νεανίαν [...] για να διδάξη [τας νεάνιδας] πώς

νεωτεριστική, αλλά και με γνώσεις πραχτικές και με ικανότητες όσες χρειάζονται για το νοικοκυριό του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών.»

²²⁸Βλ. Χαρίτος Χ., (1989), σ.114-115: «Το ωρολόγιο και το αναλυτικό πρόγραμμα του Α.Δ.Π. διαμορφώθηκε από τους επιτελείς του (το διευθυντή και τα μέλη της Εφορείας του) και δεν παρακολουθούσε τα προγράμματα των αντίστοιχης βαθμίδας κρατικών σχολείων. Εκτός από τις ουσιαστικές διαφορές στην παιδαγωγική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στο Α.Δ.Π. έναντι των άλλων δημόσιων και ιδιωτικών σχολείων, μπορούν να παρατηρηθούν και οι ακόλουθες διαφοροποιήσεις της λειτουργίας αυτού του σχολείου έναντι των άλλων. Η μη τακτική φοίτηση και η διακοπή της, δε φαίνεται να είχε συνέπειες για τις μαθήτριες του Α.Δ.Π.· από κανένα τεκμήριο δε συνάγεται ότι στο Α.Δ.Π. τηρούσαν απουσιολόγιο. Διαφοροποιημένο επίσης ήταν το σύστημα ποινών και αμοιβών για τις μαθήτριες. Δεν εφαρμόστηκε εξάλλου το σύστημα της βαθμολόγησης των επιδόσεων των μαθητριών. Ακόμη και το «Ενδεικτικό» που δινόταν στο τέλος του σχολικού έτους δεν περιείχε κανενός είδους χαρακτηρισμό ή βαθμολογία· αποτελούσε απλώς ένα αποδεικτικό παρακολούθησης των μαθημάτων του Σχολείου υπογραφόμενο από το διευθυντή του Σχολείου και τα μέλη της Εφορείας του.»

²²⁹Χαρίτος Χ., (1989),σ.119.

²³⁰Χαρίτος ό.π, σ.128.

πρέπει να γίνουν οικοκυραί και πώς πρέπει να γίνουν μητέρες! [...] Η κατοικία του Διευθυντού ωρίσθη εντός του σχολείου!»²³¹

Τελικά η λειτουργία του Παρθεναγωγείου του Βόλου διακόπηκε 3 χρόνια μετά την ίδρυσή του ,το 1911, ύστερα από βίαιες αντιδράσεις και κατηγορίες εναντίον των πρωτεργατών του σχολείου για προσβολή της θρησκείας και της γλώσσας και παραβίαση της τάξης. Οι αντιδράσεις αυτές προκάλεσαν δικαστική επέμβαση. Ο Δελμούζος, μαζί με άλλους καθηγητές του Ανώτερου Παρθεναγωγείου και μέλη του Εργατικού Κέντρου του Βόλου, δικάστηκε και αθωώθηκε από το Εφετείο του Ναυπλίου τον Απρίλιο του 1914.

Η ίδρυση και λειτουργία όμως αυτού του σχολείου στην επαρχιακή πόλη του Βόλου συντάραξε τα λιμνάζοντα νερά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος με το νέο πνεύμα και τις καινοτομίες που εισήγαγε στη διδασκαλία και τη σχολική μέθοδο, και συντέλεσε στην ανανέωση του ενδιαφέροντος των πολιτικών και εκπαιδευτικών παραγόντων στην Ελλάδα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα προς τις εκπαιδευτικές ανάγκες του μισού περίπου πληθυσμού, που ως τότε, παραγκωνισμένος από την κρατική μέριμνα, επιδίωκε τη μορφωτική και κοινωνική αναγνώριση του ρόλου του.

3.4 Το υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τη γυναικεία εκπαίδευση(1912)

Το 1910 συστήνεται ο Εκπαιδευτικός Όμιλος ως αποτέλεσμα της απόφασης μερικών πνευματικών ανθρώπων για την πρακτική εφαρμογή επιστημονικών απόψεων γύρω από την εκπαίδευση. Με την ίδρυση ενός πρότυπου δημοτικού σχολείου στην Αθήνα. Μέσα στους κόλπους του θα αναπτυχθεί ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και θα ασκηθεί μια συστηματική κριτική στο παραδοσιακό σχολικό σύστημα. Κορυφαία στελέχη του θα αναδειχθούν ο Α.Δελμούζος, ο Δ.Γληνός και Μ.Τριανταφυλλίδης.

Στο ιδρυτικό του κείμενο διατυπώνονται οι γενικές αρχές του, μεταξύ των οποίων «να δώσει στον τόπο μας, μαζί με την καταλληλότερη για τα ελληνόπουλα παιδαγωγική μέθοδο, το πρότυπο αλφαβητάριο, τα πρότυπα διδακτικά βιβλία και τα μορφωτικά και βοηθητικά του δασκάλου βιβλία [...] και στο τέλος [...] παιδιά μ' ανεπτυγμένο χαρακτήρα και νόηση με όρεξη και τη δύναμη να μάθουν γιατί θα κατέχουν και το όργανο κάθε προόδου, τη μητρική γλώσσα»²³². Παράλληλα προγραμματίζεται έκδοση βιβλίων, εφημερίδας και περιοδικού στη δημοτική γλώσσα. Μια νέα εποχή ζυμώσεων, συγκρούσεων, πρωτοβουλιών και μεταρρυθμίσεων αρχίζει στο χώρο της εκπαίδευσης.

²³¹ Χαρίτος ό.π.,σ.129-130.

²³² Δαμιανού Δ.,(1998),σ.166.

Τον Ιανουάριο του 1912 το Κεντρικόν Εποπτικόν Συμβούλιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, με πρόεδρο τον Γ. Παπασωτηρίου και προϊστάμενο υπουργό τον Απ. Αλεξανδρή, ζητά από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο να συνεισφέρει «παρατηρήσεις περί των ατελειών του καθεστώτος προγράμματος και γνώμας ητιολογημένας περί των επιβαλλομένων τροποποιήσεων αυτού»²³³. Ο Όμιλος ανταποκρίνεται στη σχετική εγκύκλιο και το καλοκαίρι του 1912 παραδίδει στο Συμβούλιο Υπόμνημα με προτάσεις για το πρόγραμμα του δημοτικού, του ανώτερου παρθηναγωγείου και του διδασκαλείου κοριτσιών²³⁴.

Εικ. 29: Τα κορυφαία στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου: ο Α.Δελμούζος, ο Δ.Γληνός και ο Μ.Τριανταφυλλίδης (-Ε.Π.Παπανούτσος, «Α.Δελμούζος», Αθήνα 1978)

Οι προτάσεις του Ομίλου για το ανώτερο παρθηναγωγείο ακολουθούν τον προσανατολισμό του Παρθηναγωγείου του Βόλου. Σύμφωνα με το υπόμνημα, η εκπαίδευση που παρείχαν ως τότε τα ανώτερα παρθηναγωγεία ανταποκρινόταν από τη μια στην τάση των αστών να μμμούνται την επιφανειακή κατ' οίκον διδασκαλία που έδιναν οι πλούσιοι στα κορίτσια τους, κι απ' την άλλη στην επιθυμία να γίνουν οι κόρες τους καλές νοικοκυρές: «Η δική μας κοινωνία είναι ακόμη αμόρφωτη, γι' αυτό και η ψευτοαριστοκρατική αγωγή της ευχάριστης κούκλας με τους καλούς τρόπους, τις πολυποίκιλες γνώσεις και τη λίγη γνώση υψώθηκε ως ιδανικό σ' όλη σχεδόν τη μεσαία αστική τάξη, προ πάντων στον κύκλο των μητέρων. Το ψευτοαριστοκρατικό αυτό ιδανικό αναλάμβαναν εν μέρει να πραγματοποιήσουν τα ανώτερα ιδιωτικά παρθηναγωγεία κολακεύοντας την επικίνδυνη αδυναμία των αστών. Ο αστός όμως πρώτα απ' όλα θέλει το κορίτσι του να γίνει καλή νοικοκυρά· γι' αυτό με την πρώτη τάση συνδυάστηκε και η νοικοκυριστική μόρφωση, δηλ. ραπτική, κοπτική, μαγειρική κλπ.». Το γενικό αποτέλεσμα

²³³ Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε. (1987), σ.167.

²³⁴ «Πρόγραμμα Δημοτικού Σχολείου, Ανώτερου Παρθηναγωγείου και Διδασκαλείου Κοριτσιών. Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», βλ.Γληνός Δ., επιμέλεια Ηλιού Φ. (1983), τ. Β', σ. 100-147.

αξιολογείται με βάση το κόστος του στους άνδρες, το σπίτι, τα παιδιά και την κοινωνία: «[...] μορφώνονται μόνον επιτόλαια αδύνατα πλάσματα, πασαλειμμένα απ' όλα, χωρίς καμιά οντότητα και αυθυπαρξία. Κ' έτσι πολλές γυναίκες μάς θυμίζουν τον κισσό –χλωμασμένο όμως και αδύναμο- που σφιχτοτυλίγεται στον πρώτο κορμό δέντρου που βρίσκει εμπρός του, για να στηριχτεί· συχνά με τον κισσό μαραίνεται και πνίγεται και το δέντρο. Τέτοια γυναίκα ούτε σπίτι μπορεί να κυβερνήσει, ούτε παιδιά ν' αναθρέψει· μ' αυτήν εκφυλίζεται, δεν προοδεύει καμιά κοινωνία»²³⁵.

Το πρόγραμμα που προτείνει ο Όμιλος για τα ανώτερα παρθεναγωγεία αποβλέπει σε «μόρφωση ανθρωπιστική, εθνική και θετική». Ο σκοπός αυτών των σχολείων είναι να μορφώσουν «Ελληνοπούλες με χαρακτήρα αυθύπαρκτο, ικανές να κυβερνήσουν το σπίτι τους και ν' αναλάβουν την ανατροφή των παιδιών τους έτσι, ώστε να εξυψώσουν την οικογένεια σε παράγοντα κοινωνικής προόδου. Να δώσουν ακόμη τη μόρφωση που θα επιτρέπει σ' όσες αποφοιτούν απ' αυτά τα σχολεία να κατεβούνε στον αγώνα της ζωής, όταν η ανάγκη το φέρει, ή για να συντηρήσουν έντιμα τον εαυτό τους ή για ν' ανακουφίσουν την οικογένειά τους»²³⁶. Είναι αξιοσημείωτη η διάθεση των συντακτών του Υπομνήματος να προσαρμόσουν το πρόγραμμα του Ανώτερου Παρθεναγωγείου στις πραγματικές απαιτήσεις της αστικής τάξης. Για να πετύχει αυτή η προσαρμογή, προτείνεται η ενοποίηση των μαθημάτων σε κύκλους σπουδών κατά τάξεις, όπου τα ιστοριοφιλολογικά μαθήματα υποχωρούν σε ποσότητα διδασκομένων ωρών προς την προτεραιότητα των φυσικομαθηματικών και τεχνικών μαθημάτων· το Υπόμνημα εξάλλου μιλά με σαφήνεια, για την ανάγκη διδασκαλίας της νεοελληνικής (δημοτικής) γλώσσας κατ' αποκλειστικότητα, και ο νεοελληνισμός (πολιτισμός, έκφραση, παραδόσεις, μουσική, νεότερη ιστορία) γίνεται το επίκεντρο της μορφωτικής προσπάθειας. Παράλληλα το πρόγραμμα επιμένει στην πρακτική και αισθητική ωφέλεια, που εξυπηρετεί η διδασκαλία των άλλων μαθημάτων.

Προκειμένου να καταπολεμηθεί το ιδανικό της γυναίκας-κούκλας και να αποσυμφορηθεί το επάγγελμα της δασκάλας, το υπόμνημα συνιστά να ιδρυθούν κλασικά και πραγματικά λύκεια τα οποία θα δέχονται όσες απόφοιτες του νέου ανώτερου παρθεναγωγείου σκοπεύουν να φοιτήσουν στο πανεπιστήμιο, καθώς και κατώτερα επαγγελματικά σχολεία (κοπτικής και ραπτικής, οικοκυρικής κτλ.) για τις απόφοιτες του δημοτικού²³⁷. Επισημαίνεται πάντως ότι η παραμέληση της προετοιμασίας για το σπίτι είναι σοβαρό μειονέκτημα της μικτής εκπαίδευσης, που έχει καθιερωθεί ανεπίσημα στην επαρχία για λόγους ανάγκης: «[...] σε κορίτσια που θέλουν

²³⁵Γληνός ό.π., 127-128.

²³⁶Γληνός ό.π., σ.132.

²³⁷Γληνός ό.π.,σ.131.

απλώς ανώτερη μόρφωση, δίνουν μόρφωση όμοια με των αγοριών δηλ. προπαρασκευαστική για επιστημονικές και φιλολογικές σπουδές»²³⁸.

Με το υπόμνημα αυτό υποβάλλεται στο Υπουργείο Παιδείας για πρώτη φορά με επίσημο τρόπο η άποψη των μελών του Εκπαιδευτικού Ομίλου για τους στόχους και τη σκοπιμότητα λειτουργίας σχολείου μέσης βαθμίδας για τα κορίτσια των αστικών οικογενειών. Το κείμενο του υπομνήματος μοιάζει να κλείνει μια ολόκληρη εποχή καθώς επιχειρεί ένα είδος απολογισμού της μέχρι τότε πρακτικής στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, δίνοντας έμφαση στην πιεστική κοινωνική επιταγή να μεταρρυθμιστεί σύμφωνα με τις πραγματικές ανάγκες της αστικής τάξης και παράλληλα προτείνει ένα διάγραμμα της γυναικείας παιδείας που προβλέπει ταυτόχρονα δυνατότητες γενικής, επαγγελματικής και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

3.5 Νέες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες για τη γυναικεία εκπαίδευση από τις κυβερνήσεις Βενιζέλου

3.5.1 Τα Νομοσχέδια Τσιριμώκου (1913)

Το 1910, οπότε εγκαθιδρύεται το βενιζελικό καθεστώς, είναι η απαρχή κοινωνικών και θεσμικών μεταρρυθμίσεων που εκφράζουν την πρόθεση να συγκροτηθεί ένα μοντέρνο, ευρωπαϊκού τύπου κράτος. Παράλληλα, αρχίζει ένας νέος κύκλος προσπαθειών για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο Υπουργός Παιδείας Ι.Τσιριμώκος, με βασικό εισηγητή το Δ.Γληνό, καταθέτει το 1913 στη Βουλή νομοσχέδια για την εκπαίδευση. Τα νομοσχέδια αυτά σε μεγάλο βαθμό βασίζονταν στο υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου που είχε παραδοθεί στον ίδιο υπουργό την προηγούμενη χρονιά.

Η Γενική Εισηγητική Έκθεση που είχε συντάξει ο Γληνός αναφέρεται διεξοδικά στην ανάγκη να μεταρρυθμιστεί η γυναικεία εκπαίδευση σε βάθος. Τεκμηριώνει την «γενικὴν καθυστέρησιν» στον τομέα αυτό και αποδίδει το υψηλό ποσοστό των αναλφάβητων γυναικών (80 %) στις «προλήψεις του λαού» και την αδιαφορία της άρχουσας τάξης: «Και είνε μεν βεβαίως τα απώτερα αίτια του φαινομένου καθαρῶς κοινωνικά, αναγόμενα εις προλήψεις του λαού, θεωρούντος περιττήν εντελῶς, ενίστε δε και επιβλαβή την μόρφωσιν εις την γυναίκα, αλλά δυστυχῶς ελέγχεται και η ιθύνουσα τάξις ουδέν σχεδόν πράξασα ίνα [...] εξυψώση την Ελληνίδα γυναίκα και την Ελληνίδα μητέρα εις πεφωτισμένην σύντροφον και βοηθόν του

²³⁸ Γληνός ό.π.,σ. 128.

ανδρός, εις πεφωτισμένον και οπωσδήποτε αυτοτελή συντελεστήν του κοινωνικού αγώνος και της κοινωνικής προόδου»²³⁹.

Οι εκτιμήσεις του Γληνού για την επιβλαβή επιρροή των παρθεναγωγείων, που εμφυτεύουν στα κορίτσια «το αριστοκρατικόν ιδεώδες, το ιδεώδες της κοσμικής γυναικός»²⁴⁰, θυμίζουν τις διαπιστώσεις του τμήματος της γυναικείας αγωγής του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, της εισηγητικής έκθεσης του Σαράτση και του υπομνήματος του Εκπαιδευτικού Ομίλου αλλά και παλαιότερες απόψεις για την ανάγκη να προσανατολιστεί η γυναικεία εκπαίδευση σε «χρήσιμες» γνώσεις.

Τα νομοσχέδια, που φιλοδοξούσαν να κάνουν πραγματικότητα το ιδεώδες προς το οποίο έτεινε η «υγιής» αστική κοινωνία, πρόβαλλαν ως πρότυπο για τη γυναικεία εκπαίδευση την εκπαίδευση των αγοριών, όπως αυτή θα διαμορφωνόταν σύμφωνα με τα προτεινόμενα μέτρα. Η εισηγητική έκθεση συνιστά κοινό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, «πλην τινων διαφορών εκπηγάζουσών εκ της διαφόρου φύσεως και της διαφόρου αποστολής του γυναικείου φύλου»²⁴¹.

Η κυριότερη ίσως καινοτομία που θα εισήγαγαν τα νομοσχέδια του 1913, αν ψηφιζόντουσαν, στην εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν η ίδρυση γυμνασίων θηλέων, που θα άνοιγε ευκολότερα και το δρόμο για το πανεπιστήμιο. Κι εδώ όμως προβλεπόταν η ιδιαίτερη προετοιμασία των κοριτσιών για τα μελλοντικά τους καθήκοντα: «Τα γυμνάσια ταύτα θα έχωσι τον αυτόν σκοπόν και το αυτό πρόγραμμα προς τα των αρρένων, με διαφοράς τινας επιβαλλομένας υπό της φύσεως της γυναικός και της κυρίας αποστολής αυτής θα διαιρούνται δε και ταύτα εις φιλολογικόν και πραγματικόν τμήμα, περιέχοντα όμως εν αμφοτέροις και τα εις πάσαν γυναίκα απαραίτητα μαθήματα της οικιακής οικονομίας, νοσηλευτικής, βρεφοκομίας και στοιχειώδους παιδολογίας»²⁴². Συγχρόνως προβλεπόταν η σύσταση τριετών αστικών σχολείων αρρένων και θηλέων²⁴³. Τα αστικά σχολεία θηλέων θα δέχονταν τα περισσότερα κορίτσια της αστικής τάξης –όσα δεν προορίζονταν για ανώτερες σπουδές· μαζί με μαθήματα που θα ήταν κοινά με εκείνα που διδάσκονταν στα αγόρια, θα διδάσκονταν χειροτεχνία, δηλ. κοπτική-ραπτική και μαγειρική, καθώς και στοιχεία νοσηλευτικής και βρεφοκομίας.

Μετά την κατάθεση των νομοσχεδίων όμως προκαλούνται αντιδράσεις. Έτσι και αυτή τη φορά τα νομοσχέδια «στην πρώτην μικρήν αντίδραση αφέθησαν έκθετα»²⁴⁴.

²³⁹Γληνός Δ., επιμ. Ηλιού Φ. (1983), «Γενική Εισηγητική Έκθεσις εις τα Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια», σ.204.

²⁴⁰Γληνός ό.π, σ.208.

²⁴¹Γληνός ό.π, σ.210.

²⁴²Γληνός ό.π, σ.252.

²⁴³Γληνός ό.π, σ. 241.

²⁴⁴Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.λθ.

3.5.2 Τα Αστικά Σχολεία Θηλέων (1914)

Ενώ τα Νομοσχέδια του 1913 δεν ψηφίστηκαν, το 1914 το κράτος έδωσε το δικαίωμα στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και σε δήμους και κοινότητες να ιδρύσουν τριτάξια αστικά σχολεία, που θα συγκαταλέγονταν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης²⁴⁵. Τα σχολεία αυτά αποτελούνταν από τρεις τάξεις και είχαν σκοπό την παροχή συμπληρωματικής μόρφωσης στα κορίτσια που αποφοιτούσαν από πλήρη ,εξατάξια δημοτικά σχολεία. Στην Α' τάξη εγγράφονταν μαθήτριες με απολυτήριο της στ' τάξεως πλήρους δημοτικού σχολείου θηλέων η με ενδεικτικό προαγωγής από τη β' τάξη των ελληνικών σχολείων (που ήταν αντίστοιχο με απολυτήριο της στ' τάξεως πλήρους δημοτικού σχολείου), ενώ στις άλλες δύο επιτρεπόταν η κατάταξη μαθητριών αναλόγως του τίτλου σπουδών τους. Ο επαγγελματικός γενικά χαρακτήρας των Αστικών σχολείων φαίνεται τόσο από τα μαθήματα, που στρέφονται γύρω από πρακτικές γνώσεις, όσο και από τη δυνατότητα των αποφοίτων τους να καταταγούν ύστερα από εξετάσεις στην Α' τάξη Διδασκαλείων η άλλης επαγγελματικής σχολής.

Η υπουργική απόφαση του Ι. Δ. Τσιριμώκου «Περί προγράμματος των αστικών σχολείων θηλέων» το 1914²⁴⁶, ορίζει το ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων (βλ. Πίνακα 8).

Τα κυριότερα γνωρίσματα του προγράμματος αυτού είναι: α') Ο συνολικός εβδομαδιαίος χρόνος διδασκαλίας είναι πολύ μεγάλος, και υπερβαίνει μάλιστα τον αντίστοιχο του προγράμματος του 1914 για το Ελληνικό σχολείο²⁴⁷. Β') Εκτός από την Καλλιγραφία, που διδάσκεται μόνο στην Α' τάξη, και την Οικιακή Οικονομία, που διδάσκεται μόνο στην Γ' τάξη, όλα τα άλλα μαθήματα διδάσκονται κα.1 στις τρεις τάξεις, γ') Η διδακτέα όλη των διαφόρων μαθημάτων περιγράφεται, αρκετά αναλυτικά και σε αρκετά σημεία ομοιάζει με την αντίστοιχη του Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου των αγοριών.

Τέλος, με διάταγμα το 1919 ορίζεται (άρθρο 1,παρ.1) ότι «Σχολεία της μέσης εκπαίδευσεως είναι τα παντός είδους και βαθμού διδασκαλεία, τα γυμνάσια, το Βαρβάκειον Λύκειον, τα ημιγυμνάσια, τα γυμνασιακά η ανώτερα παρθεναγωγεία και τα ελληνικά και αστικά σχολεία.»²⁴⁸.

²⁴⁵Β.Διάταγμα/8 Σεπτεμβρίου 1914,«Ίδρυση Αστικών Σχολείων Θηλέων», Εφημερίδα της Κυβέρνησης αρ. 255, τχ. Α'/11 Σεπτεμβρίου 1914.

²⁴⁶Απόφαση 34514/15 Νοεμβρίου 1914,«Περί προγράμματος των αστικών σχολείων θηλέων»,Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 333, τχ. Α'/17 Νοεμβρίου 1914.

²⁴⁷Β.Διάταγμα 31 Οκτωβρίου 1914, «Περί προγράμματος των μαθημάτων του Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου», Εφημερίδα της Κυβέρνησης αρ. 343, τχ. Α'/24 Νοεμβρίου 1914.

²⁴⁸Β.Διάταγμα / 24 Ιουνίου 1919, «Περί κωδικοποίησης των εις την μέσην εκπαίδευσιν αναγομένων διατάξεων» Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 190, τχ. Α'/28 Αυγούστου 1919.

Πίνακας 8 : Ωρολόγιο πρόγραμμα αστικών σχολείων θηλέων (1914)

Μαθήματα	Ώρες διδασκαλίας/ τάξη			Σύνολο	%
	A	B	Γ		
Θρησκευτικά	2	2	2	6	5,3
Ελληνικά (Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Συνθέσεις)	8	9	8	25	21,9
Ιστορία	2	2	2	6	5,3
Γεωγραφία	2	2	2	6	5,3
Φυσικοϊστορικά. Ανθρωπολογία και Υγιεινή	2	2	2	6	5,3
Φυσικά (Χημεία και Φυσική)	2	2	1	5	4,3
Μαθηματικά	3	3	3	9	7,9
Οικιακή Οικονομία και Οικιακή Παιδαγωγική	-	-	2	2	1,7
Ιχνογραφία	2	2	2	6	5,3
Καλλιγραφία	1	-	-	1	0,8
Χειροτεχνία	3	3	3	9	7,9
Ωδική	3	3	3	9	7,9
Γυμναστική	3	3	3	9	7,9
Γαλλικά	5	5	5	15	13,2
Σύνολο	38	38	38	114	100,0

ΠΗΓΗ: Υπουργική Απόφαση 34514 της 15^{ης} Νοεμβρίου 1914, Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 333, τχ. Α'/17 Νοεμβρίου 1914

3.5.3 Η ίδρυση Εμπορικών Σχολών θηλέων (1920)

Σχετικά με τη μέση επαγγελματική εκπαίδευση, μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα²⁴⁹ η κρατική φροντίδα εκδηλώνεται επίσημα με τη δημιουργία δημόσιων Επαγγελματικών Σχολών για τα αγόρια. Το 1903, με διάταγμα²⁵⁰ ιδρύονται δύο τριτάξια Εμπορικές Σχολές στην Αθήνα και την Πάτρα αντίστοιχα, που δέχονται ως μαθητές κατόχους απολυτηρίου Ελληνικού σχολείου. Στις δημόσιες αυτές Εμπορικές Σχολές φοιτούν άτυπα κορίτσια από το σχολικό έτος

²⁴⁹Στα διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η ιδιωτική πρωτοβουλία είναι αυτή που φροντίζει για την επαγγελματική εκπαίδευση γενικά με την ίδρυση ανάλογων εκπαιδευτήριων για τα αγόρια, αναπληρώνοντας έτσι την έλλειψη αντίστοιχων κρατικών ενώ την πλευρά της πολιτείας, η φροντίδα για επαγγελματική εκπαίδευση είχε περιοριστεί στην προσθήκη εμπορικών μαθημάτων στα Ελληνικά Σχολεία και τα Γυμνάσια των αγοριών. Για μεγαλύτερη ανάλυση βλ. Αντωνίου Δ.(1988), τ. Α',σ.46-54.

²⁵⁰Νόμος 2991/22 Ιουλίου 1903, «Περί συστάσεως εμπορικών σχολών»,Εφημερίδα της Κυβέρνησης,αρ.169,τχ.Α'/23 Ιουλίου 1903

1911-1912. Το 1920 δημοσιεύτηκε ο νόμος 2261²⁵¹, ο οποίος καθορίζει θέματα του διδακτικού προσωπικού των Εμπορικών Σχολών, συγγραφής βιβλίων, σχολικού ταμείου κτλ.. Το νόμο αυτό ακολουθεί διάταγμα που επιτρέπει την ίδρυση και Εμπορικών Σχολών θηλέων. Το αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων, ο τρόπος διδασκαλίας και οι όροι φοίτησης των Εμπορικών Σχολών θηλέων καθορίζονται αργότερα με διάταγμα²⁵² το 1921.(βλ. Πίνακα 9)

Σύμφωνα με τα άρθρα του διατάγματος αυτού, οι υπονήφιες μαθήτριες των σχολών αυτών πρέπει να έχουν απολυτήριο τουλάχιστον της Α' τάξης του αστικού σχολείου θηλέων (Αρσακείου) και η επιλογή τους γίνεται κατόπιν εξετάσεων στα μαθηματικά, στην έκθεση ιδεών και στη γραμματική και ορθογραφία της ελληνικής γλώσσας.

Η φοίτηση των κοριτσιών στις Σχολές αυτές αυξάνεται συνεχώς στα επόμενα χρόνια. Την τάση αυτή της φοίτησης κοριτσιών στις Εμπορικές Σχολές ερμηνεύει ο Ί. Γ. Μιχαλόπουλος με τά ακόλουθα: «Εκ των υποβληθεισών ημίν εκθέσεων υπό των σχολών συνάγεται ότι η τάσις προς εμπορικήν εκπαίδευσιν των θηλέων, άτινα ως επί το πλείστον ανήκουσιν εις την μέσην και κατωτέραν κοινωνικήν τάξιν, δεν προέρχεται εξ ιδιαιτέρας κλίσεως αυτών προς το εμποριον, αλλά εξ άλλων λόγων και δη : α) εκ της επιθυμίας των γονέων, όπως αι θυγατέρες των αποκτήσωσι πτυχίον, διά του οποίου θα κατορθώσωσι να κερδίσωσι τα προς το ζην ευκολώτερον η διά του πτυχίου της διδασκαλίσσης, οπότε θα είναι πολλάκις υποχρεωμένοι ν' απομακρύνωνται της οικογενείας των β) εκ της επιθυμίας, όπως εφοδιάσωσι τας θυγατέρας των δι' ενός πτυχίου ουχί προς άμεσον βιοπορισμόν, αλλ' ως όπλον προς αντιμετώπισιν των τυχόν εμφανισθησομένων εν τω μέλλοντι δυσχερειών της ζωής και γ) εκ του λόγου, όπως εν συνδυασμώ προς τανωτέρω, σπουδάσωσι τα τέκνα των ξένας γλώσσας, αίτινες και εις αριθμόν και εις ώρας περισσότερον διδάσκονται εις τας εμπορικός σχολάς». ²⁵³

²⁵¹Νόμος 2261/25 Ιουνίου 1920, «Περί Μέσης Εμπορικής Εκπαιδεύσεως», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 144, τχ. Α'/30 Ιουνίου 1920.

²⁵²Β.Διάταγμα/ 15 Αυγούστου 1921, «Περί οργανισμού των Δημοσίων Εμπορικών Σχολών»,Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 154, τχ. Α'/26 Αυγούστου 1921.

²⁵³ Αντωνίου Δ.(1988) ,τ. Α',σ.56.

Πίνακας 9: Ωρολόγιο πρόγραμμα Εμπορικών Σχολών θηλέων (1921)

Μαθήματα	Ώρες διδασκαλίας ανά τάξη				Σύνολο	%
	A	B	Γ	Δ		
α) Υποχρεωτικά:						
Θρησκευτικά	1	-	-	-	1	0,7
Ελληνικά	6	6	5	4	21	14,5
Μαθηματικά	4	4	3	3	14	9,7
Εμπορευματολογία τής Φυσικής ιστορίας και Χημείας)	2	2	2	2	8	5,5
Φυσική πειραματική	1	1	-	-	2	1,4
Γαλλικά	6	5	5	5	21	14,6
Αγγλικά	-	5	6	6	17	11,8
Γενική ιστορία	2	1	1	-	4	2,8
Ιστορία του Εμπορίου	-	-	-	1	1	0,7
Γεωγραφία	2	2	2	1	7	4,9
1 Εμποριολογία	2	2	2	2	8	
Εμπορικά Λογιστική και ασκήσεις	2	2	2	2	8	12,5
Αλληλογραφία;	-	-	1	1	2	
Εμπορικών Δίκαιον	-	-	-	2	2	1,4
Πολιτική και Οικιακή Οικονομία	-	-	1	2	3	2,1
Καλλιγραφία και Δακτυλογραφία	3	2	2	-	7	4,9
Γυμναστική	2	2	2	2	8	5,5
Υγιεινή και Νοσηλευτική	-	1	1	-	2	1,4
Χειροτεχνία	2	1	1	-	4	2,8
Οικιακή παιδαγωγική	-	-	-	2	2	1,4
Ασκήσεις εργαστηρίου	-	-	1	1	2	1,4
Σύνολο	35	36	37	36	144	100,0
β) Προαιρετικά:						
Γερμανικά	3	3	3	3	12	
Ιταλικά	3	3	3	3	12	
Τουρκικά	3	3	3	3	12	
Στενογραφία	-	-	3	3	6	

ΠΗΓΗ: Β. διάταγμα 15/8/ 1921, Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 154, τχ. Α' /26 Αυγούστου 1921

3.6 Οι εξελίξεις στην εκπαίδευση σε συνάρτηση με τις πολιτικές εξελίξεις

Τα πολιτικά γεγονότα του 1917 οδηγούν σε μια καινούρια αντιμετώπιση και του εκπαιδευτικού θέματος. Το 1917 είναι μια χρονιά επιτυχίας για τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Η κυβέρνηση Βενιζέλου εγκρίνει μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η οποία όμως περιορίζεται κυρίως στη δημοτική εκπαίδευση. Με νομοθετικό διάταγμα καθιερώνεται η διδασκαλία της δημοτικής στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου και γράφονται τα νέα αναγνωστικά. Τη χρονιά αυτή ιδρύονται και τα πρώτα Γυμνάσια και Ελληνικά Σχολεία θηλέων²⁵⁴. Τα κορυφαία στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου Γληνός, Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης τοποθετούνται σε επιτελικές θέσεις του Υπουργείου Παιδείας²⁵⁵. Το έργο τους εκφράζει τη διάθεση να δημιουργηθεί μια «νεοελληνική παιδαγωγική κίνηση της οποίας οι βάσεις διαφαίνονται τόσο στα ποικίλα δημοσιεύματά τους όσο και στις πράξεις του Υπουργείου Παιδείας κατά τα χρόνια της θητείας τους. Αλλά καθώς η προσπάθειά τους δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί (κράτησε ως το Νοέμβριο του 1920) «εκείνο που προσέφεραν στην ελληνική εκπαίδευση ήταν περισσότερο μια γεύση μεταρρύθμισης, μια εμπειρία του τι θα μπορούσε να γίνει»²⁵⁶.

Η ήττα του Βενιζέλου όμως στις εκλογές του 1920 θα ματαιώσει, εκτός των άλλων, και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917. Η πορεία ενός ρεύματος που έχει αρχίσει να ανατρέπει καθιερωμένες ισορροπίες θα ανασχεθεί. Η τριανδρία θα παραιτηθεί από το υπουργείο Παιδείας. Ακόμα θα ανασταλεί προσωρινά και το εγχείρημα για την καθιέρωση του αστικού σχολείου. Οι συντηρητικοί κύκλοι του Υπουργείου θα σταματήσουν τις προσπάθειες που έγιναν την περίοδο 1917-1920 και που κυρίως αφορούσαν τη σχολική γλώσσα και τα διδακτικά βιβλία του δημοτικού σχολείου²⁵⁷. Εξάλλου συνέπεια της συσχέτισης του εκπαιδευτικού θέματος με πολιτικές και κοινωνιολογικές θέσεις ήταν και η διαφοροποίηση των τάσεων που δημιουργήθηκαν στους κόλπους του εκπαιδευτικού δημοτικισμού με αποτέλεσμα το 1927 ο Εκπαιδευτικός Όμιλος να διαλυθεί και τα μέλη του να συνεχίσουν τη δράση τους σε χωριστούς δρόμους ²⁵⁸.

Από το 1922 και τη Μικρασιατική καταστροφή, οι πολιτικές εξελίξεις που ακολουθούν την εθνική περιπέτεια της χώρας μας επηρεάζουν και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα εκπαιδευτικά προβλήματα.

²⁵⁴ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), σ.355.

²⁵⁵ Δαμιανού Δ (1998), σ.170.

²⁵⁶ Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.μ

²⁵⁷ Ανδρέου Α.(1998),τ.Β', σ. 430.

²⁵⁸ Δαμιανού Δ. (1998), σ.171.

4. ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1929

4.1 Οι γυναικείες οργανώσεις και η δράση τους στο χώρο της εκπαίδευσης

Από τα τέλη ήδη του 19^{ου} αιώνα, η εκβιομηχάνιση και η αγροτική έξοδος δημιούργησαν επιτακτικές οικονομικές ανάγκες που οδήγησαν τις γυναίκες στην αγορά εργασίας. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σημειώνεται πλέον μαζική έξοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Με την εργασία τους οι γυναίκες αποκτούν για πρώτη φορά αυθύπαρκτη οικονομική οντότητα και γίνονται ενεργοί οικονομικοί παράγοντες. Δημιουργούνται έτσι οι προϋποθέσεις για την απόκτηση συνείδησης της κατώτερης κοινωνικής τους θέσης και την οργάνωσή τους για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Την εποχή αυτή στην Ευρώπη και στην Αμερική δημιουργούνται μεγάλες διεθνείς γυναικείες οργανώσεις – όπως η Διεθνής Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο, το Διεθνές Συμβούλιο, η Διεθνής Γυναικεία Οργάνωση για την Ειρήνη και τον Αφοπλισμό- που θέτουν τις βάσεις του φεμινισμού. Μέχρι την περίοδο που εξετάζουμε²⁵⁹, οι οργανώσεις αυτές δραστηριοποιούνται δυναμικά προβάλλοντας αιτήματα όπως το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες, την υλοποίηση μεταρρυθμίσεων ώστε οι γυναίκες να εξισωθούν νομοθετικά με τους άνδρες και να βελτιωθεί η θέση τους στην κοινωνία και γενικά την αλλαγή του θεσμικού πλαισίου που διακανονίζει την εργασία, την εκπαίδευση, την οικογένεια, τη μητρότητα²⁶⁰.

Αντίστοιχα στην ελληνική κοινωνία, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1920, παρατηρείται έντονη κοινωνική δραστηριότητα των γυναικών με την οργάνωσή τους σε σωματεία. Μέσα από αυτά και την κυκλοφορία των αντίστοιχων περιοδικών τους προβάλλουν τις θέσεις τους σε σχέση με γενικά θέματα που αφορούν την εργασία, την εκπαίδευση και τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών καθώς και το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία γενικότερα. Αναπτύσσουν πρωτοβουλίες με τη διοργάνωση συνεδρίου, την υποβολή υπομνήματος για την εκπαίδευση των γυναικών αλλά και τη δημιουργία ιδιωτικών Γυναικείων Σχολών.

Μεταξύ των γυναικείων αυτών οργανώσεων, λόγω των διαφορετικών πολιτικών θέσεων και αντιλήψεων που εκφράζουν, δημιουργούνται ιδιαίτερα στις αρχές της δεκαετίας του 1930 έντονες αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις που εκδηλώνονται με αποχωρήσεις από την

²⁵⁹Στην πορεία οι γυναικείες οργανώσεις, λόγω έντονων εσωτερικών αντιθέσεων αλλά και κάτω από το βάρος της διεθνούς οικονομικής κρίσης και του φασισμού που εξαπλώνεται στην Ευρώπη, θα οδηγηθούν σε παρακμή και στη οριστική τους διάλυση κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

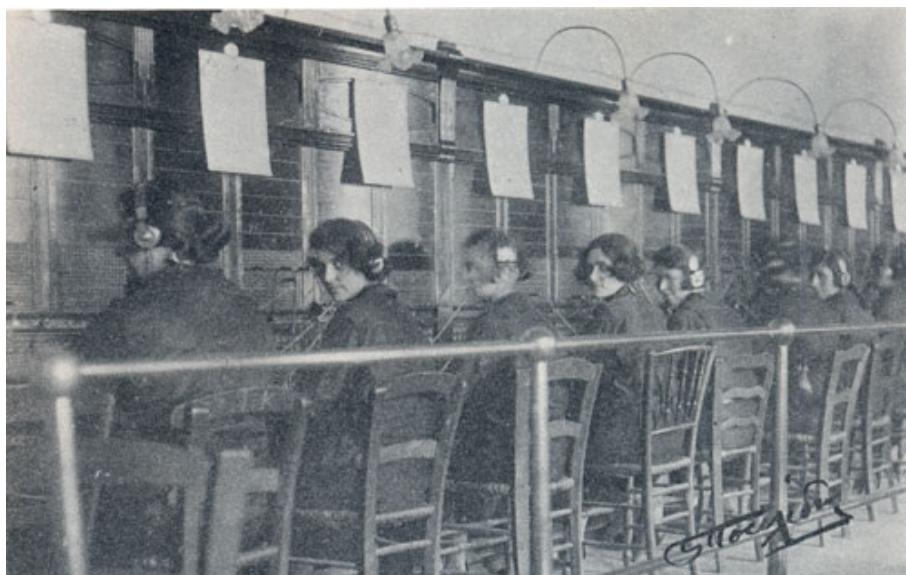
²⁶⁰Για μεγαλύτερη ανάλυση του ιδεολογικού περιεχομένου και των αιτημάτων του φεμινισμού βλ. Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985),σ.17-31.

Ομοσπονδία τους, το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων²⁶¹. Όργανο του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων είναι το περιοδικό Ελληνίς, που πρωτοεκδίδεται το 1921 και φιλοξενεί όλες τις τάσεις του γυναικείου κινήματος.

Εικ. 30: Περιοδικό «Ελληνίς», έτ. I, αρ.1, Ιανουάριος 1930

²⁶¹ Το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων, που αποτελούσε την ομοσπονδία γυναικείων σωματείων, ιδρύθηκε το 1908 από τις Ελένη Αντωνοπούλου, Ευφροσύνη Αργυροπούλου, Έδλα Νάζου, Ειρήνη Φωτιάδου και Ελένη Γρίβα, που ήταν και η πρώτη πρόεδρος του. Το 1912 ανέστειλε τη λειτουργία του και το 1919 ανασυγκροτήθηκε ως μέλος του Διεθνούς Συμβουλίου των Γυναικών. Ανάμεσα στα μέλη του ΕΣΕ ήταν η Ένωσις των Ελληνίδων, το Λύκειο, ο Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκος, η ΧΕΝ και άλλα σωματεία, καθώς και βιοτεχνικά εργαστήρια που ίδρυσαν γυναικείοι σύλλογοι και που συγκέντρωναν κυρίως πρόσφυγες. Βλ. Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985),σ. 42.

Εικ. 31: Τηλεφωνήτριες. Κεντρικόν Τηλεφωνείον Αθηνών, 1917 (Αρχείο του Π.Πουλίδη)

Εικ. 32: Τμήμα αλληλογραφίας: Γυναίκες δακτυλογράφοι (Από το περιοδικό η Εικονογραφημένη της Ελλάδας)

Εικ. 33: Υφάντριες (Περιοδικό η Εικονογραφημένη της Ελλάδος)

Εικ. 34: Εργάτριες (Περιοδικό η Εικονογραφημένη της Ελλάδος)

Παρακάτω γίνεται αναφορά στις γυναικείες οργανώσεις²⁶² που δραστηριοποιήθηκαν ιδιαίτερα στο χώρο της εκπαίδευσης των γυναικών.

4.1.1 Η Ένωση των Ελληνίδων

Ήδη από το 1887 η Καλλιρρόη Παρρέν αγωνίζεται συστηματικά για την ίδρυση πρακτικών και επαγγελματικών σχολών που θα δώσουν σε πολλές κοπέλες τη βασική εκπαίδευση για διάφορα επαγγέλματα και θα «διανοίξουν νέους ορίζοντες εν τω βίω της Ελληνίδος», επειδή κύριο σύνθημα της Παρρέν είναι η χειραφέτηση της Ελληνίδας «δια της εργασίας»²⁶³.

Σημαντική δραστηριότητα στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, ιδιαίτερα της επαγγελματικής και της μόρφωσης της «οικοδεσποίνης», ανέπτυξε η «Ένωση των Ελληνίδων», γυναικείο σωματείο που ιδρύθηκε το 1897 με πρωτοβουλία της Κ. Παρρέν, περισσότερο γνωστό ίσως για την πατριωτική δράση του στον πόλεμο του 1897.

Με πρωτοβουλία της Παρρέν ιδρύεται το 1897 από την Ένωση Ελληνίδων η «Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή» στην Αθήνα²⁶⁴ και το 1899 ανάλογες σχολές στον Πειραιά και την Πάτρα²⁶⁵. Στόχος του μεν Οικοκυρικού τμήματος να ασκηθούν «αι επιθυμούσαι να μορφωθούν ως καλαί οικοδέσποινας ειδικώς και συστηματικώς εις τα οικιακά έργα», του δε Επαγγελματικού η προετοιμασία των μαθητριών «εις βιοπαραγωγή γυναικεία επαγγέλματα» με κύριο στόχο να δοθούν και άλλες διέξοδοι για εργασία εκτός από το επάγγελμα της δασκάλας.

Η Σχολή περιλαμβάνει τα πρώτα χρόνια τμήματα μαγειρικής, κοπτικής-ραπτικής, πηλοποιίας, πλαστικής, διπλογραφίας. Στη σχολή διδάσκονται τα ίδια μαθήματα, αλλά σε διαφορετικές μέρες και ώρες, κυρίες και δεσποινίδες που θα φοιτούσαν «επί διδάκτρους [...] επιθυμούσαι να μορφωθούν ως καλαί οικοδέσποινας», και φτωχές κοπέλες που θα φοιτούσαν δωρεάν και είχαν σκοπό να εργαστούν²⁶⁶. Το 1897 στην Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή διδάχτηκαν η πιλοποιία, η αγγειοπλαστική, η ανθοκομία και η μαγειρική από εθελόντριες κυρίες. Μαγειρική δίδαξε επίσης με μισθό η ελβετίδα Μαρία Charles και κοπτική η γερμανίδα Έμκε. Η διδασκαλία του σιδερώματος ανατέθηκε σε ρωσίδα καθηγήτρια. Επιπλέον, οι

²⁶²Η γυναικεία οργάνωση «Σοσιαλιστικός Όμιλος των Γυναικών», που ιδρύθηκε το 1919 από την Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, μέσα από τις σελίδες του Περιοδικού που εκδίδει, τη «Σοσιαλιστική Ζωή», προβάλλει και αυτή μεταξύ των άλλων αιτήματα σχετικά με την εκπαίδευση, όπως εννεατάξιο υποχρεωτικό σχολείο, δωρεάν εκπαίδευση, ειδικά σχολεία για παιδιά με ειδικές ανάγκες. Βλ. Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985), σ. 48-49.

²⁶³Παρρέν Κ. (1887), «Η Ελληνίς χειραφετούμενη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και πρακτική σχολή», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Α', αρ. 33.

²⁶⁴Παρρέν Κ. (1897), «Η α' Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ενώσεως», Εφημερίς των Κυριών, έτ. ΙΑ', αρ. 496, σ. 2-4.

²⁶⁵Παρρέν Κ. (1899), Εφημερίς των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ. 585 και αρ. 591.

²⁶⁶Βλ. Παρρέν Κ., «Η α' Οικοκυρική και Επαγγελματική σχολή της Ενώσεως», ό.π.

μαθήτριες μπορούσαν να διδαχθούν θρησκευτικά, ανάγνωση και γραφή, αριθμητική, ιστορία και οικιακή οικονομία²⁶⁷. Την πρώτη χρονιά η σχολή δέχτηκε δωρεάν 35 μαθήτριες. Μερικές ακόμη παρακολούθησαν τα μαθήματα με μειωμένα δίδακτρα. Τα μισά περίπου από τα μαθήματα απευθύνονταν σε οικοδέσποινες και τα υπόλοιπα σε «υπηρετριάς και εργάτιδας». Σύμφωνα με ανακοινώσεις που δημοσιεύονταν τακτικά στην Εφημερίδα των Κυριών, η σχολή εξυπηρετούσε τις εύπορες οικοδέσποινες όχι μόνο δίνοντάς τους την ευκαιρία να μορφωθούν οι ίδιες στα καθήκοντα του οίκου και προετοιμάζοντας εξειδικευμένο προσωπικό που θα τις απάλλαζε από ορισμένες ευθύνες, αλλά και αναλαμβάνοντας παραγγελίες για προίκες, εργόχειρα και εδέσματα.

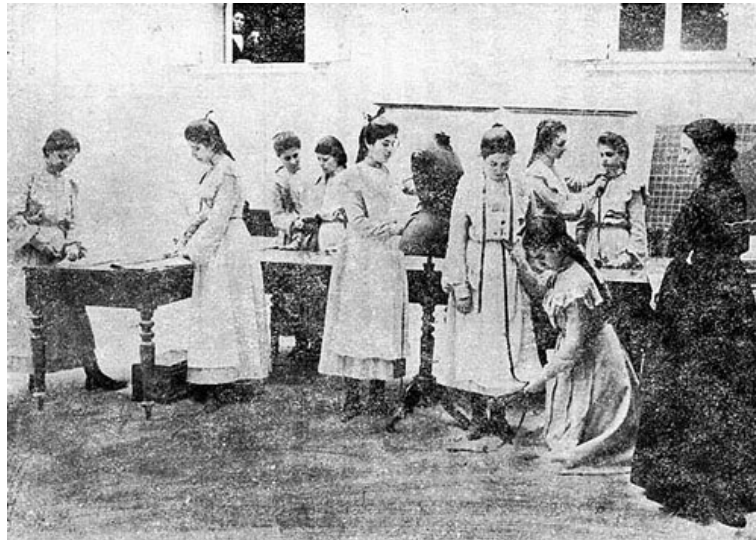
Η επαγγελματική Σχολή, όπως φαίνεται από τα τμήματα που λειτουργούν, προσφέρει δυνατότητες πρόσβασης σε εργασίες που έχουν άμεση σχέση με το ρόλο της γυναίκας: μοδίστρες, μαγείρισσες, καπελούδες. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν καθαρά ότι η επαγγελματική εκπαίδευση αυτού του είδους δεν δίνει στις φτωχές μαθήτριες ουσιαστικές δυνατότητες για κοινωνική άνοδο αλλά διατηρεί την υπάρχουσα κατάσταση.²⁶⁸

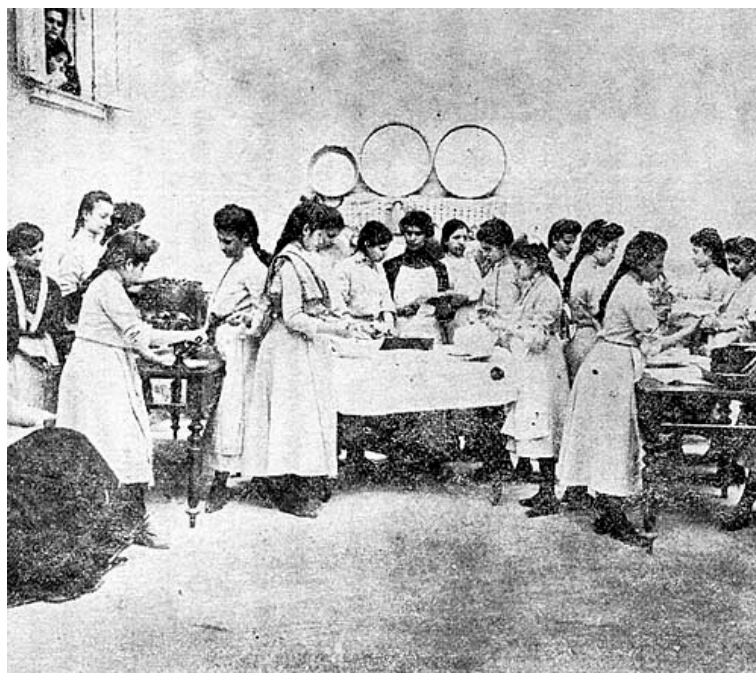
Εικ. 35:Μάθημα Χειροτεχνίας,Ένωσις των Ελληνίδων (Φωτ. αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

²⁶⁷ Ανυπόγραφο άρθρο (1897), «Πρόγραμμα Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής, τμήμα μαθητριών προοριζομένων δι' οικοδεσποίνας», Εφημερίς των Κυριών έτ.ΙΑ', αρ.501, σ.8.

²⁶⁸ Δεληγιάννη Β. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. , (1994), σ.81.

Εικ. 36: Μάθημα Ραπτικής, Ένωσις των Ελληνίδων (Φωτ. αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

Εικ. 37: Μάθημα Μαγειρικής, Ένωσις των Ελληνίδων (Φωτ. αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

4.1.2 Το Λύκειο των Ελληνίδων

Το 1911 με πρωτοβουλία της Κ.Παρρέν ιδρύεται το «Λύκειο των Ελληνίδων». Μέλος του Διεθνούς Συνδέσμου Λυκείων που εδρεύει στο Λονδίνο, το Λύκειο των Ελληνίδων θα λειτουργήσει με διάφορα τμήματα και θα ιδρύσει και αρκετά επαρχιακά παραρτήματα.

Η Παρρέν επικαλείται τα υψηλά ποσοστά θανάτων από άγνοια και την υψηλή παιδική θνησιμότητα, για να υπογραμμίσει την αναγκαιότητα του επιμορφωτικού προγράμματος του Λυκείου, που περιλάμβανε βρεφοκομία, υγιεινή και μαθήματα σχετικά με την ενδυμασία και την κατοικία. Η καταπολέμηση της ξενομανίας, η τόνωση του εθνικού και βασιλικού φρονήματος και ο «εκπολιτισμός» των λαϊκών τάξεων ήταν όψεις της «εξυγιάνσεως» στην οποία η Παρρέν αφιέρωνε ολοένα και μεγαλύτερο μέρος του δυναμισμού της.²⁶⁹ Η Κ.Παρρέν θα εμμείνει αυτή την εποχή σε θέσεις και πρακτικές παλιότερες που εξέφραζε στην Εφημερίδα των Κυριών στα πρώτα χρόνια λειτουργίας της και θα θεωρηθεί τελικά η κατεξοχήν εκπρόσωπος του «καλώς εννοούμενου φεμινισμού», δηλαδή του φεμινισμού χωρίς τις «ακρότητες» και τους «εξωφρενισμούς» των ριζοσπαστριών²⁷⁰. Για την Παρρέν η πρόνοια, η διδασκαλία της υγιεινής, η παροχή εργασίας σε φτωχές γυναίκες, η επαγγελματική μόρφωση των εργατριών, η προφύλαξη από μεταδοτικά νοσήματα, η εξυγίανση του λαϊκού σπιτιού και των όρων της ζωής είναι τα βασικά αιτήματα του φεμινισμού που πρεσβεύει.

Το 1921, δέκα χρόνια μετά την ίδρυσή του, το Λύκειο των Ελληνίδων συγκαλεί το Α' Εθνικό Γυναικείο Συνέδριο. Πρόεδρος του συνεδρίου είναι η Παρρέν και αντιπρόεδροι η Άννα Τριανταφυλλίδου και η Όλγα Βελλίνη. Στον εναρκτήριο λόγο της η Παρρέν ανανεώνει την πίστη της στις γυναίκες της βασιλικής οικογένειας, που ηγούνταν της φιλανθρωπικής κίνησης, και τονίζει την ανάγκη να αναγνωριστεί η Ελληνίδα ως συντελεστής προόδου και φορέας πολιτισμού²⁷¹.

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, με τον ερχομό των προσφύγων, τα φιλανθρωπικά σωματεία και τα ιδρύματα πληθαίνουν και η γυναικεία φιλανθρωπική δραστηριότητα εντείνεται. Την εποχή αυτή λειτουργούν πολλά επιμορφωτικά προγράμματα, που διδάσκουν ράψιμο, κοπτική, ταπητουργία, κέντημα, πλέξιμο, πιλοποιία και άλλες τέχνες έχοντας συνήθως στο πρόγραμμά τους και γραφή, ανάγνωση, στοιχειώδη αριθμητική. Παλιά βιοτεχνικά εργαστήρια επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους και νέα εμφανίστηκαν, με σκοπό να δώσουν δουλειά σε φτωχές γυναίκες. Στη δραστηριότητα αυτή, που συνδυάζει από τη μια μεριά τη φιλανθρωπία κι από την άλλη την προβολή του ελληνικού πολιτισμού μέσω της λαϊκής τέχνης, πρωτοστατεί το Λύκειο Ελληνίδων μαζί με άλλα φιλανθρωπικά σωματεία και ενώσεις.

²⁶⁹Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985),σ.45-47.

²⁷⁰Αβδελά ό.π.,σ.46.

²⁷¹Αβδελά ό.π.,σ.430-441.

4.1.3 Ο Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας

Το 1920 με την ίδρυση του Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας, το γυναικείο κίνημα μπήκε σε μία νέα φάση που κρατά ως το 1936. Ο Σύνδεσμος ιδρύεται με πρωτοβουλία της Αύρας Θεοδωροπούλου και της Μαρίας Νεγροπόντη μετά από παρότρυνση της Διεθνούς Ένωσης για τη Γυναικεία Ψήφο, η οποία τη χρονιά αυτή πραγματοποίησε το 8^ο Συνέδριό της στη Γενεύη²⁷².

Το αίτημα της ισοπολιτείας –ακριβώς αυτό που η Παρρέν είχε χαρακτηρίσει πρόωρο λίγα χρόνια πριν- ήταν η προτεραιότητα για την Αύρα Θεοδωροπούλου, τη Μαρία Σβάλου και τις άλλες γυναίκες του Συνδέσμου που θα πρωτοστατήσουν στο γυναικείο κίνημα. Έχοντας κύριο στόχο τους την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων για τη γυναίκα, θα ασχοληθούν εξίσου με θέματα όπως η εργασία, η εκπαίδευση και το Οικογενειακό Δίκαιο αλλά και με ζητήματα όπως η προστασία της μητρότητας και των εξώγαμων παιδιών και η αποκατάσταση των προσφύγων. Ο ρόλος της μητέρας, συζύγου και οικοδέσποινας δεν αποτελεί πια κύριο αντικείμενο προβληματισμού ή σημείο αναφοράς αυτός καθαυτός. Η μητρότητα και η οικογένεια απασχολούν πάντα τις φεμινίστριες, οι οποίες όμως συγκεντρώνουν τώρα την προσοχή τους κυρίως στην καταγγελία του θεσμικού πλαισίου που εξασφαλίζει την εξουσία του άνδρα στην οικογένεια, και στην επεξεργασία μεταρρυθμιστικών προτάσεων.

Για να προβάλλουν τις διεκδικήσεις τους, δημοσιεύουν τα κείμενά τους στο περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας»²⁷³ που εκδίδουν και παράλληλα αρθρογραφούν στον ημερήσιο τύπο, δίνουν διαλέξεις, ιδρύουν επαγγελματικές σχολές, κάνουν διαβήματα, υποβάλλουν υπομνήματα σε υπουργεία και οργανώνουν δημόσιες συγκεντρώσεις.

Η Μαρία Σβάλου υποστήριζε ότι με την εργασία η γυναίκα θα γινόταν «άνθρωπος»: «Η γυναίκα που κατέχτησε τα μέσα να συντηρείται, έστω και ατελή, απαιτεί πια, λογίζεται σαν άνθρωπος. Άνθρωπος πρώτα και ύστερα όλα τα άλλα. Οποιοσδήποτε προορισμός, όσο μεγάλος και να'ναι, δεν εξυπηρετείται παρά διά μέσου της πρώτης αυτής έννοιας. Μη γελίσαστε. Η γυναίκα που δεν είναι άνθρωπος, γιατί η κοινωνία τής αρνιέται αυτή τη θέση, δεν μπορεί να είναι ούτε μάνα ούτε νοικοκυρά ούτε σύντροφος»²⁷⁴. Οι φεμινίστριες κατηγορούσαν συχνά για ραγιαδισμό και παρασιτισμό τις γυναίκες που αποδέχονταν αδιαμαρτύρητα τη μοίρα που τους είχε επιβάλει η ανδροκρατούμενη κοινωνία²⁷⁵.

²⁷²Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985), σ.39

²⁷³Το περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» κυκλοφόρησε από τον Αύγουστο 1923 έως τον Ιούνιο του 1936.

²⁷⁴Σβάλου Μ. (1930), «Δύο μέτρα και δύο σταθμά», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.ΣΤ', αρ.119, σ.2.

²⁷⁵Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985), σ. 22.

Εικ. 38: Αύρα Θεοδοροπούλου (Αρχείο Α.Θεοδοροπούλου, Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών)

Το πρότυπο της γυναίκας-κούκλας γινόταν συχνά στόχος σκληρής κριτικής. Σε αυτόν τον τύπο γυναίκας, που δεν ήταν ούτε καν νοικοκυρά, αναφέρεται η Μαρία Σβώλου, για να τον αντιδιαστείλει έπειτα με τη βιοπαλαίστρια: «Και είναι ακόμα οι Ελληνίδες που θέλουν να είναι και mondaines και νοικοκυρές και φιλολογούν και κάνουν και μουσική και τέχνη και λίγο απ' όλα και τίποτε ακέριο ούτε αληθινό. Κούφιας και μέσα τους χωρίς κανένα ιδανικό, ούτε καν το ιδανικό της νοικοκυράς, γιατί στα σπίτια τους ποτέ δε λάμπει η περίφημη αυτή ελληνική νοικοκυρωσύνη»²⁷⁶.

²⁷⁶Σβώλου Μ. (1924), «Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα», Ο Αγώνας της Γυναίκας έτ.Α',τ.12, σ.4.

Το 1921, η ίδρυση από το Σύνδεσμο της «Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής» είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της περίπτωσης που αναφέρει ο Α. Δημαράς: «όταν η εκπαιδευτική πολιτική του κράτους έχει χαρακτήρα συντηρητικό ξεπερνώντας ενώσεις και ιδρύματα που εκφράζουν και καλλιεργούν τις προοδευτικότερες θέσεις»²⁷⁷. «Η Σχολή έχει σκοπό να δώσει ανώτερη ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση στις γυναίκες, που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του συγχρόνου πολιτισμού και προ πάντων του νεοελληνικού και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη προοδευτική κίνηση»²⁷⁸. Ο διετής κύκλος μαθημάτων περιλαμβάνει φιλοσοφία, ψυχολογία (ιδίως του παιδιού), ιστορία, λογοτεχνία, ιστορία της τέχνης και αισθητική, αστικό δίκαιο, πολιτική οικονομία, πολιτειακή αγωγή, κοσμολογικές θεωρίες, βιολογία και υγιεινή. Στην Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή, που λειτούργησε έως το 1923, θα διδάξουν αξιόλογοι καθηγητές: ο Δ.Γληνός, ο Κ.Σωτηρίου, ο Σ.Κουγέας, η Μ. Κλεάνθους [-Παπαδημητρίου], ο ποιητής Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ο Κ. Βαρβαρέσος, ο Α. Σβάλος, ο Δ.Χόνδρος, ο Σ.Δοντάς, ο Α. Δοξιάδης και ο Ι. Γρυπάρης.

Το 1924 δημοσιεύεται στον Αγώνα το «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως» που έχει υποβάλλει ο Σύνδεσμος στην κυβέρνηση. Μεταξύ άλλων προτείνει: την ίδρυση περισσότερων νηπιαγωγείων, τη φοίτηση όλων των παιδιών στο υποχρεωτικό εξάχρονο δημοτικό, την ισόχρονη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, τη δημιουργία μέσων επαγγελματικών σχολείων, την καθιέρωση της διδασκαλίας των καθηκόντων του πολίτη σε όλα τα σχολεία, την είσοδο των γυναικών σε όλες τις ανώτερες επαγγελματικές σχολές εκτός από τις ναυτικές και τις στρατιωτικές, την εξίσωση των μισθών και των δικαιωμάτων στους άνδρες και τις γυναίκες που εργάζονται στην εκπαίδευση, τη δημιουργία μικτών σχολικών επιτροπών, τη λειτουργία μέσων επαγγελματικών οικοκυρικών σχολών, τη διδασκαλία της υγιεινής, της παιδολογίας, του γενετήσιου διαφωτισμού και της οικιακής οικονομίας σε όλα τα σχολεία των κοριτσιών. Οι προτάσεις αυτές, στηρίζονται στην αρχή ότι τα διαφορετικά ενδιαφέροντα των κοριτσιών και των αγοριών που πηγάζουν από τη φυσική και ψυχική σύσταση των φύλων πρέπει να αντιμετωπίζονται με σεβασμό και να καλλιεργούνται. Έτσι σύμφωνα με το υπόμνημα, το σχολείο έπρεπε να προάγει «τον εθισμό του κοριτσιού στην ιδιαίτερη αποστολή του και από σωματική και από ψυχική άποψη» ενώ παράλληλα τονίζεται επίσης ότι άνδρες και γυναίκες πρέπει να έχουν ίσα ανθρώπινα και κοινωνικά δικαιώματα²⁷⁹.

²⁷⁷ Δημαράς Α. (1973), τ. Β, σ.μα.

²⁷⁸ Για την αναγγελία ίδρυσης της σχολής και το πρόγραμμα μαθημάτων βλ. αναδημοσίευση στο Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ.134-135.

²⁷⁹ Βλ. ανυπόγραφο άρθρο (1924), «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Α', τ.8.

Στον τομέα της εκπαίδευσης οι φεμινίστριες διεκδικούν ένα σχολικό σύστημα που θα αναγνωρίζει και θα κατοχυρώνει το δικαίωμα των γυναικών στην εργασία. Για την ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης των γυναικών, το 1925, ο Σύνδεσμος ιδρύει την «Εσπερινή Πρακτική Εμπορική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων». Στην ίδρυση της Σχολής πρωτοστατούν η Πρόεδρος του Συνδέσμου Αύρα Θεοδοροπούλου και η γενική γραμματέας Μαρία Σβώλου. Η Α.Θεοδοροπούλου στην εισηγητική της ομιλία, κατά την επίσημη έναρξη της Σχολής στις 1 Νοεμβρίου 1925, τονίζει ότι σκοπός της Σχολής είναι «...όχι μονάχα να βοηθήσει την Ελληνίδα υπάλληλο να συμπληρώσει την ατελή της επαγγελματική μόρφωση και να της ευκολύνει το δρόμο για την προαγωγή της αλλά να δημιουργήσει κοινωνική αντίληψη σε όσες γυναίκες παρακολουθήσουν τα γενικά μαθήματα και να τις κάνει να συναισθανθούν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των.»²⁸⁰

Η Σχολή στην αρχή περιλαμβάνει δύο τμήματα :το τμήμα «Εμπορικών» και το τμήμα «Γραμματέων» ²⁸¹. Η φοίτηση διαρκεί 2 χρόνια. Στο τμήμα «Εμπορικό», διδάσκονται τα μαθήματα: Λογιστική, Εμποριολογία, Εμπορικά Μαθηματικά, Ελληνική στενογραφία, μία ξένη γλώσσα (Αγγλικά ή Γαλλικά) και μάθημα Εκθέσεων. Το τμήμα Γραμματέων, «...με σκοπόν να καταρτίσει αλληλογράφους υπαλλήλους ικανάς να διευθύνουν γραφεία, να τηρούν αρχεία...», περιλαμβάνει τα μαθήματα: Φροντιστήριο για γραμματείς, Μάθημα Εκθέσεων, Εμπορικά Μαθηματικά, Γαλλική ή Αγγλική γλώσσα, Στοιχεία Δημόσιας Οικονομίας. Κοινά και για τα δύο τμήματα είναι τα μαθήματα Κοινωνική Οικονομία και Πολιτική Αγωγή. Προαιρετικά μαθήματα είναι η Καλλιγραφία και η δακτυλογραφία. Τα δίδακτρα ανέρχονται σε 50 δραχμές το μήνα και στη Σχολή γίνονται δεκτές μαθήτριες που έχουν απολυτήριο τουλάχιστον Β'γυμνασίου.

Η Σχολή έχει μεγάλη απήχηση αφού από το επόμενο σχολικό έτος 1926-1927 λειτουργεί με 5 τμήματα: 1) Εμπορικών, 2)Λογιστικής, 3)Στενογραφίας 4)Δακτυλογραφίας 5)Ξένων Γλωσσών. Στην ανακοίνωση λειτουργίας της Σχολής κατά το δεύτερο έτος , που δημοσιεύεται στον «Αγώνα της Γυναίκας», η επωνυμία της Σχολής είναι τώρα:«Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων» και είναι εγκεκριμένη επίσημα από το Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας. Μάλιστα στο τέλος της ανακοίνωσης προστίθεται ότι ο Σύνδεσμος «θα καταβάλει κάθε προσπάθειαν να τοποθετή τας αποφοίτους της Σχολής εις καταλλήλους θέσεις»²⁸².

²⁸⁰Θεοδοροπούλου Α.(1925), «Η Γυναικεία Εσπερινή Σχολή υπαλλήλων», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Β', τ. 25 .

²⁸¹Ανυπόγραφο άρθρο(1925), «Εσπερινή Σχολή για γυναίκες υπαλλήλους», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Β', τ.24.

²⁸²Βλ. σχετικά ανυπόγραφο άρθρο(1926), «Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Γ', τ.35.

Ο Σύνδεσμος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γεωργική-οικοκυρική μόρφωση της αγρότισσας. Το 1927 υποβάλλει υπόμνημα²⁸³ στον Υπουργό Γεωργίας με το οποίο προτείνει την εισαγωγή πρακτικής γεωργικής μόρφωσης στο δημοτικό και τη δημιουργία «περιοδουόντων γεωργικο-οικοκυρικών σχολείων», που θα συντελούσαν στην καλύτερη οργάνωση του αγροτικού νοικοκυριού, στον εκπολιτισμό, στην αύξηση της παραγωγικότητας, στην προσαρμογή των προσφύγων στις νέες συνθήκες της ζωής τους και στην υγεία των κατοίκων της υπαίθρου. Στα σχολεία αυτά θα έπρεπε να διδάσκονται γεωργικές γνώσεις και στοιχειώδης διαιτητική, καθαριότητα, υγιεινή του σπιτιού και παιδοκομία. Ο Σύνδεσμος προσφέρθηκε να οργανώσει γυναικείους συλλόγους που θα αναλάμβαναν ένα μέρος των αναγκαίων δαπανών.

ΕΣΠΕΡΙΝΗ ΣΧΟΛΗ ΓΙΑ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥΣ

Ο Σύνδεσμος Έλληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας, με την επιθυμίαν να βοηθήση τὰς γυναίκας υπαλλήλους εἰς τὴν σταδιοδρομίαν των, ὡργάνωσε ἑσπερινὴν σχολὴν συμπληρωματικῆς μορφώσεως, ὅπου ἀφ' ἑνὸς θὰ λαμβάνουν κατὰ τὸν ἐπαρκέστερον τρόπον ὅλας τὰς ἀπαραίτητους ἐπαγγελματικὰς γνώσεις καὶ ἀφ' ἑτέρου στοιχεῖα γενικῆς μορφώσεως μετὰ τὸν σκοπὸν νὰ μορφωθοῦν ὡς ἄτομα κοινωνικά. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν ἐλέγχεται μετὰ πάσης φροντίδος ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων ἐπιστημόνων καθεῖς ἐιδικοῦ κλάδου καὶ ἐγγυᾶται διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἀνωτέρω σκοπῶν.

Ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων ὁρίσθη διετής. Ἔτος Α' ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου ἕως 30 Μαΐου.

α) Τμήμα Ἐμπορικόν. Περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς μαθήματα :

1) Λογιστικὴν, 2) Ἐμπορολογίαν, 3) Ἐμπορικὰ μαθηματικά, 4) Ἑλληνικὴν στενογραφίαν, 5) Μίαν ξένην γλῶσσαν, Γαλλικὴν ἢ Ἀγγλικὴν, 6) Μάθημα Ἐκθέσεων.

β) Τμήμα Γραμματικῶν, μετὰ σκοπὸν νὰ κατεργασθῇ ἀλληλογράφους ὑπαλλήλους ἰκανὰς νὰ διεκονθοῦν γραφεῖα, νὰ τηροῦν ἄρχεα κλπ. Περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς ἐιδικὰ μαθήματα :

1) Φροντιστήριον διὰ γραμματεῖς, 2) Μάθημα Ἐκθέσεων, 3) Ἐμπορικὰ Μαθηματικά, 4) Γαλλικὴν ἢ Ἀγγλικὴν γλῶσσαν, Στοιχεῖα Δημοσίας Οἰκονομίας.

Πλὴν τῶν ἐιδικῶν μαθημάτων αἱ μαθήτρια θὰ παρακολουθήσουν τὰ ἑξῆς γενικὰ μαθήματα, κοινὰ καὶ διὰ τὰ δύο τμήματα :

α') Κοινωνικὴν Οἰκονομίαν, β') Μαθήματα Πολιτικῆς ἀγωγῆς ἴστοι :

1) Περί τῆς θέσεως τῆς γυναίκος εἰς τὸ Ἀστικὸν Δίκαιον, 2) Περί τῆς θέσεως τῆς γυναίκος εἰς τὸ Δημοσίον Δίκαιον.

Προαιρετικὰ μαθήματα : Δακτυλογραφία καὶ Καλλιγραφία.

Εἰς τὰ δύο αὐτὰ τμήματα θὰ γίνονται δεκταὶ μαθήτρια ἔχουσαι ἀπολυτήριον τοῦλάχιστον Β' Γυμνασίου προκειμένου δὲ περὶ τοῦ Ἐμπορικοῦ τμήματος καὶ Μονοταξίου Ἐμπορικῆς σχολῆς.

Διδάκτρα μηνιαῖα ὁρίσθησαν δι' ἕκαστον τμήμα μόνον δραχμαὶ 50.

Διὰ τὰ μαθήματα τῶν γλωσσῶν ὡς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς στενογραφίας γίνονται δεκταὶ καὶ ἰδιαίτερα μαθήτρια. Διδάκτρα δραχμαὶ 20 μηνιαίως. (Διδασκαλία τριώρου καθ' ἑβδομάδα).

Ἐπίσης θὰ δίδονται εἰς ἰδιαίτερας ὁμάδας μαθήματα Γαλλικῆς καὶ Ἀγγλικῆς στενογραφίας.

Ἐγγραφαὶ καὶ πληροφορίαι καθ' ἑκάστην εἰς τὴν γραφεῖα τοῦ Συνδέσμου ἀπὸ 9 — 12 καὶ 4 — 7 (ὁδὸς Ἀκαδημίας 75α').

Εικ. 39: Διαφήμιση για την «Εσπερινή Σχολή για Γυναίκες Υπαλλήλους»(Περιοδικό Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Β', τ. 24,Σεπτέμβριος 1925)

²⁸³ Θεοδωροπούλου Α., Σβώλου Μ. (1927), «Το Υπόμνημα του Συνδέσμου για τη Γεωργική Εκπαίδευση», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Δ', τ.45.

Η ΓΕΩΡΓΙΚΟΟΙΚΟΥΡΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΗ

Τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὴ γεωργικὴ μόρφωση παραδόθηκε στὴν εἰδικὴ Κοινοβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ τὸ μελετήσῃ καὶ νὰ τὸ ἐξεργαστή. Εἶπαμε καὶ ἄλλοτε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους νομίζομε πῶς ἔπαρχει φόβος νὰ μὴ δόσῃ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ χρειάζονται, ἢ μετασχολικὴ γεωργικὴ μόρφωση ποὺ θὰ δίνεται τὶς γιορτὲς καὶ τὶς Κυριακὰς στὰ χωριά.

Ὅποσοδήποτε τὸ νομοσχέδιο αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀρχὴ καὶ θάταν εὐτύχημα νὰ μὴ μείνῃ στὸ χαρτί ἀλλὰ νὰ ἐφαρμοστῇ.

Μὲ εὐχαρίστηση ἀκόμα σημειώνομε καὶ πάλι ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημά μας, ὁ κ. Ὑπουργὸς τῆς Γεωργίας συμπλήρωσε τὸ νομοσχέδιο καὶ περιλάβε καὶ τὴν γεωργικοοικοκυρικὴ μόρφωση γιὰ τὶς γυναῖκες. Γι' αὐτὴν προβλέπει τὸ ἀρθρὸ 7. «Εἰς τὰ Κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα φοιτοῦν ἄρρενες καὶ θήλειες μαθηταὶ δύνανται ὅμως νὰ συνιστᾶται εἰς ἕκαστον τούτων καὶ εἰδικὸν τμήμα γυναικείας στοιχειώδους μετεκπαιδεύσεως, εἰς τὸ ὁποῖον διδάσκονται ἰδιαιτέρως αἱ μαθήτριαι γεωργικὰ μαθήματα περισσότερον ἀναγόμενα εἰς τὸν κύκλον τῶν γυναικείων ἔργων ὡς λ.χ. σηφοτροφίαν, μελισσοκομίαν, ὀρνιθοτροφίαν ὑγιεινὴν καὶ οἰκοκυρικὰ μαθήματα. Ἡ σύστασις καὶ λειτουργία τῶν τμημάτων τούτων γίνεται καθ' ὃν τρόπον ὁρίζεται ἀνωτέρω διὰ τὴν σύστασιν τῶν Κ.Γ.Σ. Πρὸς τὸν σκοπὸν μορφώσεως εἰδικῶν διδασκαλισσῶν διὰ τὰ ὡς ἄνω εἰδικὰ τμήματα εἰς τὰ κατὰ τὸ ἀρθρὸν 5 τοῦ παρόντος γεωργικὰ φροντιστήρια, ἀποστέλλονται καὶ διδασκάλισσαι».

Διδάσκονται δὲ σαυτὰ εἰδικὰ μαθήματα καὶ Οἰκοκυρικῆ.

Διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Οἰκοκυρικῆς δύνανται νὰ προσλαμβάνωνται εἰδικαὶ καθηγήτριαι ἔχουσαι πτυχίον δημοσίας οἰκοκυρικῆς σχολῆς τῆς ἀλλοδαπῆς ἀνὰ μία εἰς ἕκαστον φροντιστήριον.

Εἴθνηχως ὅτι τὸ νομοσχέδιο προβλέπει καὶ γιὰ τὴν ἴδρυσιν μεταβατικῶν γεωργικῶν καὶ γεωργικοοικοκυρικῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχομε μιλῆσει πολλὰς φορὰς στὸν Ἄγωνα, μὲ ἀπλὰ Διατάγματα «ἐφ' ὅσον γεωργικὰ ἐπιμελητήρια σωματεῖα ἢ σύνδεσμοι κοινοτήτων ἀναλαμβάνουν τὴς δαπάνας τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων τούτων καὶ τὴν μισθοδοσίαν τοῦ προσληφθησομένου

προσωπικοῦ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἔχη τὰ ὑπὸ τοῦ παρόντος ὁριζόμενα προσόντα».

Νὰ εἶνα μεγάλο στάδιο πραγματικῆς ἐνέργειας ποὺ ἀνοίγεται στὴ γυναικεία δράση τῶν ἐπαρχιῶν. Σὲ ὅλα τὰ πολιτισμένα Κράτη ἢ γυναικεία ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἔπαιξε μεγάλο ῥόλο στὸ σημεῖο αὐτό. Μάλιστα παντοῦ σχεδὸν αὐτὴ εἰτοίμασε τὸ δρόμο γιὰ τὴν Κρατικὴν μέριμνα (Γερμανία, Βέλγιο, Ἰταλία).

Εἶναι καιρὸς καὶ στὸν τόπο μας οἱ γυναικεῖες προσπάθειες νὰ στραφῶν πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν. Σ' ἕναν τόπο ὅπου ἡ ἀγραμματοσύνη μαστίζει τὸν πληθυσμὸ ἰδιαίτερα τὸν γυναικεῖο, καὶ ὅπου μάλιστα χρησιμεύει σὰν ἐπιχείρημα γιὰ νὰ μὴ τοῦ δίνονται δικαιώματα ποὺ τοῦ ἀνήκουν, θάπρεπε νὰ συγανηθοῦν τοῦλάχιστον λίγες γυναῖκες, νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν διανοητικὴ ἀποτελμάτωση καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ διαφωτίσουν καὶ εἰς ἄλλες γιὰ νὰ ἀπαιτήσουν πραγματικὴ μόρφωση, αὐτὴ ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὶς λαϊκὰς ἀνάγκας καὶ ὄχι αὐτὴ ποὺ ἀπομακρύνει τὸ παιδί ἀπὸ τὴ ζωὴ του καὶ τὴν ἐργασίαν του.

Εἴμαστε πραγματικὰ εὐτυχεῖς ὅτι χάρις στὶς προσπάθειάς μας εἰσάγεται καὶ στὴν Ἑλλάδα ὁ νέος αὐτὸς κλάδος τῆς μόρφωσης ὁ γεωργικο οἰκοκυρικὸς ἔστω καὶ μὲ τὴ σημερινή του ἀτελὴ μορφή. Ἡ σημερινὴ προσπάθεια τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας ἔχει τοῦλάχιστον τοῦτο τὸ βῆσιμο καλὸ, ὅτι προσπαθεῖ νὰ βάλῃ τὰ θεμέλια στὸ οἰκοδόμημα τῆς γεωργικῆς μόρφωσης ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ στοιχειώδη καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ὅπως ἔγινε ὡς τώρα καὶ καθιερώνει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑποχρεωτικῆς φοίτησης στὰ συμπληρωματικὰ σχολεῖα τῆς πρακτικῆς μόρφωσης.

Πάντως ὅμως χρειάζεται μόνιμη προσπάθεια καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Καὶ ἡ ὁλοκλήρωση αὐτὴ θὰ γίνῃ μόνο μὲ μιὰ ἐνιαία καὶ ρεζικὴ ἐκπαιδευτικὴ μεταβολή, ποὺ θὰ περιλάβῃ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς παιδείας. *Ὁχτάχρονο σχολεῖο ἐργασίας, διαφοροποιημένη μέση παιδεία μὲ εἰσαγωγή τοῦ γεωργικοῦ γυμνασίου στὶς γεωργικὰς περιφέρειας ἀντὶ τοῦ κλασσικοῦ*, νὰ ὁ ἀληθινὸς δρόμος πρὸς τὴν ἐκπαιδευτικὴν μᾶς ἀναγέννησιν. Πόσος καιρὸς τάχα θὰ χρειαστῇ ἀκόμα γιὰ νὰ τὸν βροῦμε;

Εἰκ. 40: «Ἡ Γεωργικοοικοκυρικὴ μόρφωση» (Ἄρθρο ἀπὸ τὸ Περιοδικὸ Ὁ Ἀγὼνας τῆς Γυναίκας, ἐτ. Δ', τ. 45, Μάιος 1927)

4.2 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929

Η επιστροφή του Ελ. Βενιζέλου στην ενεργό πολιτική και η σαρωτική του νίκη στις εκλογές της 19^{ης} Αυγούστου 1928 σηματοδοτεί και την έναρξη των εργασιών για τη συνέχεια της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1917 που είχε διακοπεί²⁸⁴. Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής είναι ιδιαίτερα κρίσιμες και επηρεάζουν τη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής²⁸⁵. Το νομοθετικό έργο του 1929 για την εκπαίδευση αποτελεί «την πρώτη ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση στη νεοελληνική εκπαίδευση»²⁸⁶.

4.2.1 Η εισηγητική Έκθεση των νομοσχεδίων

Το παρακάτω απόσπασμα από τη «Γενική Εισηγητική Έκθεση επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων» του υπουργού Παιδείας Κ. Γόντικα²⁸⁷, δίνει μια εικόνα, μέσα από επίσημο πρίσμα, του εκπαιδευτικού συστήματος που ίσχυσε ως τη μεταρρύθμιση του 1929:

«Συγκεφαλαιώνοντες ήδη τας παρατηρήσεις ημών έχομεν να σημειώσωμεν τα εξής: 1^ο. Ότι το εκπαιδευτικόν μας σύστημα δεν ανταποκρίνεται προς τας ανάγκας της κοινωνίας μας διότι έλειπεν η ενιαία μελέτη των αναγκών της και ενιαία διοικήσεις και κατεύθυνσις της παιδείας. 2^ο, Ότι το εκπαιδευτικόν μας σύστημα παρημέλησε την εκπαίδευσιν των μεγάλων λαϊκών μαζών, καταστήσαν την παιδείαν ημών ολιγαρχικήν, 3^ο, Ότι έδωσε μονομερή κατεύθυνσιν εις την παιδείαν, καθαρώς θεωρητικήν, παραμελήσαν την πρακτικήν μόρφωσιν προς βλάβην των πλουτοπαραγωγικών κλάδων, 4^ο, Ότι παρημπόδισε την επίγνωσιν των στοιχείων του νεοελληνικού πολιτισμού προς βλάβην και της πνευματικής και της υλικής του λαού ανυψώσεως. 5^ο. Ότι παρά τας προόδους αίτινες εσημειώθησαν εις τον καταρτισμόν του διδακτικού προσωπικού, πολλά εισέτι υπολείπονται να γίνωσι. Διά την απόκτησιν αρτίων διδασκάλων ως και διά την βελτίωσιν του υπάρχοντος προσωπικού, όπερ κρατείται αποκεκλεισμένον εν τη μορφώσει, ην έλαβεν εκ των πηγών της προελεύσεως του. 6^ο. Ότι δεν μας έδωσε μέχρι τούδε υγιεινά και κατά τους κανόνας της Παιδαγωγικής ιδρυμένα διδακτήρια, και 7^ο. Ελάχιστα προήγαγε την φυσική αγωγήν των Ελληνοπαίδων».

Σε σχέση με τη γυναικεία εκπαίδευση των γυναικών ο υπουργός στη Γενική Εισηγητική του Έκθεση υπογραμμίζει «οπόσον επιτακτική είναι η ανάγκη της προς την διπλήν [...] κατεύθυνσιν προπαρασκευής της Ελληνίδος γυναικός», σύμφωνα με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, στην οποία τότε είχε αρχίσει να συμμετέχει, και τις απαιτήσεις της οικογένειας: «[...] [η] αθρόα

²⁸⁴ Δαμιανού Δ. (1998), σ. 171

²⁸⁵ Για τις κοινωνικές σχέσεις αυτής της περιόδου βλ. Νούτσος Χ. (1979), σ. 230-237.

²⁸⁶ Δημαράς Α. (1973), τ. Β', σ. μς'.

²⁸⁷ «Γενική Εισηγητική Έκθεσις και Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια κατατεθέντα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίαν της 2ας Απριλίου 1929 υπό του Υπουργού της Παιδείας Κωνστ. Β. Γόντικα» (1929), σ. 15-18.

κάθοδος των γυναικών [στην εργασία] και παρ' ημίν επιβάλλει εις την Πολιτείαν την λήψιν καταλλήλων μέτρων προετοιμασίας και παρασκευής, αλλά και [...] αι επαγγελματικά φροντίδες και τα επαγγελματικά των γυναικών ενδιαφέροντα κινδυνεύουν να απορροφήσουν τέλεον την γυναίκα, εις τρόπον ώστε αύτη να λησμονήση και τον προορισμόν και τα έργα της μητρός, α εν τη κοινωνία είναι προωρισμένη να εκτελή»²⁸⁸.

Και η έκθεση συνεχίζει: «[...] ενώ αισθανόμεθα την ανάγκην να συγχρονίσωμεν προσηκόντως τα πρακτικά μέτρα προπαρασκευής και μορφώσεως της γυναικός δεν λησμονώμεν ότι παράλληλα προς οιονδήποτε έργον της γυναικός ίσταται αεί πρωτεύων ο ρόλος αυτής ως μητρός και φυσικής παιδαγωγού των τέκνων της και ότι επομένως το πνεύμα τούτου του διπλού της γυναικός προορισμού δέον να διαπνέη πάντα τα μορφωτικά της γυναικός μέτρα, εάν θέλωμεν να παράσχωμεν εις αυτήν την θετικήν και υγιά εκπαίδευσιν, ήτις και την ιδίαν θα εξυπηρετήση και την όλην ελληνικήν κοινωνίαν θα εξυψώση».

Με βάση τις παραπάνω αρχές, η έκθεση συνιστά να τροποποιηθεί το πρόγραμμα του δημοτικού «εις τρόπον ώστε το μέγα τούτο πλήθος των γυναικών, όπερ θα μείνη με μόνην ταύτην την μόρφωσιν, ούτε σχεδόν αγράμματον να θεωρή εαυτό [...] ούτε να στερήται στοιχείων τινών προσιδιαζόντων προς την φύσιν και τον μέλλοντα προορισμόν του». Ωστόσο, το νομοσχέδιο που υποβάλλει ο υπουργός για τη δημοτική εκπαίδευση δεν προβλέπει τέτοιες τροποποιήσεις.

Η Γενική Εισηγητική Έκθεση επαναλαμβάνει την απόφαση του κράτους να αναλάβει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών. Θεωρεί χρέος της πολιτείας να φροντίσει για την «επί το ηθικώτερον και ανθρωπιστικώτερον ρύθμισιν της μορφώσεως και του μεγάλου τούτου τμήματος της Ελληνικής κοινωνίας», δηλαδή των κοριτσιών, που χρειάζονται «αρτίαν γενικήν μέσην μόρφωσιν, πραγματικήν, ηθικήν, εθνικήν και ανθρωπιστικήν, δυναμένην να καταστήση αυτάς ικανάς να δημιουργήσωσι ελληνοπρεπείς οικογενείας και να συντελέσωσι εις τον εξευγενισμόν και την ανύψωσιν της Ελληνίδος μητρός».

Με βάση τη διαπίστωση ότι τα αστικά σχολεία θηλέων απέτυχαν στον προορισμό τους και οι απόφοιτες δεν κατάφεραν να απορροφηθούν στα επαγγέλματα που απαιτούν γενική μόρφωση, ο εισηγητής προτείνει την κατάργησή τους. Σε αντίθεση όμως με την αρχή για την αναγκαία διπλή κατεύθυνση στην εκπαίδευση των κοριτσιών, προτείνει την ίδρυση ισάριθμων ανώτερων παρθεναγωγείων που θα προετοιμάζουν τις μαθήτριες αποκλειστικά για το σπίτι: «[Το πρόγραμμά τους] εστερημένον της διδασκαλίας αρχαίων γλωσσών θα χαρακτηρίζεται διά των μαθημάτων των προσιδιαζόντων εις την γυναικείαν φύσιν και τον προορισμόν της γυναικός ως μητρός».

²⁸⁸ Γενική Εισηγητική Έκθεσις...Κ.Γόντικα», ό.π.

4.2.2 Οι νόμοι

Οι νόμοι της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 επιφέρουν ριζικές μεταβολές στο πνεύμα του συστήματος που εκφράζονται με αλλαγές στα εξωτερικά χαρακτηριστικά του όπως εξάχρονο δημοτικό, εξάχρονη υποχρεωτική φοίτηση, εξάχρονο γυμνάσιο με διακλάδωση των σπουδών μετά τη δεύτερη τάξη (κλασική, πρακτική, γεωργική κατεύθυνση), φροντίδα για την προσχολική ηλικία, για τη μόρφωση του διδακτικού προσωπικού, για την επαγγελματική εκπαίδευση και για τη σωματική αγωγή²⁸⁹.

Ειδικότερα ο νόμος 4373 της 13 Αυγούστου 1929 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης»²⁹⁰ ρυθμίζει τα θέματα για τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών:

- ο Στο 27^ο άρθρο του Νόμου καθορίζονται τα σχετικά με την ίδρυση γυμνασίων θηλέων. Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση, αυτά θα έχουν το ίδιο πρόγραμμα με τα γυμνάσια των αρρένων, «μεταρρυθμισμένον όμως ελαφρώς εις τινα μόνον σημεία αυτού, ούτως ώστε να προστεθώσι και μαθήματά τινα προσιδιάζοντα τη γυναικεία φύσει». Το αναλυτικό πρόγραμμα του γυμνασίου (που ρυθμίστηκε αργότερα με το προεδρικό διάταγμα της 18.11.1931) ορίζει ότι «τα οικοκυρικά» είναι προαιρετικό μάθημα και διδάσκεται μια ώρα την εβδομάδα στις πέντε πρώτες τάξεις.
- ο Στο 29^ο άρθρο του Νόμου ορίζεται ο σκοπός του ανώτερου παρθενγωγείου: «[...] να παράσχη εις τα θήλεα τα μη επιθυμούντα να παρακολουθήσωσι μαθήματα εις προπαρασκευαστικές πανεπιστημιακών σπουδών Σχολάς μόρφωσιν ανωτέραν και μάλλον οικείαν προς την γυναικείαν φύσιν, τα έργα και τον προορισμόν της Ελληνίδος μητρός». Το 32^ο άρθρο του Νόμου ορίζει να διδάσκονται στο ανώτερο παρθενγωγείο τα παρακάτω μαθήματα: θρησκευτικά, νέα και αρχαία ελληνικά, γαλλικά υποχρεωτικά και άλλη ξένη γλώσσα προαιρετικά, γεωγραφία, αριθμητική και γεωμετρία· στοιχεία φυσικής ιστορίας, φυσικής και χημείας· οικιακή οικονομία και οικιακά έργα· υγιεινή, βρεφοκομία και νοσηλευτική· καλλιγραφία, μουσική και τέλος γυμναστική και χοροί.

Με το νόμο 4397 και ειδικότερα με το ΙΓ' κεφάλαιο «περί στοιχειώδους εκπαιδεύσεως» προβλέπεται η ίδρυση κατώτερων οικοκυρικών σχολείων που προορίζονται για κορίτσια που έχουν ανάγκη να εργαστούν μετά το δημοτικό. Στη διετή φοίτησή τους στα οικοκυρικά σχολεία θα προετοιμάζονται για τις γεωργικές και βιοτεχνικές εργασίες και για τις δουλειές του σπιτιού. Τα σχολεία αυτά είναι τα μόνα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία που προορίζονται αποκλειστικά για κορίτσια. Το άρθρο 48 προβλέπει ότι στα οικοκυρικά σχολεία θα

²⁸⁹ Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ. μζ.

²⁹⁰ Βλ. αναδημοσίευση αποσπασμάτων του νόμου στο Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ. 169-171.

διδάσκονται: «Πρακτική αριθμητική και γεωμετρία, καταστιχογραφία, σχέδιον, στοιχεία υγιεινής, γυμναστική, βρεφοκομία, νοσηλεία, οικιακή οικονομία και οικιακά έργα, κοπτική και ραπτική, ποικιλτική, κεντητική, πλεκτική, πλυντική και μαγειρική, υφασματολογία, ανθοκομία και κηπουρική»²⁹¹.

Με νόμο προβλέπεται ακόμα η ίδρυση Διδασκαλείου Οικοκυρικής Εκπαιδεύσεως. Ο Νόμος 4360 της 9.7.-17.8.1929 «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου Οικοκυρικής Εκπαιδεύσεως»²⁹² ορίζει ότι το Διδασκαλείο θα είναι τριετές και θα δέχεται απόφοιτες του αστικού σχολείου ή κατόχους ενδεικτικού της Β' τάξης τετρατάξιου γυμνασίου ή αντίστοιχης τάξης εξατάξιου γυμνασίου. Ορίζει επίσης δύο κύκλους μαθημάτων, τα γενικά και τα ειδικά. Στο δεύτερο κύκλο ανήκουν τα μαθήματα: α) Μαγειρική και διαιτητική μετά πρακτικών ασκήσεων, β) Ραπτική και κοπτική μετά πρακτικών ασκήσεων, γ) Οικιακή οικονομία, δ) Ιστορία τέχνης και ενδυμάτων, ε) Μικροβιολογία, ς) Βοτανική και ανθοκομία, ζ) Χειροτεχνία, η) Πιλοποιία, θ) Ψυχολογία, ι) Παιδαγωγική.

4.3 Οι απόψεις των γυναικών και η κριτική για τις νομοθετικές αλλαγές

Η μετατροπή του τριετούς αστικού σχολείου σε τετραετές ανώτερο παρθεναγωγείο βρήκε το «Σύνδεσμο υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας» αντίθετο. Οι φεμινίστριες πίστευαν ότι ο νέος θεσμός θα καλλιεργούσε τον παρασιτισμό και την ημιμάθεια, και θα διαίωνιζε τη «διακοσμητική» μόρφωση μια και θα μιμούνταν τα πρότυπα των ξένων σχολείων και δε θα βοηθούσε καθόλου στη μόρφωση της μητέρας. Σημειώνουμε ότι το τελευταίο επιχείρημα δε στηριζόταν στην εκτίμηση ότι η ειδική προετοιμασία για το ρόλο της μητέρας στο σχολείο θα ήταν ανεπαρκής, αλλά στη διαπίστωση ότι το ανώτερο παρθεναγωγείο προϋπέθετε ότι οι γυναίκες που θα ανέτρεφαν παιδιά δε χρειαζόνταν ανώτερη μόρφωση.

Η Μαρία Σβώλου, γραμματέας του Συνδέσμου, πίστευε ότι το ανώτερο παρθεναγωγείο θα πρόσφερε διακοσμητική μόρφωση, σύμφωνα με το ιδανικό της γυναίκας-κούκλας που έτρεφε η πλουτοκρατική μειοψηφία²⁹³. Στο σχετικό της άρθρο στο περιοδικό «Ο Αγώνας της Γυναίκας» επισημαίνει: « Τα σχολεία αυτά δε θα ετοιμάσουν ασφαλώς παρά μόνο επιπόλαια πλάσματα με κανένα πραχτικό εφόδιο για τη ζωή. Τον ερασιτεχνισμό του «λίγο απ' όλα» της Ελληνίδας τον πληρώνουν ήδη ακριβιά οι βιοπαλαίστριες τάξεις και ακόμα περισσότερο η ίδια η γυναίκα που

²⁹¹ βλ. Μπακαλάκη Α., Ελεγμίτου Ε. (1987), σ.186

²⁹² Μπακαλάκη ό.π., σ.188

²⁹³ Σβώλου Μ.(1929) , «Διακοσμητική μόρφωση», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Ε', τ.87 , σ. 1.

ρίχνεται στη ζωή ανέτοιμη και για τα οικογενειακά της καθήκοντα και για την επαγγελματική της σταδιοδρομία.»²⁹⁴.

Ο Σύνδεσμος διατύπωσε τις αντιρρήσεις του για τα νέα εκπαιδευτικά μέτρα με υπόμνημα που συνέταξε η Έλλη Λαμπρίδη και παρέδωσε η ίδια μαζί με τη Μαρία Σβώλου στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή στις 29.6.1929. Αντί για τα ανώτερα παρθεναγωγεία, το υπόμνημα πρότεινε την ίδρυση τετρατάξιων σχολείων θηλέων που θα ήταν αντίστοιχα με τις τέσσερις τελευταίες τάξεις του γυμνασίου και θα επεκτείνονταν αργότερα σε πλήρη συνεκπαιδευτικά γυμνάσια²⁹⁵.

Η δημιουργία των ανώτερων παρθεναγωγείων βρήκε επίσης αντίθετο το Εκπαιδευτικό τμήμα του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων. Με υπόμνημα που έστειλε το Ε.Σ.Ε. στον υπουργό Παιδείας το 1929, πρότεινε να εξομοιωθεί η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών με την αντίστοιχη των αγοριών και συγχρόνως να διδάσκονται στα κορίτσια «ειδικά μαθήματα, τα απαραίτητα εις κάθε γυναίκα διά την επιτέλεσιν του προορισμού της ως μητρός όπως τα μαθήματα της βρεφοκομίας, οικοκυρικής, οικιακής οικονομίας»²⁹⁶.

Υπόμνημα προς την Κοινοβουλευτική Επιτροπή για τα εκπαιδευτικά θέματα έστειλε και μια επιτροπή από δεκαοχτώ καθηγήτριες²⁹⁷. Στο κείμενο αυτό τονιζόταν ότι οι απόφοιτες των ανώτερων παρθεναγωγείων θα δυσκολεύονταν να βρουν δουλειά, εφόσον η μόρφωσή τους θα ήταν κατώτερη και λιγότερη από εκείνη που θα είχαν οι άνδρες απόφοιτοι γυμνασίου με τους οποίους και θα έπρεπε να συναγωνιστούν. Κατά το υπόμνημα τα ανώτερα παρθεναγωγεία θα έβλαπταν περισσότερο τα φτωχά κορίτσια, γιατί αυτά θα είχαν ανάγκη να εργαστούν.

Από την άλλη πλευρά, ο Σύνδεσμος εκδήλωνε την ικανοποίησή του για την έναρξη της λειτουργίας του Χαροκοπέιου Διδασκαλείου τον Οκτώβριο του 1929. «»Έστω και αργά η οικοκυρική μόρφωση παίρνει και στην Ελλάδα ουσιαστικό περιεχόμενο και από κούφια λέξη που παραγιόμιζε τα προγράμματα των περιφημων ανώτερων Παρθεναγωγείων, των ιδιωτικών γυναικείων σχολών και των Διδασκαλείων ακόμα, γίνεται θετική επιστημονική και τεχνική γνώση και άσκηση, γίνεται δηλαδή πραγματικό επάγγελμα»²⁹⁸.

Η οικιακή εργασία ιδωμένη ως επάγγελμα οδηγεί και στην αναβάθμισή της: «Η νοικοκυροσύνη είναι κι αυτή, είτε πληρώνεται, είτε όχι, ένα επάγγελμα. Μέσα στην μεγάλη επαγγελματική διαφοροποίηση που κατανέμει σήμερα τις ανθρώπινες δυνάμεις, ανεξαρτήτως φύλου, ο σημερινός πολιτισμός, το οικοκυρικό επάγγελμα έχει μια σπουδαία θέση και τόσο

²⁹⁴Σβώλου Μ., «Διακοσμητική μόρφωση», ό.π., σ.2.

²⁹⁵Βλ. Ανυπόγραφο άρθρο (1929), «Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γυναικεία μόρφωση», Ο Αγώνας της Γυναίκας έτ.Ε', τ. 94, σ. 3-4, 6-7.

²⁹⁶Παπακωνσταντίνου Δ.(1929), «Εργασίες τμημάτων του Ε.Σ.Ε.», Ελληνίς έτ.Θ',τ.2 (1929), σ. 25.

²⁹⁷Βλ. Κόττου Λ.(1930), «Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα», στο Φράγκου Ζ. (1930), σ. 389-395.

²⁹⁸Σβώλου Μ.(1929), «Η οικοκυρική μόρφωση - το Χαροκόπειο Διδασκαλείο Οικοκυρικής», Ο Αγώνας της Γυναίκας έτ.Ε',τ. 103, σ. 6.

μεγαλύτερη, όσο η γυναίκα καθημερινώς περισσότερο θα έχει ανάγκη να ζητήσει στη μέθοδο, στο σύστημα, στην επιστημονική γνώση και την τεχνική πρόοδο τα εφόδια εκείνα που θα κάνουν το πολύμοχθο αυτό επάγγελμα της παλιάς νοικοκυράς ευκολοχείριστο, ευπρόσιτο, απλούστερο, όπως το απαιτεί, η σημερινή θέση του στην κοινωνική σύνθεση, σαν δεύτερου επαγγέλματος, για το μεγαλύτερο πλήθος των γυναικών»²⁹⁹.

4.4 Συνοπτική αναφορά στις κατοπινές εξελίξεις

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου στα 1929 κλείνει την περίοδο των προβληματισμών που απασχολούν την εκπαιδευτική σκέψη για έναν ολόκληρο αιώνα (1830-1929), και εξασφαλίζει, τουλάχιστον νομοθετικά, ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης στους μαθητές και τις μαθήτριες αφού καθιερώνει Γυμνάσια θηλέων και αρρένων στις πόλεις και μικτά στις επαρχίες. Είναι ενδεικτικό ότι ανάμεσα στις δύο δεκαετίες του Μεσοπολέμου τα ποσοστά αύξησης των μαθητριών και των φοιτητριών είναι εκπληκτικά. Στη δεκαετία του '20, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τα αγόρια ήταν τέσσερις φορές περισσότερα από τα κορίτσια. Μετά την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929, στο τέλος της δεκαετίας του '30, αποτελούσαν το 45% των μαθητών στην Πρωτοβάθμια, και το 33% στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση³⁰⁰.

Σχετικά με το γυναικείο κίνημα, στις αρχές της δεκαετίας του '30 παγιώνεται ο συντηρητικός προσανατολισμός του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων και κορυφώνεται η σύγκρουσή του με το Σύνδεσμο, με επίκεντρο το θέμα της ψήφου. Το 1934 ο Σύνδεσμος αποχωρεί από την ομοσπονδία και σιγά σιγά το Εθνικό Συμβούλιο θα χάσει πολλά από τα δυναμικότερα στελέχη του. Στο μεταξύ, καθώς η απειλή του φασισμού πλησιάζει, όλο και περισσότερες γυναίκες στρέφονται στον αντιφασιστικό αγώνα, βάζοντας τις γυναικείες οργανώσεις και διεκδικήσεις σε δεύτερη μοίρα ή και εγκαταλείποντάς τις.³⁰¹

Το 1936, με την επικράτηση του φασισμού, η τοποθέτηση στα εκπαιδευτικά πράγματα θα αλλάξει τελείως, όπως φαίνεται από τα κείμενα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου³⁰², και θα κατηγορηθεί έντονα η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929. Αργότερα, ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος, η κατοχή και οι πολιτικές εξελίξεις στα χρόνια που θα ακολουθήσουν «θα προκαλέσουν όχι μόνο σοβαρή αναστάτωση στη λειτουργία των σχολείων αλλά και ολοκληρωτική εξάρθρωση του συστήματος»³⁰³.

²⁹⁹Σβώλου Μ. (1929), «Η οικοκυρική μόρφωση ..», ό.π.

³⁰⁰Βερβενιώτη Τ. (1998), σ.106.

³⁰¹Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985), σ. 53-54.

³⁰²«Δεν επιτρέπω καμία υπόκωφον αντίστασιν εις τας θελήσεις μου...». Απόσπασμα από τις δηλώσεις του Ι.Μεταξά όταν ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας στις 29/11/1938, βλ. αναδημοσίευση Δημαράς Α. (1973), τ.Β', σ. 189.

³⁰³Δημαράς Α. (1973), τ. Β', σ. ν.

Στις επόμενες δεκαετίες , την εκπαιδευτική σκέψη θα απασχολήσει έντονα το θέμα της μικτής εκπαίδευσης, ένα θέμα που θα παραμένει ανοιχτό πολλά χρόνια, αφού η καθολική μικτή εκπαίδευση θα καθιερωθεί σε όλα τα σχολεία της χώρας με νόμο το 1985³⁰⁴. Σήμερα στο ευρύτερο πεδίο της κοινωνικοποίησης των μαθητών, το πρόβλημα που σχετίζεται με τους ρόλους των δύο φύλων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποτελεί τη θεωρητική βάση γύρω από την οποία στρέφονται πολλές έρευνες.

³⁰⁴ Νόμος 1566/1985, άρθρο 2, εδάφ.5, ΦΕΚ 167/30 Σεπτεμβρίου 1985.

5. ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ

5.1 Η περίπτωση του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης

Το Παρθεναγωγείο της Μυτιλήνης αποτελεί ένα παράδειγμα σχολείου για το θέμα που εξετάζουμε. Η χρονική περίοδος της λειτουργίας του, που εκτείνεται σε έναν αιώνα, (1840-1935) συμπίπτει περίπου με την περίοδο που εξετάζουμε τη γυναικεία εκπαίδευση. Μάλιστα ανήκει στην κατηγορία των Παρθεναγωγείων που γεννήθηκαν μέσα στην Οθωμανική επικράτεια και διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά των σχολείων αυτών. Ταυτόχρονα, ενταγμένο μέσα στο πιο ζωντανό τμήμα της πόλης, την κεντρική αγορά και συγχρόνως το ιστορικό και παραδοσιακό κέντρο της Μυτιλήνης, έζησε όλα εκείνα τα γεγονότα που σημάδεψαν τη Λέσβο και την Ελλάδα της αρχής του 20^{ου} αιώνα. Όταν της 8 Νοεμβρίου 1912 ήρθε η απελευθέρωση της Λέσβου από της Τούρκους με την απόβαση του Ελληνικού Στόλου, το Παρθεναγωγείο ήταν το πρώτο που ύψωσε την ελληνική σημαία. Είχε φροντίσει η Διευθύντριά του Θεοδώρα Βουγάτσου ώστε οι μαθήτριες να ράψουν στο μάθημα της Ραπτικής μια τεράστια σημαία και περίμενε τη μέρα της απελευθέρωσης, για να την υψώσει στο μπαλκόνι του σχολείου.

Εικ. 41: Η είσοδος του Ελληνικού Στρατού στη Μυτιλήνη της 8 Νοεμ. 1912 (Φωτ.αρχείο Χουτζαίου)

Τα γεγονότα που επακολούθησαν την απελευθέρωση του νησιού, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο πρώτος διωγμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας (1914), ο εθνικός Διχασμός και η Μικρασιατική καταστροφή του 1922, περνούν και μέσα από το Παρθεναγωγείο αφήνοντας τα ίχνη της στη σχολική ζωή και τη λειτουργία της. Τα πολεμικά γεγονότα και οι απανωτές επιστρατεύσεις είχαν σαν αποτέλεσμα να απογυμνώνεται συχνά το σχολείο από δασκάλους, να γίνεται της φορές στρατώνας και να δέχεται τα κύματα των προσφύγων.

Το Παρθεναγωγείο της Μυτιλήνης, υπολειτουργεί μετά της εκπαιδευτικές αλλαγές του 1929 και κλείνει οριστικά τον κύκλο του το 1935, όταν μετατρέπεται σε εξατάξιο Γυμνάσιο Θηλέων και εξισώνεται με το Γυμνάσιο Αρρένων της Μυτιλήνης.

5.2 Η Ιστορική διαδρομή από την τουρκική κατάκτηση της Λέσβου μέχρι την ίδρυση του πρώτου σχολείου στη Μυτιλήνη

Η κατάληψη της Λέσβου από της Τούρκους το 1462 έφερε την ερήμωση και διέλυσε κάθε μορφή κοινωνικής, οικονομικής και πνευματικής ζωής που διατηρούσε το νησί από την κλασική εποχή μέχρι την εποχή των Γενοουατών (Γατελούζων 1355 – 1462). Οι περισσότεροι κάτοικοι του νησιού χάνουν της περιουσίες της και αγωνίζονται απλά να επιβιώσουν ³⁰⁵.

Εικ. 42: Η Μυτιλήνη μετά την άλωση από της Τούρκους, 1462 (Χαλκογραφία, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

Μέσα σε αυτές της αντίξοες συνθήκες της πρώτης περιόδου της Τουρκοκρατίας οργανωμένα σχολεία δεν υπήρχαν στη Λέσβο. Η μόνη σχολή που λειτουργούσε για να μαθαίνουν γράμματα οι μοναχοί και οι μοναχές ήταν εκείνη που ίδρυσε ο Άγιος Ιγνάτιος ο

³⁰⁵ Βλ. αναλυτικά στο βιβλίο Αναγνώστης Στ. κ.α. (1850), *Η Λεσβιάς ωδή*.

Αγαλιανός το 1527 της Μονές Λειμώνος (ανδρική) και Μυρσινιώτισσας (γυναικεία) στην Καλλονή³⁰⁶.

Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα η Μυτιλήνη δεν ακολούθησε την εξέλιξη που είχαν της πόλεις στον τομέα της εκπαίδευσης της η Χίος, η Πάτμος, η Σμύρνη, τα Ιωάννινα, η Κέρκυρα κ.λ.π. Κατά την περίοδο αυτή δε λειτούργησε ούτε ένα «κοινό» σχολείο στο νησί. Οι μελετητές της τοπικής ιστορίας συγκλίνουν στην άποψη ότι αυτό το γεγονός αποδίδεται τόσο στη σκληρή καταπίεση που ασκούσαν οι Τούρκοι κατακτητές στο χριστιανικό πληθυσμό όσο και της τοπικούς άρχοντες της εποχής, οι οποίοι είχαν αποκτήσει προνόμια από τη συνεργασία της με τον κατακτητή και έβλεπαν ως απειλή για το κατεστημένο της μορφωμένους που θα προέκυπταν από την ενδεχόμενη λειτουργία σχολείων στο νησί ³⁰⁷. Μέσα σε αυτό το πνευματικό σκοτάδι, οι γυναίκες του νησιού ακολουθούν μια πορεία ακόμα πιο δύσκολη. Αυστηρά περιορισμένες μέσα στην οικογένεια, με ελάχιστες γνώσεις και χωρίς ενδιαφέροντα προορίζονται να γίνουν καλοί σύζυγοι και μητέρες³⁰⁸.

Κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται μια κίνηση στο χώρο της οικονομίας η οποία ενισχύεται με τη Συνθήκη του Κιουτσούκ – Καϊναρτζή το 1774. Η συνθήκη αυτή έβαζε τέλος στο Ρωσοτουρκικό πόλεμο και επέτρεπε την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στον Εύξεινο Πόντο, στο Αιγαίο και αλλού στα πλοία που έφεραν τη ρωσική σημαία. Οι Μυτιληνιοί τότε βρήκαν την ευκαιρία να αναπτύξουν τη ναυτιλία και το εμπόριο του λαδιού να ξεφύγουν κάποιιο από τη μιζέρια και να γνωρίσουν της λαούς. Η οικονομία άρχισε κάπως να αναπτύσσεται και η κοινωνική και πνευματική ζωή να οργανώνονται.

Εικ. 43: Η Μυτιλήνη κατά τη δεκαετία 1860-70 (Πηγή : (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, -Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθηνών)

³⁰⁶ Βαλέτας Γ. (1932), σ.29.

³⁰⁷ Σαμάρας Π.,(1948), σ.11.

³⁰⁸ Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο βιβλίο της Αναγνωστοπούλου Μ. (1998), Η γυναίκα της Λέσβου στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας.

Η ανάπτυξη του εμπορίου δημιούργησε ανάγκες για εγγράμματους που να ξέρουν να γράφουν, να διαβάζουν και να μετρούν, ώστε να είναι σε θέση να διαχειριστούν την οικονομία. Όταν έφτασε στη Μυτιλήνη το 1740 περίπου ο Καπού – Κεχαγιάς άρχοντας Σταυράκης από την Κωνσταντινούπολη, εξόριστος του Σουλτάνου, διαπίστωσε την έλλειψη σχολείου στην πόλη. Δύο χρόνια μετά, και με την προτροπή του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Άνθιμου Βερτουμή, αναλαμβάνει την πρωτοβουλία παροτρύνοντας κι της προοδευτικούς παράγοντες του τόπου να συμβάλλουν στην ανέγερση και λειτουργία σχολείου. Ο της χρηματοδοτεί όχι μόνο την αγορά οικοπέδου στη θέση Σαρήμπαμπα, αλλά επιχορηγεί με γενναίο ποσό και τη λειτουργία του. Το πρώτο ελληνικό σχολείο για αγόρια, η Σχολή Σταυράκη της έμεινε γνωστή, ήταν το μοναδικό σχολείο της πόλης για 100 περίπου χρόνια (1742 – 1840)³⁰⁹.

Εικ. 44: Το πρώτο Γυμνάσιο Μυτιλήνης (Από το βιβλίο του Π. Σαμάρα, «Η Μυτιλήνη κατά τον 19^ο αιώνα»,1959)

5.3 Η ίδρυση του Παρθεναγωγείου (1840) και η στέγασή του

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αρχίζει η οικονομική ανάπτυξη της Λέσβου που οφείλεται στην ενεργοποίηση του ελληνικού προοδευτικού στοιχείου. Μια νέα κοινωνική τάξη, η αστική

³⁰⁹ Σαμάρας Π.,(1948), σ.15.

(έμποροι, караβοκύρηδες, βιοτέχνες, τραπεζίτες) αξιοποιεί με τον καλλίτερο τρόπο το νέο θεσμικό πλαίσιο που δημιούργησε το Τανζιμάτ του Γκιουλχανέ³¹⁰ (μια σειρά νόμων και διατάξεων του Σουλτάνου που εξίσωνε, έστω και τυπικά όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1839). Τα αποτελέσματα της οικονομικής άνθισης δεν αργούν να φανούν και στο χώρο της εκπαίδευσης.

Το 1840 ιδρύεται, και δεύτερο σχολείο στη Μυτιλήνη, στο χώρο του Μεγάλου Περιβολιού και λειτουργεί ως Γυμνάσιο Αρρένων, και το πρώτο σχολείο, η σχολή Σταυράκη μετατρέπεται σε Παρθεναγωγείο. Έτσι αρχίζει η εκπαίδευση των κοριτσιών στη Μυτιλήνη, 100 χρόνια μετά το πρώτο σχολείο των αγοριών. Αυτή η εκπαίδευση των κοριτσιών υπηρετεί την προσπάθεια διαμόρφωσης της «μητέρας του έθνους» που έχει εθνική αποστολή να διαμορφώσει κατάλληλα τη νέα γενιά έτσι ώστε ο λεσβιακός λαός «να αναλάβει την προσήκουσαν θέσιν εν μέσω των Ελληνικών λαών των δραστηρίως μοχθούντων υπέρ του φωτισμού του Πανελληνίου γένους»³¹¹

Λίγα χρόνια αργότερα όμως το 1851 μια μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει σημαντικό μέρος της πόλης, την αγορά, πολλά αξιόλογα κτίρια και μεταξύ αυτών και το Παρθεναγωγείο. Τα «σχολεία των κορασίων» φιλοξενούνται σε διάφορα κτίρια της πόλης και στις γειτονικές εκκλησίες των Αγ.Αποστόλων και Αγ.Γεωργίου³¹². Δέκα χρόνια μετά, το 1861, ύστερα από προσπάθειες της χριστιανικής κοινότητας της Μυτιλήνης και συνεισφορά των εύπορων κατοίκων της πόλης, ξαναχτίζεται το Παρθεναγωγείο στην ίδια θέση που βρισκόταν το παλιό: «οικοδομείται κομψόν και ευρύχωρον Παρθεναγωγείον, όπερ όσον ούπω περατούμενον και εγκαθιδρυόμενον θέλει καταστήσει ανωτέραν και σκοπιμωτέραν την αγωγήν και παιδείυσιν των θυγατέρων ημών»³¹³.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα σημειώνεται σημαντική πρόοδος τόσο στην οικονομική όσο και στην κοινωνική και πνευματική ζωή της Λέσβου. Η νέα ανερχόμενη αστική τάξη των Ελλήνων του νησιού, με την ανοχή και τη συνεργασία των Τούρκων, επεκτείνει τις οικονομικές της δραστηριότητες έξω από το νησί. Ταυτόχρονα γίνεται φορέας νέων ιδεών και αντιλήψεων αφού πολλοί Μυτιληνιοί ζουν μόνιμα σε πόλεις του εξωτερικού (λιμάνια και πρωτεύουσες) για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες που δημιούργησαν οι νέες οικονομικές συνθήκες. Αποτέλεσμα όλης αυτής της οικονομικής δραστηριότητας είναι, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, να εισρεύσει σημαντικός πλούτος στο νησί, να αλλάξουν τα κοινωνικά δεδομένα και να στραφεί το ενδιαφέρον των πλούσιων αστών Μυτιληνίων στους χώρους της παιδείας, της τέχνης και της κατοικίας (με την οικοδόμηση πολυτελών αρχοντικών νεοκλασικού ρυθμού) αλλά και στον εκσυγχρονισμό της πόλης και στη δημιουργία αστικής υποδομής με την

³¹⁰ Βατζάκης Α. κ.α (1998), σ.21.

³¹¹ Αριστείδου-Πάππη Γ. κ.α. (1863),σ.33.

³¹² Βατζάκης Α. κ.α (1998), σ.25.

³¹³ Αριστείδου-Πάππη Γ. κ.α. (1863),σ.33,34.

ανέγερση όλων των δημόσιων κτιρίων που διαθέτει μέχρι σήμερα η πόλη. Ταυτόχρονα δημιουργούνται ανάγκες και θέσεις εργασίας για εγγράμματους που θα πρέπει να ξέρουν καλά ελληνικά, μαθηματικά και ξένες γλώσσες για να αντεπεξέλθουν στα νέα δεδομένα διαχείρισης της οικονομίας. Παράλληλα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στη Λέσβο επικρατεί ένα γενικευμένο κλίμα εθνικής ανάτασης και αναγέννησης που ταυτίζει τη μόρφωση με την απελευθέρωση του νησιού από του Τούρκους.

Για λόγους λοιπόν κοινωνικούς, επαγγελματικούς και εθνικούς, οι εκπαιδευτικές ανάγκες αυξάνονται σημαντικά στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και το μαθητικό δυναμικό της πόλης διογκώνεται με αποτέλεσμα τα δύο παλιά σχολεία (Γυμνάσιο και Παρθεναγωγείο) να μην επαρκούν. Όπως αναφέρει και ο Μ.Μιχαηλίδης « το κατά το 1861 ιδρυθέν Παρθεναγωγείο δεν ανταπεκρίνετο πλέον εις τας παρούσας παιδαγωγικάς ανάγκας και ήτο ακατάλληλον και από διδακτικής και από υγιεινής απόψεως»³¹⁴ Έτσι, με δωρεές και εράνους συγκεντρώνονται σημαντικά χρηματικά ποσά και μέσα σε μια δεκαετία ανεγείρονται στην πόλη δύο θαυμάσια οικοδομήματα: το νέο Γυμνάσιο Μυτιλήνης (1888–1890) με δωρεές των Ν. Μητρέλια και Σ. Βουρνάζου, και το νέο Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης (1898 – 1899), που ανεγείρεται στη θέση του παλιού, στη συνοικία του Αγ.Συμεών, με δωρεά του Ζαφείρη Βουρνάζου.

Τα εγκαίνια του νέου κτιρίου του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης γίνονται στις 7 Σεπτεμβρίου 1899 μέσα σε μια ατμόσφαιρα εθνικής ανάτασης και πατριωτικού ενθουσιασμού³¹⁵. Όλος ο πληθυσμός της πόλης παρελαύνει από τα προαύλια, τις αίθουσες και τους διαδρόμους του νέου σχολείου και επευφημεί τον ιδρυτή του Ζαφείρη Βουρνάζο. Η κινητοποίηση του λαού της Μυτιλήνης φανερώνει για την εποχή αυτή τη συνείδηση που έχει διαμορφωθεί για τη σημασία της παιδείας στην εθνική αναγέννηση.

Εικ. 45: Ζαφείριος Βουρνάζος: Ο Ιδρυτής του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης (Από το βιβλίο του Π. Σαμάρα, «Η Μυτιλήνη κατά τον 19^ο αιώνα»,1959)

³¹⁴ Μιχαηλίδης Μ.,(1939), Λεσβιακαί σελίδες, σ.144-145.

³¹⁵ βλ. Μιχαηλίδης Μ.,(1939), «Τα εγκαίνια του Παρθεναγωγείου».

Εικ. 46: Το νέο Παρθεναγωγείο έχει κτισθεί (1898) και ξεχωρίζει στο κέντρο της Μυτιλήνης ,αρχές του 20^{ου} αιώνα(Αρχείο Δήμου Μυτιλήνης)

5.4 Οι Διευθυντές του Παρθεναγωγείου (1840-1929)

Η ευθύνη λειτουργίας των σχολείων της πόλης, η διαχείριση των πόρων τους καθώς και η στελέχωσή τους με εκπαιδευτικό προσωπικό, από το 1844 και σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, υπάγεται στην «Εφορεία των Φιλανθρωπικών και Εκπαιδευτικών Καταστημάτων», όπως χαρακτηριστικά ονομάζεται η Εφορεία των σχολείων που έχει συσταθεί από τη Δημογεροντία, με πρόεδρο τον εκάστοτε Μητροπολίτη Μυτιλήνης. Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας (1840-41) του Παρθεναγωγείου και μέχρι το 1847, διευθυντής αναλαμβάνει ο παλιός δάσκαλος και διευθυντής του μέχρι τότε Ελληνικού Σχολείου στη Μυτιλήνη, ο Ιγνάντιος Σαρδέλλης που παράλληλα διευθύνει και το Γυμνάσιο Αρρένων. Μετά από αυτόν και για 80 περίπου χρόνια, ως το 1929, τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου αναλαμβάνουν γυναίκες σύμφωνα με τις αρχές της εκπαιδευτικής πολιτικής που ασκούσε η Εφορεία Σχολείων.

Το 1849, στο Παρθεναγωγείο λειτουργούν δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία για τα κορίτσια. Το πρώτο διευθύνει η Σαπφώ Ζαννή, η μετέπειτα σύζυγος του διευθυντή του Γυμνασίου Μυτιλήνης Χ.Λαίλιου και το δεύτερο η Παλαιολογώ Παρασκευά ενώ διδάσκει και η Δέσποινα Χριστοδούλου³¹⁶. Το 1851 μεσολαβεί η πυρκαγιά και η επίσημη λειτουργία του σχολείου διακόπτεται

³¹⁶ Βλ. Σαμάρας Π.,(1948), σ.31 και Αναγνώστης Στ. κ.α. (1850), σ.225.

Μετά την επαναλειτουργία του σχολείου στο νέο κτίριο το 1861, η Εφορεία απευθύνεται σε λόγιους Λέσβιους της Πόλης και της Αθήνας για να της υποδείξουν διευθύντρια «αξίαν, χρηστή τα ήθη και νουνεχή»³¹⁷ Τελικά το 1863 τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου αναλαμβάνει η δασκάλα Σαπφώ Λαίλιου, που δεν άλλη από τη Σαπφώ Ζαννή, η οποία έχει συνεργάτες πολλούς και σημαντικούς εκπαιδευτικούς της εποχής εκείνης. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν: ο Γ. Αριστείδης Πάππης, φιλόλογος, συγγραφέας, ποιητής με σημαντική δράση στο χώρο των γραμμάτων και του πολιτισμού, ο Κων/νος Στεφανίδης, μαθηματικός, ο Γ. Γρηγοριάδης, συγγραφέας και εκδότης του «Λυσίου», ο Δ. Τζαννέτος, που διασκεύασε και συμπλήρωσε τη Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας του Γ. Γενναδίου και πολλοί άλλοι³¹⁸. Τη θέση αυτή διατηρεί ως το 1881, με μια διακοπή από το 1871 ως το 1875 οπότε αναφέρεται ως διευθυντής του Παρθεναγωγείου ο Γ. Αριστείδης³¹⁹, οπότε και παραιτείται ακολουθώντας το σύζυγό της Χ.Λαίλιο, ο οποίος παραιτήθηκε ύστερα από διαφωνία με την Εφορεία.

Μετά την παραίτηση της Σ. Λαίλιου, τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου αναλαμβάνει η Αθηνά Σταυράκη και θα παραμείνει στη διεύθυνση μέχρι το 1899. Η Εφορεία, σε μια προσπάθεια αναβάθμισης των παρεχομένων σπουδών, προσλαμβάνει νέα διευθύντρια, την Ελπινίκη Καρακούση «ήτις εσπούδασεν εν Γερμανία και εχρημάτισεν υποδιευθύντρια εις το Αρσάκειον»³²⁰ και ανακοινώνει στην Α. Σταυράκη ότι παραμένει ως υποδιευθύντρια. Η Σταυράκη αρνείται να εγκαταλείψει τη θέση της διευθύντριας και έτσι η Εφορεία της ανακοινώνει την απόλυσή της με αποζημίωση για την πρόωρη λύση του συμβολαίου της³²¹.

Η Ε. Καρακούση, αναλαμβάνει να οργανώσει το Παρθεναγωγείο σε νέες βάσεις. Προτείνει τη προσθήκη νέων διδακτικών αντικειμένων και την προμήθεια εκπαιδευτικού εξοπλισμού από τη Γερμανία. Οι προτάσεις αυτές όμως δεν έγιναν δεκτές από την Εφορεία γιατί προέβλεπαν αύξηση των ωρών διδασκαλίας, κάτι που κρίθηκε απαράδεκτο³²². Την εποχή αυτή, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά, διδάσκουν ακόμα ο Ι. Διαμαντόπουλος, φιλόλογος, ο Χ. Φραντζής, μαθηματικός και ο Ιγνάντιος Ευστρατιάδης, μαθηματικός. Η Καρακούση, γενικά, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανέγερση του νέου κτιρίου (πρωτοστάτησε και έπεισε, με τις προσωπικές της γνωριμίες και την επιρροή που διέθετε, το δωρητή Ζ.Βουρνάζο για τη χρηματοδότηση) όσο και στον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας του. Κάλεσε τη Γερμανίδα καθηγήτρια της Παιδαγωγικής Frau Dr Nordenholz για να προσφέρει τα φώτα της³²³. Στο Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης, η Καρακούση παραμένει δύο μόνο χρόνια (1900-1902) γιατί

³¹⁷ Σαμάρας Π.,(1948), σ.33.

³¹⁸ Βατζάκης Α. κ.α (1998), σ.27.

³¹⁹ Ευαγγελίδης Τ. (1936), τ. Β, σ.129

³²⁰ «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας» (1899), σ.47.

³²¹ «Βιβλίον Πρακτικών...», ό.π. , σ. 60-62.

³²² «Βιβλίον Πρακτικών...», ό.π. , σ.70,73,74.

³²³ Βατζάκης Α. κ.α.(1998),σ.48.

αποφασίζει να φύγει όταν έρχεται σε ρήξη με το φιλόλογο Ι.Κόντο, ο οποίος σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της τη προσέβαλε για ζητήματα σχετικά με βαθμολογίες μαθητριών. Παρά τις προσπάθειες μελών της Εφορείας να τη μεταπείσουν, η Καρακούση υποβάλλει την παραίτησή της: «... είναι απολύτως αδύνατο να συνεργασθεί επειδή εξυβρίσθη υπό του κ.Κόντου και αδυνατεί να ανανεώσει την συμφωνίαν της»³²⁴. Αργότερα η Καρακούση στην Αθήνα θα αναλάβει τη διεύθυνση του Αρσακείου.

Στη συνέχεια και ενώ έχει αρχίσει η νέα σχολική χρονιά, η Εφορεία εγκρίνει ως νέα διευθύντρια τη Φραγκίσκη Λουβάρεως από τη Σμύρνη ³²⁵. Η νέα διευθύντρια θα παραμείνει στο σχολείο μέχρι τον Ιούνιο του 1907, οπότε και υποβάλλει αναγκαστικά την παραίτησή της για ακολουθήσει το σύζυγό της Μ. Λούβαρη ο οποίος φεύγει από το Γυμνάσιο της Μυτιλήνης. Κατά την αποχώρησή της, η Εφορεία μέσω του Προέδρου της θα της εκφράσει τις ευχαριστίες της για την εργασία της και την προσφορά της στο Παρθεναγωγείο³²⁶.

Τα επόμενα τρία χρόνια, μέχρι και το καλοκαίρι του 1910, τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου αναλαμβάνει η φιλόλογος Σ. Καζαντζή από την Αθήνα, της οποίας η θητεία θα λήξει με πρωτοβουλία της Εφορείας, η οποία «καίτοι αναγνωρίζουσα την ικανότητά της όσον αφορά το διδακτικόν μέρος, δια λόγους ανωτέρους έκρινε καλόν να μην ανανεώσει τη συμφωνίαν της»³²⁷.

Στη συνέχεια τη διεύθυνση αναλαμβάνει η Υδραία Θεοδώρα Βουγάτσου και θα τη διατηρήσει μέχρι το 1929. Η Βουγάτσου καταγόταν από την οικογένεια Σαχτούρη, ήταν απόφοιτη του Αρσακείου ενώ δίδασκε παλαιότερα σε εύπορες οικογένειες της Ρωσίας. Ήταν γυναίκα αυστηρών αρχών, με πολιτικές πεποιθήσεις φιλοβασιλικές, για αυτό και δημιούργησε πολλές αντιπάθειες σε έναν τόπο που ήταν κατά παράδοση βενιζελικός.

Το 1915 αποτελεί χρονιά σημαντικών εξελίξεων στο Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης, γιατί διαιρείται σε εξατάξιο Δημοτικό Θηλέων και σε τριτάξιο Ανώτερο Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης. Η Θεοδώρα Βουγάτσου παραδίδει στην Κλεονίκη Παλαιολόγου τη Διεύθυνση του εξατάξιου Δημοτικού Σχολείου και η ίδια αναλαμβάνει το τριτάξιο Ανώτερο Παρθεναγωγείο. Τελικά το Δεκέμβρη του 1929, η Βουγάτσου αποχωρεί λόγω ορίου ηλικίας. Στα επόμενα χρόνια και μέχρι την οριστική του κατάργηση του Παρθεναγωγείου το 1935, γίνονται συνεχώς αλλαγές προσώπων στη Διεύθυνση που φανερώνουν το κενό στη λειτουργία του.

³²⁴ «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας», σ.134.

³²⁵ Πρακτικό αρ.583, 7/9/1901 στο «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας» (1901),σ.145.

³²⁶ Πρακτικό αρ.667, 5/7/1906 στο «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας» (1906)

³²⁷ Πρακτικό αρ. 812, 22/7/1910 στο «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας» (1910),σ.444.

Εικ. 47: Αθηνά Σταυράκη, Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης την περίοδο 1875-1899 (Ημερολόγιον «Η Λέσβος»,1912)

Εικ. 48: Ελληνική Καρακούση, Διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης την περίοδο 1899-1902 (Φωτ. της Α.Λευκία)

Εικ. 49: Μαθήτριες του Παρθεναγωγείου, η Διευθύντρια κ. Φραγκίσκη Λουβάρως και ο καθηγητής Μαθηματικών κ. Ιγνάτιος Ευστρατιάδης (Από το βιβλίο της Μ.Αναγνωστοπούλου(1996), «Λεσβιακή Φορεσιά»)

Εικ. 50: Μαθήτριες στο υπόστεγο της αυλής με τη διευθύντρια Θεοδώρα Βουγάτσου, 1910 (Φωτ. Παπαγγέλου Δέσποινα)

5.5 Ο αριθμός μαθητριών

Αρχικά το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης, λειτουργούσε ως ένα ενιαίο σχολείο με δύο τμήματα, το κατώτερο και το ανώτερο. Οι μαθήτριες γράφονταν στο σχολείο όταν ήταν 6 χρονών περίπου και φοιτούσαν, όχι πάντα όλες, ως τα 15.

Στα 1860, υπάρχει μαρτυρία του Γ.Αριστείδου, ότι στα δύο τμήματα του Παρθεναγωγείου φοιτούσαν 230 μαθήτριες³²⁸. Μέχρι το 1871 δεν υπάρχουν στοιχεία ή μαρτυρίες για τη διάρθρωση του σχολείου και τον αριθμό των μαθητριών. Το 1871, από τα Μαθητολόγια της Εφορείας και το βιβλίο των Πρακτικών του Σχολείου μαθαίνουμε ότι το Παρθεναγωγείο περιελάμβανε ένα Αλληλοδιδασκτικό σχολείο με 203 μαθήτριες και την Ελληνική Σχολή με 49 μαθήτριες.

Το 1885 καταργείται η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, εισάγεται η συνδιδασκτική και το κατώτερο σχολείο μετονομάζεται σε «Προκαταρκτικόν Παρθεναγωγείον». Τη χρονιά αυτή το κατώτερο τμήμα έχει 365 μαθήτριες και το ελληνικό 73. Από το 1860 και μέσα σε 25 χρόνια παρατηρείται μια εντυπωσιακή αύξηση της φοίτησης των κοριτσιών που σχεδόν διπλασιάζεται. Το 1899 ο συνολικός αριθμός των μαθητριών του Παρθεναγωγείου είναι 578 (466 μαθήτριες στο Προκαταρκτικό τμήμα και 112 στο Ελληνικό). Η αύξηση του μαθητικού δυναμικού συνεχίζεται με αμείωτη ένταση και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα με αποτέλεσμα τρία χρόνια μόλις μετά την ανέγερση του νέου κτιρίου, το 1902, να δημιουργείται πρόβλημα χώρου και να

³²⁸ Αριστείδου-Πάππη Γ. κ.α. (1863), σ.24.

προτείνεται « να χρησιμοποιηθεί εν μέρος του υπογείου καταλλήλως διευθετησόμενον»³²⁹. Μάλιστα τρία χρόνια αργότερα, το 1905, «ένεκα της μεγάλης αυξήσεως των μαθητριών», αποφασίστηκε να γίνει προσθήκη «ενός πατώματος εις το πλησίον του κυρίως του Παρθεναγωγείου χωριστόν ισόγειον οικοδόμημα»³³⁰.

Η μεγάλη αύξηση φοίτησης των μαθητριών, τα χρόνια αυτά ,είναι ενδεικτικό των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών στην πόλη της Μυτιλήνης. Ο πληθυσμός της πόλης έχει αυξηθεί σημαντικά ως αποτέλεσμα της διαδικασίας αστικοποίησης ενός σημαντικού αριθμού ανθρώπων από το εσωτερικό του νησιού αλλά και από τα παράλια της Μ.Ασίας.

Αργότερα, με το τέλος των βαλκανικών πολέμων και των διωγμών των Ελλήνων της Μ.Ασίας(1914), η πόλη της Μυτιλήνης θα δεχθεί ένα μεγάλο μέρος της πρώτης αυτής προσφυγιάς. Πολλά από τα κορίτσια των προσφύγων θα φοιτήσουν στο Παρθεναγωγείο. Από μαθητολόγιο του έτους 1915 και με βάση τον τόπο γέννησης των κοριτσιών διαπιστώνουμε ότι τη χρονιά αυτή έχουν εγγραφεί 344 προσφυγοπούλες.

Α/Α	Α/Α	Όνομα και ισονομια	Ηλικία	Όνομα πατρός	Πόσις	Πόσις	Εθνικότητα
249	702	Ευδοκία Ευδοκία Σχολού	6	12 Μαγείρι 1914	Μυτιλήνη	Μυτιλήνη	Αρμενία
250	697	Ευδοκία Ήρσην Κορροζίου	11	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
251	698	Ελπίδα " "	9	" " "	"	"	"
252	166	Μαρίνα Ευαγγελία Κορροζίου	7	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
253	701	Ευδοκία Κωνσταντίνου Χ. Κορροζίου	9	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
254	550	Ευδοκία Ευαγγελία Κορροζίου	6	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
255	9	Ευδοκία " Κωνσταντίνου	6	13 " " "	"	"	Ελλάδα
256	699	Ευδοκία Ευαγγελία Κορροζίου	6	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
257	696	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	13	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
258	673	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	9	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
259	654	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	10	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
260	678	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	7	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
261	669	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	9	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
262	690	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	10	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
263	600	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	7	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
264	679	Ευδοκία Ευδοκία Κορροζίου	10	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα
265	680	Ευδοκία " "	9	" " "	"	"	"
266	681	Ευδοκία " "	8	" " "	"	"	"
267	709	Ευδοκία " "	6	" " "	Μυτιλήνη	"	Ελλάδα

Εικ. 51: Σελίδα από το Μαθητολόγιο του 1915. Εγγράφονται 344 προσφυγοπούλες του πρώτου διωγμού του 1914. (Από τα Πρακτικά του σχολείου)

³²⁹ Πρακτικό Σχολείου 589, 8/7/1902, στο «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας» (1902),σ.161.

³³⁰ Πρακτικό Σχολείου 649, 1/7/1905, στο «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας» (1905),σ.220.

5.6 Η εκπαίδευση στο Παρθεναγωγείο

Στοιχεία, που μαρτυρούν για την εκπαίδευση στο Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης ώστε να μπορεί μια εικόνα για τα μαθήματα που διδάσκονταν, τις εξετάσεις, τις πειθαρχικές ποινές αλλά και τις ελλείψεις του σχολείου, σώζονται στα Πρακτικά του σχολείου, από όπου αντλούμε τα στοιχεία που παραθέτουμε, κυρίως όμως από το 1900 και έπειτα.

5.6.1 Το πρόγραμμα σπουδών

Οι πληροφορίες που υπάρχουν για το πρόγραμμα σπουδών την περίοδο της Οθωμανοκρατίας είναι ελλιπείς γιατί δε σώζονται τα βαθμολόγια³³¹ ή άλλο σχετικό αρχειακό υλικό.

Σύμφωνα με μια μαρτυρία του Σταυράκη Αναγνώστη³³², το 1849 στο Παρθεναγωγείο λειτουργούν δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Το κατώτερο, που αντιστοιχεί στο δημοτικό, διδάσκονται τα Ελληνικά και το ανώτερο που διδάσκεται εκτός από την Ελληνική και η Γαλλική γλώσσα.

Μια άλλη πηγή για τα διδασκόμενα μαθήματα είναι το έργο «Ανάλυσις του Οικονομικού του Ξενοφώντος» του Γ.Αριστείδη, ο οποίος διετέλεσε διευθυντής του Παρθεναγωγείου την περίοδο 1871-75. Στον πρόλογο του έργου του αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το Παρθεναγωγείο αναλαμβάνει να διαμορφώσει τη νέα γυναίκα της εποχής προφυλάσσοντας την ταυτόχρονα από τα «ξένα και αλλότρια ήθη και έθιμα» που εξαιτίας τους «έπαθε καίρια ο οικογενειακός ημών βίος»³³³. Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις που επικρατούν όλο τον 19^ο αιώνα στη Μυτιλήνη, η γυναίκα πρέπει να παραμένει περιορισμένη στον ιδιωτικό χώρο της οικίας με μοναδικό προορισμό τη φροντίδα για την ευημερία της οικογένειας. Έτσι τα διδασκόμενα μαθήματα, ιδιαίτερα στο ανώτερο τμήμα του Παρθεναγωγείου, φαίνεται ότι ακολουθούσαν την τάση της εποχής προετοιμάζοντας την αυριανή σύζυγο και μητέρα μέσα από την εξοικείωση της με αντικείμενα όπως κοπτική, ραπτική, εργόχειρο, χειροτεχνία, οικιακή οικονομία και οικιακή παιδαγωγική. Το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης του 19^{ου} αιώνα δεν απέβλεπε να δώσει κανενός είδους επαγγελματικής διεξόδου στις γυναίκες.

Ιδιαίτερα το μάθημα των Γαλλικών κατείχε σημαντική θέση στο πρόγραμμα από την αρχή της λειτουργίας του Παρθεναγωγείου. Η διδασκαλία του είχε περισσότερο «διακοσμητικό» παρά λειτουργικό χαρακτήρα. Τα κορίτσια του Παρθεναγωγείου χρησιμοποιούσαν τα Γαλλικά

³³¹ Διασώζεται μόνο το βαθμολόγιο του σχολικού έτους 1911-12.

³³² Αναγνώστης Στ. κ.α. (1850), σ.225.

³³³ Αριστείδου-Πάππη Γ. κ.α. (1863), σ.24.

για λόγους και μόνο επίδειξης³³⁴. Οι γονείς κοριτσιών των κατώτερων και μεσαίων στρωμάτων πίστευαν πως με αυτόν τον τρόπο θα βελτιώναν τη κοινωνική θέση των κοριτσιών τους και θα τους εξασφάλιζαν «καλούς γαμπρούς». Η τάση αυτή για «διακοσμητική μόρφωση», που όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο κατηγορήθηκε έντονα μέσα στο ελληνικό κράτος, έγινε στη Μυτιλήνη ακόμα και αντικείμενο διακωμώδησης³³⁵.

Στον Πίνακα 10, μπορούμε να δούμε το ωρολόγιο πρόγραμμα του τριτάξιου Ανώτερου Παρθεναγωγείου το 1915. τη χρονιά αυτή το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης διαιρείται στο εξατάξιο Δημοτικό Θηλέων και στο τριτάξιο Ανώτερο Παρθεναγωγείο.

Πίνακας 10: Ωρολόγιο Πρόγραμμα μαθημάτων Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης (1915)

Μαθήματα	Α' τάξη	Β' τάξη	Γ' τάξη
1) Ιερά (Θρησκευτικά)	2	2	2
2) Ελληνικά	10	10	9
3) Μαθηματικά	3	3	3
4) Ιστορία	2	2	2
5) Φυσική Ιστορία	2	-	-
6) Γεωγραφία	2	-	-
7) Οικιακή Οικονομία	2	2	-
8) Γαλλικά	3	3	4
9) Ιχνογραφία	2	2	2
10) Χειροτεχνήματα	3	3	3
11) Γυμναστική	2	2	2
12) Καλλιγραφία	1	1	1
13) Φυσική Πειραματική	-	2	-
14) Κοσμογραφία	-	-	2
15) Κοπτική-Ραπτική	-	-	2
16) Πλαστική	-	-	2
Σύνολο	34	34	34

ΠΗΓΗ : Βατζάκης Α. κ.α.(1998),σ.50,51

Παράλληλα με τη μετάδοση θεωρητικών γνώσεων, σκοπός πάντα του σχολείου αυτού ήταν να προετοιμάσει και να αναδείξει την αυριανή σύζυγο και μητέρα. Διδάσκονταν αρκετές ώρες την εβδομάδα θεωρητικά και πρακτικά αντικείμενα που συνδέονταν στενά με την οργάνωση

³³⁴ Παρασκευαΐδης Π. (1996),σ.100.

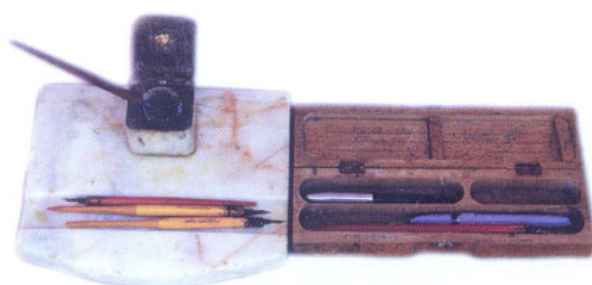
³³⁵ Βαρίκα Ε. (2004),σ. 64,65.

και τη ζωή στο σπίτι: πώς θα το διοικούν ,πώς θα δεχτούν ένα επισκέπτη, πώς ένα τραπέζι θα το κάνουν επίσημο, πώς θα μπαλώσουν τα ρούχα. Στο μάθημα της ραπτικής υπήρχε ολόκληρη «θεωρία εσωβράκου», πώς θα κόψουν και θα ράψουν το σώβρακο του συζύγου που ήταν τότε μακρύ. Όταν αργότερα οι άνδρες έπαψαν να φορούν τέτοιο, οι μαθήτριες συνέχισαν μόνο με τη «θεωρία της νυχτικιάς». Για την πρακτική εξάσκησή τους υπήρχε ειδική αίθουσα με ραπτομηχανές³³⁶.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης αποτελεί για τις κοπέλες του νησιού το ανώτερο εκπαιδευτήριο που δίνει επαγγελματική διέξοδο στις μορφωμένες γυναίκες αφού οι απόφοιτες έχουν τη δυνατότητα να δουλέψουν ως δασκάλες.

Εικ. 52: Κεντήματα μαθητριών (Αρχείο σχολείου)

Εικ. 53: Μελανοδοχείο, πέννες, κασετίνα (Αρχείο σχολείου)

³³⁶ Στεφανή Χ. (2000),σ. 26.

ΜΗΝΙΑΙΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

Της Μαθήτριας *Κωνσταντίνης Κωνσταντινίδου*

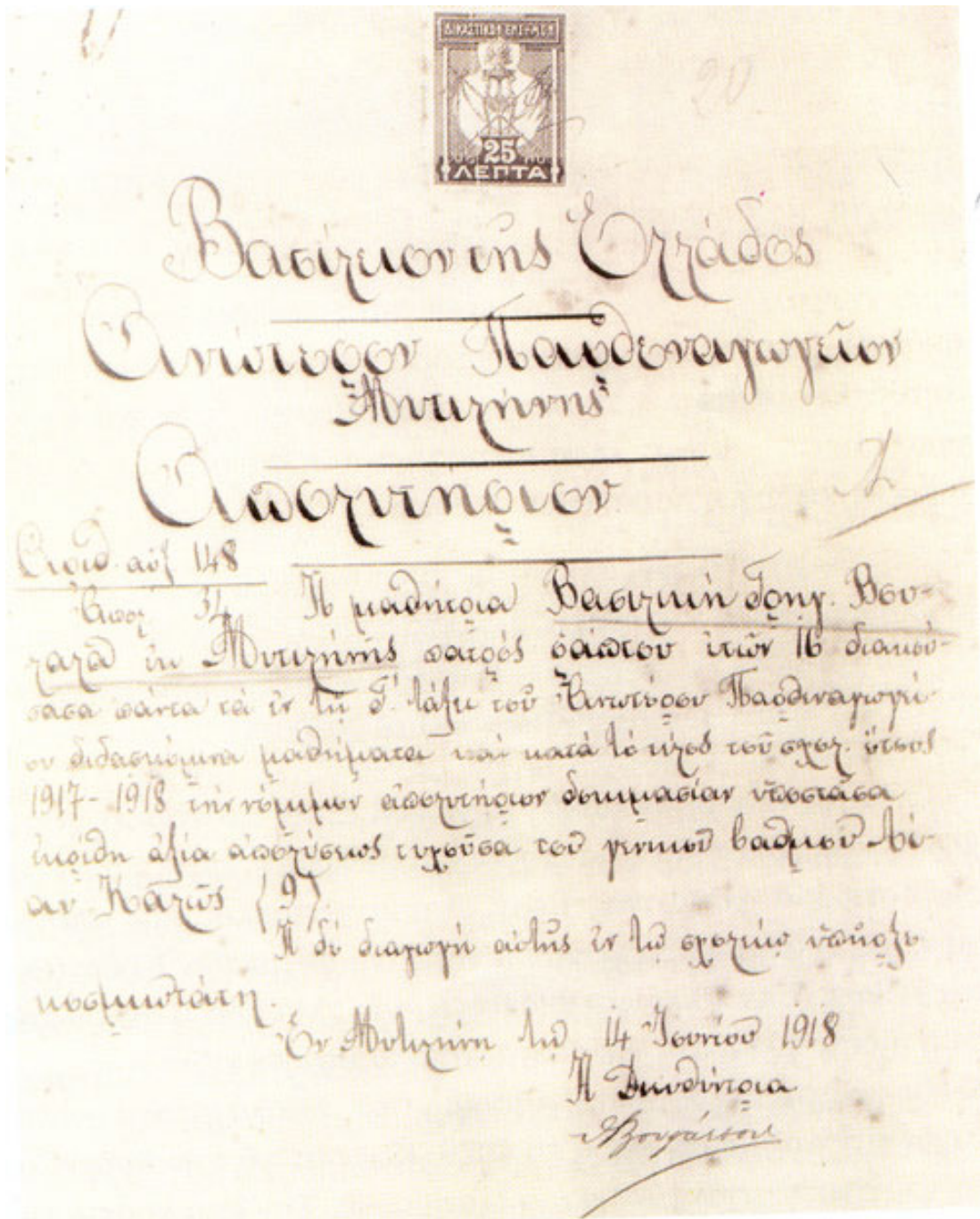
Μην *Σεπτέμβριος* Κλάσης *1877*

Μαθήματα.	Βαθμοί πρωτότου	Διόρθωσις	Παρατηρήσεις διόρθωσις	Παραμύθη παιγίων & ανθράκων
1 Ελληνικά	$5 \frac{3}{4}$	<i>Ελληνικά</i>	<i>αριστερά 5 2</i>	<i>Εξαιρετικά</i>
2 Μαθηματικά	$4 \frac{1}{2}$	<i>Μαθηματικά</i>	<i>αριστερά 2</i>	<i>αριστερά</i>
3 Ιερών Μύθων	6	<i>Ιερών Μύθων</i>	<i>αριστερά</i>	<i>αριστερά</i>
4 Ιστορία	$4 \frac{3}{4}$	<i>Ιστορία</i>	<i>αριστερά</i>	<i>αριστερά</i>
5 Φιλοσοφικά			<i>αριστερά</i>	
6 Γεωγραφία	4	<i>Γεωγραφία</i>	<i>αριστερά</i>	
7 Γαλλικά	3	<i>Γαλλικά</i>	<i>αριστερά</i>	
8 Τουρκικά			<i>αριστερά</i>	
9 Έθνος Ιαθόν	3	<i>Έθνος Ιαθόν</i>		
10 Φυσική				
11 Καλλιγραφία				
Παρατηρήσεις επι το Σχολείο				
Απομνημόνευμα Γραμματικής				

Το Μετάλλειο της *Κωνσταντίνης Κωνσταντινίδου* 1877

Ο Σχολάρχης

Εικ. 54: Έλεγχος Μαθήτριας του 1877 (Από δημοσίευμα του Π.Βλάχου στα «Λεσβιακά» του 1991)

Εικ. 55: Απολυτήριο Παρθεναγωγείου του 1918 (Από τα Πρακτικά του σχολείου)

5.6.2 Εξετάσεις – Βαθμολογία-Απουσίες

Από τις αρχές του 20ου αιώνα και έπειτα, για την εισαγωγή τους στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο οι μαθήτριες έδιναν εισαγωγικές εξετάσεις προφορικά και γραπτά στα Ελληνικά και Μαθηματικά. Σε κατατακτήριες εξετάσεις υποχρεώνονταν και όσες έρχονταν από άλλα σχολεία. Κατά τη διάρκεια του διδακτικού έτους οι μαθήτριες υποβάλλονταν σε γραπτές εξετάσεις πρώτου και δεύτερου εξαμήνου. Με βάση τους βαθμούς αυτούς και την προφορική τους επίδοση αξιολογείτο και κρινόταν η προαγωγή στην επόμενη τάξη και η απόλυσή τους. Αρκετές παραπέμπονταν σε επαναληπτικές εξετάσεις το Σεπτέμβριο. Δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο η απόρριψη κάποιων που υστερούσαν.

Μαθήτριες που στις εξετάσεις συλλαμβάνονταν "επ' αυτοφώρω" να αντιγράψουν μηδενίζονταν. Σε όσες κατόπιν έρευνας βρίσκονταν σημειώσεις, μειωνόταν η διαγωγή. Η κλίμακα της βαθμολογίας ήταν αυτή που ισχύει σήμερα στο Δημοτικό Σχολείο με άριστα το 10 και βάση το 5. Άριστη θεωρείτο η επίδοση πάνω από 9,50, αρκετά καλή από 7,51 έως 9,50 και καλή από 7,50 και κάτω. Τα κριτήρια για το χαρακτηρισμό της επίδοσης δεν ήταν σταθερά και συχνά άλλαζαν. Η αναβαθμολόγηση των γραπτών, που στις μέρες μας έχει γίνει θεσμός, φαίνεται να υπήρχε από τα τέλη του 1929. Συχνά στα πρακτικά του σχολείου βλέπουμε το Σύλλογο των καθηγητών με απόφαση του Γενικού Επιθεωρητή μετά από αναβαθμολόγηση γραπτών να προάγει μαθήτριες που είχαν παραπεμφθεί ή απορριφθεί. Μερικές δε φορές υπήρχε σημαντική και ανεξήγητη ίσως διαφορά μεταξύ εξεταστή και αναβαθμολογητή.

Τα περιθώρια απουσιών των μαθητριών την εποχή αυτή ήταν μεγάλα. Οι μαθήτριες που σημείωναν μέχρι 160 απουσίες δεν είχαν πρόβλημα. Για περισσότερες από 160 και μέχρι 350 παραπέμπονταν σε συμπληρωματικές εξετάσεις το Σεπτέμβρη. Απορρίπτονταν αν ξεπερνούσαν τις 350.

5.6.3. Πειθαρχία-Παραπτώματα-Ποινές

Η εξωσχολική συμπεριφορά των μαθητριών δε φαίνεται να δημιουργούσε προβλήματα στη λειτουργία του Παρθεναγωγείου ούτε ήταν αντικείμενο ιδιαίτερης αστυνόμευσης, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια αυτής της περιόδου. Τα ήθη της εποχής και η οικονομική αδυναμία των πολλών έκανε ανύπαρκτη τη νυχτερινή διασκέδαση. Μοναδική αλλά και σπάνια ταυτόχρονα δυνατότητα η παρακολούθηση κινηματογραφικής ταινίας ή θεατρικής παράστασης. Κι αυτό γινόταν σχεδόν πάντα με τη συνοδεία των γονιών τους.

Μέσα από τα Πρακτικά του Συλλόγου των Καθηγητών, αναδεικνύονται σημεία που φανερώνουν τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής για τη συμπεριφορά και το ήθος που θα έπρεπε να επιδείκνυαν οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου σύμφωνα με τα αποδεκτά κοινωνικά

γυναικεία πρότυπα. Το Μάρτιο του 1925 η Διευθύντρια έθεσε σε συνεδρίαση των καθηγητών θέμα τιμωρίας μαθητριών, οι οποίες παρά τις συστάσεις της μετέβησαν σε δημόσιους χορούς. Ο Σύλλογος, παρά τις αντιρρήσεις της διευθύντριας Βουγάτσου, που έκρινε ότι θα έπρεπε να τιμωρηθούν, γιατί δε σεβάστηκαν τις συστάσεις της, κατά πλειοψηφία αποφάσισε να μην επιβληθεί ποινή, αφού την ευθύνη έφεραν οι γονείς. Η σχολική συμπεριφορά των μαθητριών όμως ήταν υπό συνεχή έλεγχο. Σε καθημερινή βάση ελεγχόταν από τους καθηγητές η καθαριότητα του κεφαλιού και των νυχιών. Όταν έβλεπαν μια μαθήτρια να επιμελείται ιδιαίτερα το χτένισμά της, την έβαζαν κάτω από τη βρύση και της ίσιωναν τα μαλλιά. Αν η ποδιά ήταν κοντύτερη του κανονικού και η μαθήτρια δε συμμορφωνόταν με τις παρατηρήσεις που της γίνονταν, τότε η τιμωρία ήταν αποβολή. Η λειτουργία του Παρθεναγωγείου στηριζόταν στην πειθαρχία, γι' αυτό και τα παραπτώματα πρέπει να ήταν λίγα. Αφορούσαν νεανικούς έρωτες, κλοπές, άσεμνες χειρονομίες, απρεπή συμπεριφορά σε καθηγητές, ακόμα και πολιτικά πάθη. Οι ποινές που επιβάλλονταν ήταν αυστηρές και εξοντωτικές.

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις μαθητικών παραπτωμάτων και ποινών με τις οποίες τιμωρήθηκαν μπορεί να θεωρηθούν οι παρακάτω:

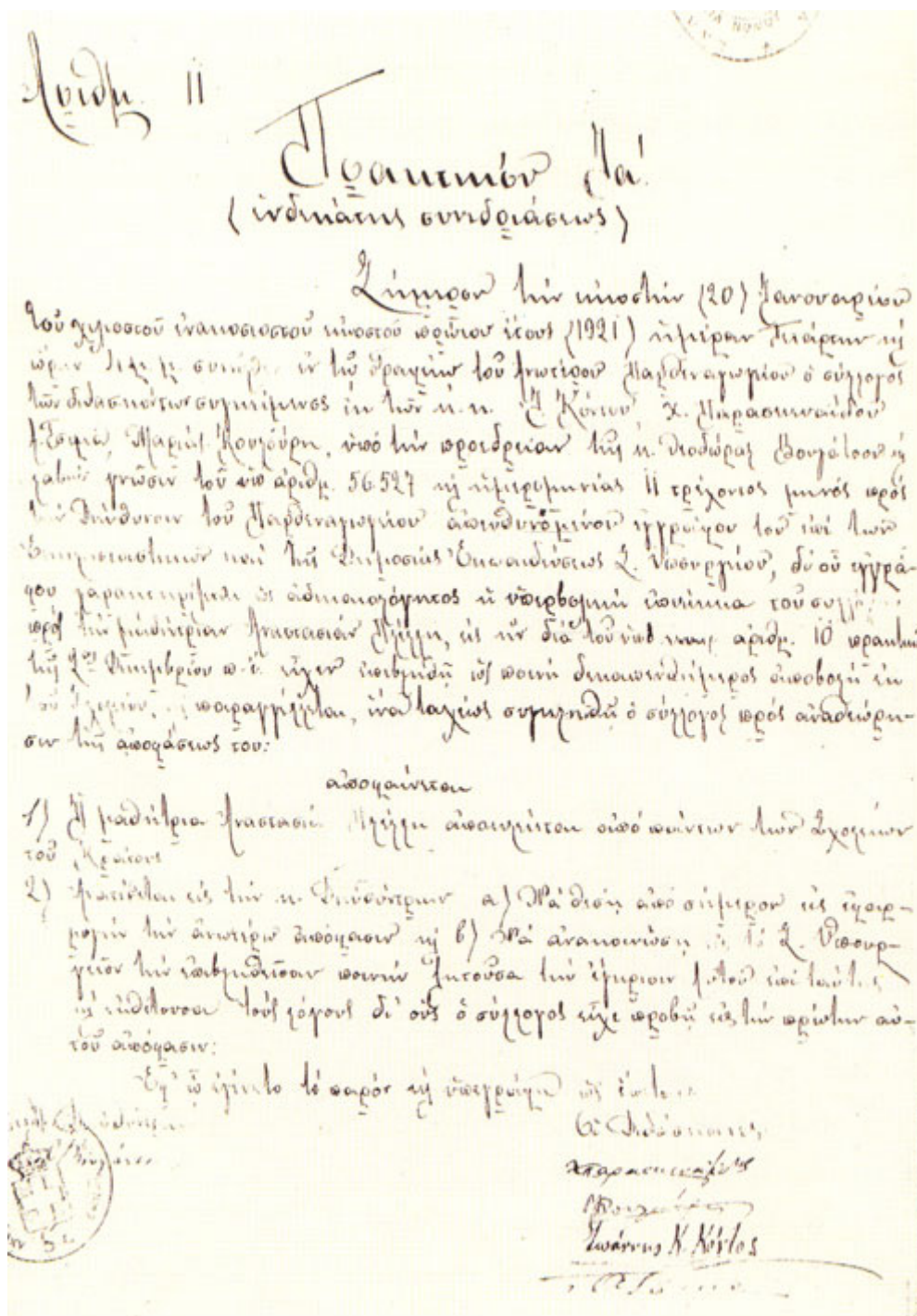
-Μαθήτρια τιμωρήθηκε με δήμερη αποβολή, γιατί έκλεψε βιβλίο συμμαθήτριάς της και το πούλησε σε άλλη. Παρόμοιες ενέργειες πρέπει να είχε διαπράξει και στο παρελθόν.

-Άλλη τιμωρήθηκε με 3ήμερη αποβολή γιατί έκοβε κουμπιά από το παλτό μιας άλλης. Σε έλεγχο που της έγινε βρέθηκαν οι τσέπες της να είναι γεμάτες.

- Μαθήτρια που πλαστογράφησε βαθμούς της στον έλεγχο, τιμωρήθηκε με δήμερη αποβολή και μείωση διαγωγής.

Το χαρακτηριστικότερο όμως περιστατικό, δηλωτικό του κλίματος διχασμού και των πολιτικών παθών που είχαν μπει και στα σχολεία, συνέβηκε στα τέλη του 1920, λίγο δηλαδή καιρό μετά την απομάκρυνση του Ελευθερίου Βενιζέλου και την επικράτηση των βασιλικών. Κορνιζοποιός της πόλης κατάγγειλε 16χρονη μαθήτρια της Β' τάξης, προσφυγοπούλα από τις Κυδωνίες της Μ. Ασίας, ότι όταν πέρασε από το κατάστημά του, όπου είχε αναρτηθεί η εικόνα του Βασιλιά Κωνσταντίνου, σήκωσε το χέρι της και τη «μούτζωσε». Η πράξη αυτή τιμωρήθηκε από το Σύλλογο των καθηγητών με 15νήμερη αποβολή και ζητήθηκε η έγκριση του Υπουργείου. Τόσο ο κορνιζοποιός, όσο και οι καθηγητές φάνηκαν να μην υπολογίζουν ούτε το νεαρό της ηλικίας της μαθήτριας ούτε το κλίμα των παθών των ημερών εκείνων. Θα περίμενε λοιπόν κάποιος το Υπουργείο να αντιμετωπίσει με πνεύμα επιείκειας και συγκατάβασης το θέμα. Με έγγραφό του όμως χαρακτήρισε αδικαιολόγητη την υπερβολική επιείκεια που έδειξαν οι καθηγητές, διέταξε να αναθεωρήσουν την απόφασή τους και να το ενημερώσουν σχετικά. Μετά απ' όλα αυτά ο Σύλλογος απέκλεισε τη μαθήτρια απ' όλα τα σχολεία του κράτους και

ανέθεσε στη Διευθύντριά του με έγγραφό της να εκθέσει στο Υπουργείο τους λόγους, για τους οποίους είχε επιβάλει την πρώτη ποινή.

Εικ. 56: Αποβολή 'δια παντός' στη μαθήτριά που «μούτζωσε» τη φωτογραφία του βασιλιά (Από τα Πρακτικά Εφορείας του 1921)

5.6.4 Εκδρομές - Γυμναστικές επιδείξεις - Πολιτιστικές και λοιπές εκδηλώσεις

Στο σχολείο γιορτάζονταν επίσημα οι θρησκευτικές και οι εθνικές εορτές που ήταν η 25η Μαρτίου και η 29η Μαΐου, (ημέρα άλωσης της Κωνσταντινούπολης). Καθηγητές και μαθήτριες εκκλησιάζονταν και παρευρίσκονταν στη δοξολογία. Οι κοινές εκδηλώσεις των σχολείων γίνονταν συνήθως στην αίθουσα του Γυμνασίου Αρρένων με την εκφώνηση του πανηγυρικού της ημέρας και την απαγγελία ποιημάτων.

Σχετικά με πολιτιστικές εκδηλώσεις, υπάρχει αναφορά στα πρακτικά του σχολείου ότι στα 1929 οι τελειόφοιτες μαθήτριες ανέβασαν το θεατρικό έργο "Ο χορός του Ζαλόγγου". Μάλιστα φώναζαν στρατιωτικό για να τους δείξει το χειρισμό των όπλων και κάποιον ειδικό από τη Δραματική Σχολή για να τους διδάξει τους ρόλους τους. Τους ρόλους βέβαια τους έπαιζαν μόνο κορίτσια ντυμένα τσολιάδες. Στο τέλος η παράσταση τελείωνε με εθνικούς χορούς.

Εικ. 57: Θεατρική παράσταση "Ο χορός του Ζαλόγγου" από μαθήτριες το 1929 (Φωτ. Τ.Σαλατέλλη)

Οι εκδρομές του σχολείου γίνονταν τακτικά στην περιοχή Τσαμάκια, στο Αρχαίο Θέατρο, στα τσάμια του Ρουσέλλη και στην Κράτηγο. Σημαντικό γεγονός κάθε χρόνου αποτελούσαν και οι γυμναστικές επιδείξεις. Τελούνταν το Μάιο στο Παρθεναγωγείο ή στο γυμναστήριο του Γυμνασίου Αρρένων ή στην αυλή κάποιου Δημοτικού Σχολείου ή στο Εθνικό Γυμναστήριο αργότερα. Προσκαλούνταν να τις παρακολουθήσουν οι αρχές της πόλης και οι γονείς και κηδεμόνες των μαθητριών. Στις εκδηλώσεις συμμετείχε και η φιλαρμονική του Ορφανοτροφείου. Η ελληνόδικος επιτροπή στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι των αρχών (ο Νομάρχης, ο Φρούραρχος, ο στρατιωτικός γιατρός και ο σχολίατρος) βράβευε αυτές που διακρίνονταν. Το βραβείο αποτελούσε ένα βιβλίο.

5.6.5 Τα προβλήματα της εκπαιδευτικής πράξης και οι ελλείψεις

Οι καθηγητές δε δίδασκαν μόνο ό,τι είχαν σπουδάσει αλλά συχνά καλούνταν να διδάξουν και άλλα μαθήματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν διορίστηκε ο φιλόλογος Ι. Διαμαντόπουλος και αποχώρησαν οι καθηγητές Χατζηγιώργης, Δελής και Καρακατσάνης, το μάθημα των Ιερών (Θρησκευτικά) σ' όλες τις τάξεις ανατέθηκε στον Ελληνιστή Ι. Κόντο. Μάταια δυσανασχετούσε και ζητούσε η διδασκαλία του να γίνεται από καθηγητή ειδικότητας. Το σχετικό αίτημα, όταν υποβλήθηκε στον Επιθεωρητή, απορρίφθηκε. Θεολόγος καθηγητής θα τοποθετηθεί στο Παρθεναγωγείο για πρώτη φορά το 1929. Την ίδια χρονιά ένας άλλος φιλόλογος ο Γ. Τζιτζίτης θα κληθεί να διδάξει εκτός από Ελληνικά, και Θρησκευτικά, Γεωγραφία και Μαθηματικά.

Οι πόλεμοι και οι επιστρατεύσεις των πρώτων χρόνων του 20^{ου} αιώνα δημιούργησαν δύσκολες συνθήκες στη λειτουργία του και συχνά αζεπέραστα εμπόδια. Όταν το 1915 επιστρατεύτηκε ο καθηγητής Αθ. Παπακωνσταντίνου, που δίδασκε τα Φυσιγνωστικά μαθήματα στην Α' και Β' τάξη, ανέλαβε η φιλόλογος Διευθύντρια να διδάξει μία ώρα Φυσική Ιστορία στην Α' τάξη και το μάθημα της Φυσικής Πειραματικής στη Β' τάξη δε δίδασκóταν. Ακόμα λόγω έλλειψης καθηγητή δε θα διδάσκονταν καθόλου Φυσική οι μαθήτριες της τρίτης. Τα επόμενα χρόνια τα προβλήματα θα πολλαπλασιαστούν. Το Παρθεναγωγείο είναι κατελιημένο από το στρατό για μεγάλο διάστημα και ο Σύλλογος συνεδριάζει στο γραφείο του Γυμνασίου και στο ναό του Αγίου Συμεών. Εκεί γίνονται για ένα διάστημα και τα μαθήματα. Από τον Οκτώβριο του 1916 ως το Μάιο του 1917 τα μαθήματα θα διακοπούν εντελώς. Το καλοκαίρι θα συνεχιστούν τα βασικά μαθήματα επί 4ωρο καθημερινά και το Σεπτέμβρη θα διεξαχθούν οι εξετάσεις.

Οι καθηγητές που ανήκαν οργανικά και δίδασκαν στο Παρθεναγωγείο ήταν σχετικά λίγοι. Αρκετοί ήταν αποσπασμένοι από το Γυμνάσιο (Γυμνάσιο Αρρένων) για συμπλήρωση του ωραρίου τους. Η κατάσταση αυτή δημιουργούσε την εντύπωση ότι επρόκειτο για σχολείο δευτέρας κατηγορίας. Τον Οκτώβριο του 1921, πιθανότατα λόγω της ασθένειας του καθηγητή του Γυμνασίου Χ. Φραντζή, αποσπάστηκε από το Παρθεναγωγείο ο μαθηματικός Ιγν. Ευστρατιάδης και τη διδασκαλία του μαθήματος των Μαθηματικών ανέλαβε φιλόλογος.

Πολλές φορές καθυστερούσε η αποστολή από το Υπουργείο Παιδείας του ειδικού προγράμματος για τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία. Το πρόβλημα αντιμετωπιζόταν άλλοτε με την εφαρμογή του προγράμματος Αστικών Παρθεναγωγείων, όπως το Αρσάκειο, και άλλοτε με τη συνέχιση του υπάρχοντος. Δεν υπήρχαν καθορισμένα από το Υπουργείο βιβλία από τα οποία να γίνεται διδασκαλία των μαθημάτων. Ο Σύλλογος των διδασκόντων στην αρχή κάθε διδακτικού έτους επέλεγε από το σύνολο των εγκεκριμένων βιβλίων αυτά που κατά την κρίση του ανταποκρίνονταν στις ανάγκες του Σχολείου.

5.7 Το κτίριο του Παρθεναγωγείου, τα «τείχη» του και η σημασία της αρχιτεκτονικής του

Το κτίριο του Παρθεναγωγείου³³⁷ είναι ένα εκπληκτικό αρχιτεκτονικό οικοδόμημα που η μελέτη του αναδεικνύει, όπως θα δούμε, σημεία των κοινωνικών αντιλήψεων για την εκπαίδευση των κοριτσιών και για τα ήθη της εποχής και το βαθμό εξουσίας που διαμορφώνεται στις σχέσεις καθηγητών-μαθητριών την εποχή που εξετάζουμε. Αρχιτέκτονας του Παρθεναγωγείου και του Γυμνασίου αρρένων πιστεύεται πως ήταν ο Αργύρης Αδαλής, ο οποίος ήταν ο δημιουργός των πιο σημαντικών δημοσίων κτιρίων της εποχής, όπως το Δημαρχείο, ο Άγιος Θεράποντας αλλά και πολλών πολυτελών αρχοντικών της οικογένειας Βουρνάζου και των συγγενών του³³⁸.

Η περιγραφή της αρχιτεκτονικής του Παρθεναγωγείου έχει αξία διότι, όπως έχει υποστηριχθεί σε διάφορες μελέτες για την τεχνοτροπία και τη συμβολική υπόσταση του κτιρίου ενός σχολείου, ο βαθμός που αφιερώνεται στην εικόνα που παρουσιάζει το σχολικό κτίριο είναι αντίστοιχος με τη σημασία που αποδίδεται στην εκπαίδευση ως κοινωνική αξία³³⁹.

Το κτιριακό συγκρότημα αρχικά αποτελείτο μόνο από το κεντρικό νεοκλασικό κτίριο. (Οι προσθήκες της διώροφης πτέρυγας στη βόρεια πλευρά του κτιρίου και της αποθήκης που υπάρχουν σήμερα είναι μεταγενέστερες). Η περιγραφή του κτιρίου και του περιβάλλοντος χώρου επιβεβαιώνει τις απόψεις για τη διαμόρφωση ισχυρών σχέσεων σχολικής εξουσίας μέσα από τη σύνθεση των αρχιτεκτονικών στοιχείων του κτιρίου.

ο Το Κεντρικό κτίριο

« Αποπερατώθηκε στα 1899. Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα διώροφου νεοκλασικού σχολικού κτιρίου με τμήμα υπογείου. Φέρουσα κατασκευή από λιθοδομή εξωτερικά και ξύλινους φορείς εσωτερικά (κολώνες, δοκάρια, πατώματα, στέγη). Ο κάρναβος των ανοιγμάτων τυπικός για κτίρια σχολείων εκείνης της εποχής: υψηλά και πολλά παράθυρα, που φέρνουν άπλετο φως στις αίθουσες διδασκαλίας. Ιδιαίτερα αξιόλογης μορφής τα εμφανή πέτρινα λαξευτά στοιχεία της πρόσοψης και ιδιαιτέρως το πρόστυλο με το αέτωμα, καθώς επίσης οι πέτρινες ποδιές των παραθύρων σε όλες τις όψεις του κτιρίου και το κάτω περίζωμα περιμετρικά. Η υπόλοιπη επιφάνεια των τοίχων είναι επιχρισμένη. Η ξύλινη στέγη

³³⁷ Το κτίριο αυτό, μετά από έναν αιώνα λειτουργίας και με εμφανή τα σημάδια της φθοράς του χρόνου, ανακαινίζεται την περίοδο 1997-1998. Σήμερα στεγάζει το 4^ο Δημοτικό και 2^ο Γυμνάσιο Μυτιλήνης.

³³⁸ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Διδακτορική Διατριβή στην ιστορία της Αρχιτεκτονικής του Ε.Μ.Π. της αρχιτεκτόνισσας Σωτηρίου –Δωροβίνη Ιωάννας με θέμα : «Οι κατοικίες της ανώτερης αστικής τάξης στη Μυτιλήνη, 1850-1930».

³³⁹ Βλ. Σολομών Ι. (1992), σ.23 : «Τα στοιχεία που συνθέτουν μια αρχιτεκτονική μορφή σύμφωνα με τη μια ή με την άλλη τεχνοτροπία, πχ. μια μεγαλόπρηπη σκάλα, μια αψίδα, ή συμμετρία, έχουν τη σημασία τους στην οργάνωση του χώρου και στην αποδοχή μιας υλικής στρατηγικής όσον αφορά τη δημιουργία σχέσεων σχολικής εξουσίας».

φέρει Ευρωπαϊκή επικεράμωση. Η εσωτερική οργάνωση του κτιρίου είναι ενδιαφέρουσα από την άποψη της ισορροπίας και άνεσης των χώρων: οι αίθουσες μεγάλες και φωτεινές, οι προθάλαμοι και το κεντρικό κλιμακοστάσιο επιβλητικά και έντονα σημεία αναφοράς. Τα δάπεδα είναι ξύλινα στις αίθουσες του ισογείου και σε όλους τους χώρους του ορόφου. Το δάπεδο του κεντρικού προθαλάμου - χώρου κλιμακοστασίου είναι στρωμένο με κεραμικά πλακίδια. Οι οροφές όλες είναι ξύλινες παραδοσιακού τύπου (σανίδες μέσα - έξω με αρμοκάλυπτρα) και κατά τόπους δημιουργούν φαινόμενα αξιόλογης μορφής. Οι θύρες (εσωτερικές και εξωτερικές) είναι ξύλινες ταμπλαδοτές, τα εσωτερικά διαχωριστικά είναι μπαγδατιά.»³⁴⁰.

Εικ. 58: Το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης στα 1930(Φωτ. Σ.Χουτζαίου)

Εικ. 59: Το πρώην Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης στα 1998, μετά την αποκατάσταση (Φωτ. Ε.Τσουλέλλη)

³⁴⁰ Η περιγραφή του κτιρίου περιέχεται σε μελέτη της κας. Β.Κουτσκουδή που αναφέρεται στην κατάσταση του κτιρίου πριν την αποκατάσταση, βλ. Βατζάκης Α. κ.α.(1998),σ.101-102.

Φωτογραφίες του κτιρίου μετά την αποκατάσταση του 1998

(φωτ. Ευστ. Τσουλέλλης, Α. Καραγκούνης, Γ. Δελληβέης, Γ. Κοντέλλη)

Εικ. 60: Κεντρική είσοδος

Εικ. 61: Το αέτωμα πάνω από την κεντρική είσοδο

Εικ. 62: Ισόγειο και στο βάθος η βορεινή είσοδος

Εικ. 63: Η κλίμακα που οδηγεί στον πάνω όροφο

Εικ. 64: Ισόγειο και δεξιά η πόρτα του γραφείου καθηγητών

Εικ. 65: Αίθουσα διδασκαλίας

ο Τα «τείχη» του Παρθεναγωγείου

Η μελέτη του περιβάλλοντος χώρου του Παρθεναγωγείου μαρτυρά και τους περιορισμούς στη σχολική καθημερινότητα των κοριτσιών³⁴¹. Πριν την ανακαίνιση του 1998, το όλο συγκρότημα περιβαλλόταν περιμετρικά από ψηλό αυλότοιχο πέτρινο, ύψους 2,95 μέτρων , με κολώνες - παραστάδες, που πλαισίωναν τη σιδερένια αυλόθυρα, από λαξευτή λιθοδομή ύψους 3,85 μέτρων. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής που κατασκευάστηκε το κτίριο, η λειτουργία του σχολείου ως «Παρθεναγωγείου» επέβαλλε το συγκεκριμένο ύψος του αυλότοιχου στο δρόμο με σκοπό να αποκρύπτονται οι μαθήτριες της εποχής απ' τα αδιάκριτα βλέμματα των περαστικών. Μετά την πρόσφατη αποκατάσταση(1998) του σχολικού συγκροτήματος, τα «τείχη» χαμήλωσαν στο ένα μέτρο.

Εικ. 66: Τα «τείχη» της πρόσοψης πριν την κτιριακή αποκατάσταση του 1998

5.8 Η φιλανθρωπική δραστηριότητα του Παρθεναγωγείου

Ενώ στην Ελλάδα η δράση των γυναικών των αστικών και μεσαίων στρωμάτων μέσα από τη συγκρότηση φιλανθρωπικών σωματείων και συλλόγων αρχίζει από τη δεκαετία του 1870, στη Μυτιλήνη εμφανίζεται προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Μέχρι τότε η πλούσια αστή γυναίκα της Μυτιλήνης παραμένει στο περιθώριο της κοινωνικής και δημόσιας ζωής και κατακρίνεται για τη φιλαρέσκεια στο ντύσιμο και «τις πολυδάπανες και προκλητικές συνήθειες» της³⁴². Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στη Μυτιλήνη, με εξαίρεση την πλούσια αστική τάξη των Ελλήνων (έμποροι,

³⁴¹Σύμφωνα με τις απόψεις του Ι.Σολωμόν «... ο βαθμός εγκλεισμού του σχολικού κτιρίου... υψηλοί ή χαμηλοί τοίχοι, κάγκελα, μία ή περισσότερες πόρτες προσδιορίζουν ένα σύνορο για το σχολείο λιγότερο ή περισσότερο ισχυρό». Βλ. Σολωμόν Ι. (1992),σ.22.

³⁴² Σαμάρας Π.,(1948), σ.29,30.

καρaboκύρηδες, βιοτέχνες, τραπεζίτες), το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της πόλης ζει κάτω από κακές οικονομικές συνθήκες. Οι γυναίκες της αστικής τάξης σταδιακά ευαισθητοποιούνται και συνεργασία με τις γυναίκες της εκπαιδευτικής κοινότητας αναλαμβάνουν συγκεκριμένες πρωτοβουλίες.

Στα 1893 ιδρύεται η «Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών» από την Αικατερίνη Σιφναίου με την ενθάρρυνση και τη βοήθεια της Αθηνάς Σταυράκη, διευθύντριας του Παρθεναγωγείου³⁴³. Σκοπός του σωματείου είναι να αναλάβει το έργο «της περισυλλογής και περιθάλψεως δυστυχών και ταλαιπωρων αποκλήρων της Τύχης»³⁴⁴. Παράλληλα η «Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών» αναπτύσσει και εκπαιδευτική δραστηριότητα. Ιδρύει εργαστήριο ραπτικής και κεντήματος υπό τη διεύθυνση της Χ. Μιχάλογλου³⁴⁵ με σκοπό να προσφέρει «εργασίαν εις 40 περίπου πτωχά κόρας, αίτινες άλλως ελλείψει εργασίας ηδύναντο να εξοκειλώσιν»³⁴⁶. Η πρωτοβουλία αυτή είναι μια πρώτη απόπειρα επαγγελματικής κατάρτισης των κοριτσιών των λαϊκών στρωμάτων.

Το φιλανθρωπικό έργο του σωματείου πολλές φορές ενισχύεται και από το Παρθεναγωγείο κάτω από τη καθοδήγηση της Εφορείας. Έτσι το 1898, στο βιβλίο Πρακτικών της Εφορείας βρίσκουμε την απόφαση της Εφορείας «όπως αι μαθήτριά των δύο ανωτέρων τάξεων του Παρθεναγωγείου υποχρεωθώσιν να κατασκευάζωσιν ανά εν εργόχειρον εκάστη δια τα Εκπαιδευτικά και Φιλανθρωπικά Καταστήματα, δι'εξόδων της Εφορείας, των σε άλλων τάξεων θα πράττουν τούτο αι βουλόμεναι»³⁴⁷. Τα εργόχειρα αυτά παραχωρούνται από την Εφορεία στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα για να εκτεθούν σε λαχειοφόρο αγορά³⁴⁸. Κατόπιν τα έσοδα που συγκεντρώνονται διατίθενται συνήθως για την αγορά ειδών ρουχισμού και παπουτσιών για τους άπορους μαθητές και μαθήτριες³⁴⁹.

5.9 Οι συνέπειες της μεταρρύθμισης του 1929 στο Παρθεναγωγείο και οι μελλοντικές εξελίξεις

Το Δεκέμβρη του 1929, όταν αποχωρεί λόγω ορίου ηλικίας η Θεοδώρα Βουγάτσου, αναλαμβάνει προσωρινά τη Διεύθυνση του Παρθεναγωγείου ο Αλκιβιάδης Τριανταφυλλίδης, επειδή κατείχε τον ανώτερο βαθμό μεταξύ των υπηρετούντων. Στη συνέχεια, η Διεύθυνση

³⁴³Μελανδινού Δ., «Η Μυτιλήνη κατά τους νεότερους χρόνους» στο Μελανδινού Χ. (1911), Ημερολόγιο της εφημερίδας των Κυριών 'Η Λέσβος', σ.153-154.

³⁴⁴Μιχαηλίδης Μ.,(1939), σ.186.

³⁴⁵Μιχαηλίδης Μ.,(1939), σ.188.

³⁴⁶Μελανδινού Δ., ό.π., σ.154.

³⁴⁷«Βιβλίο Πρακτικών Εφορείας», 13/10/1898, σ.27.

³⁴⁸«Βιβλίο Πρακτικών Εφορείας», 9/11/1898, σ.78.

³⁴⁹«Βιβλίο Πρακτικών Εφορείας», σ.301.

αλλάζει συνεχώς πρόσωπα που παραμένουν στις θέσεις τους λίγους μήνες, γεγονός που δείχνει τα τεράστια προβλήματα που προέκυψαν στη λειτουργία του Παρθεναγωγείου. Αυτό φαίνεται και από τα βιβλία του Σχολείου που δείχνουν προχειρότητα. Τα Πρακτικά είναι κακογραμμένα και δυσανάγνωστα, ασφράγιστα, χωρίς υπογραφές.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, όπως περιγράφεται σε προηγούμενο κεφάλαιο, θα αλλάξει τα εκπαιδευτικά πράγματα και στη Μυτιλήνη όπως και το Παρθεναγωγείο της. Η βενιζελική κυβέρνηση, προκειμένου να στηρίξει τη στοιχειώδη εκπαίδευση προχωρά στην ανέγερση πολλών δημοτικών σχολείων. Στη Λέσβο χτίζονται εκείνη την περίοδο πέντε νέα Δημοτικά Σχολεία που έρχεται μάλιστα να θεμελιώσει ο ίδιος ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου το 1931. Εξάλλου, με την καθιέρωση της εξατάξιας δημοτικής εκπαίδευσης και της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στο δημοτικό, το Ανώτερο Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης από το σχολικό έτος 1932 - 33 γίνεται τετραετές και το 1ο Δημοτικό Σχολείο Θηλέων που συστεγάζεται με το Ανώτερο Παρθεναγωγείο μετατρέπεται σε 4ο Δημοτικό Σχολείο Μυτιλήνης (Μεικτό) από το σχολικό έτος 1929 - 30.

Στα πλαίσια του νέου πνεύματος που επικρατεί από τις αλλαγές στην παιδεία και όπως φαίνεται και από τα Πρακτικά του Σχολείου, οι παιδαγωγικές συνεδριάσεις του Συλλόγου των Καθηγητών του Παρθεναγωγείου, κάτι σχεδόν άγνωστο τα παλαιότερα χρόνια, γίνονται τώρα πολύ συχνά. Συζητείται η πρόοδος των μαθητριών, η αύξηση της άμιλλας μεταξύ τους, εντοπίζονται οι αδυναμίες και καλούνται οι γονείς όσων υστερούν, για να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα. Ο Σύλλογος συζητεί διεξοδικά γύρω από τα χρησιμοποιούμενα σχολικά βιβλία και διαπιστώνει την ακαταλληλότητα πολλών από αυτά. ενώ παράλληλα Το προοδευτικό αυτό κλίμα δεν κράτησε πολύ αφού το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου 1936 θα προχωρήσει σε μια ολοκληρωτική μεταβολή του εκπαιδευτικού συστήματος που είχε διαμορφωθεί από το 1929.

Λίγο νωρίτερα, στις 10/9/1935 ιδρύεται το Γυμνάσιο θηλέων Μυτιλήνης ενώ παράλληλα λειτουργεί και το Ανώτερο Παρθεναγωγείο με το ίδιο εκπαιδευτικό προσωπικό αλλά με διαφορετικό διευθυντή. Στεγάζεται στο διδακτήριο του Παρθεναγωγείου λειτουργώντας με πρωινή και απογευματινή βάρδια. Αυτό προκαλεί την αντίδραση γονιών, μαθητριών και καθηγητών. Τελικά, το Παρθεναγωγείο διαλύεται³⁵⁰ στις 10/12/1936 και οι μαθήτριές του μεταγράφονται στο Γυμνάσιο Θηλέων. Έτσι κλείνει ένας κύκλος 100 περίπου χρόνων λειτουργίας του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης.

³⁵⁰ Πρακτικό 26^{ον} Σχολικής Εφορείας Αν.Παρθεναγωγείου 4/10/1935 / Αρ. Πρωτ. 4824/220.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἐχόντες ὑπ' ὄψει τὸ ἄρθρον 25 τοῦ Νόμου 4373 «περὶ διαρρυθμίσεως τῶν σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως» ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 21 τῆς ἀπὸ 16 Ἀπριλίου) 10 Μαΐου 1932 Π. Δ. «περὶ κωδικοποιήσεως τῶν διατάξεων τοῦ Νόμου 4653 κλπ.» προτάσει τῶν ἐπὶ τῶν Ἐργασκευμάτων καὶ Παιδείας καὶ Οἰκονομικῶν Ὑπουργῶν στηριζομένη εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 314 πράξιν τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσσομεν.

Διαιρεῖται τὸ ἐν Μυτιλήνῃ Γυμνάσιον εἰς δύο αὐτοτελῆ γυμνάσια ἐν ἀρρένων καὶ τὸ ἕτερον θηλέων ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1934—1935 ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς μὴ ἀυξήσεως τοῦ ἤδη ὀργανικοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως εἰ μὴ κατὰ ἓνα Γυμνασιάρχην, καταργουμένου τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει λειτουργοῦντος ἀνωτέρου παρθεναγωγείου, οὗτινος ἡ κατάργησις θέλει ἀρχίσει ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1935 — 1936.

Εἰς τοὺς αὐτοὺς ἐπὶ τῶν Ἐργασκευμάτων καὶ Παιδείας καὶ Οἰκονομικῶν Ὑπουργοὺς, ἀνατίθεμεν τὴν δημοσίευσιν καὶ ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Διατάγματος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 10 Σεπτεμβρίου 1935.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΖΑΪΜΗΣ

Οἱ Ὑπουργοὶ

Ἐπὶ τῆς Παιδείας κλπ.

Δ. ΧΑΤΖΙΣΚΟΣ

Ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑφ' ἑγός

Κ. ΚΟΡΟΖΟΣ

Εικ. 67: ΦΕΚ διατάγματος περί Ἰδρύσεως Γυμνασίου Θηλέων καὶ κατάργησις τοῦ Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν και η πατριαρχική δομή της οικογένειας περιορίζουν το ρόλο της γυναίκας στο σπίτι και την οικογένεια έχοντας μια τέλεια διαφοροποίηση στο ρόλο των δύο φύλων και μια ολοκληρωτική σχεδόν έλλειψη πνευματικής μόρφωσης των κοριτσιών, με εξαίρεση τις οικογένειες ανώτερων κοινωνικών τάξεων που έχουν τη δυνατότητα να προσλαμβάνουν οικοδιδάσκαλους για τα κορίτσια τους.

Στις αρχές του 19ου αιώνα και από την αρχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, είναι εμφανής στη διαμόρφωση της εκπαίδευσης η επιρροή από ευρωπαϊκά αστικά πρότυπα. Η παροχή εκπαίδευσης στην Ελλάδα μέσα από οργανωμένους θεσμούς, τα σχολεία, είναι ένα φαινόμενο που εξελίχτηκε παράλληλα με τη συγκρότηση και εξέλιξη της αστικής κοινωνίας αφού η ίδια η ιδεολογία της περιέχει την αρχή του δικαιώματος στη μόρφωση για όλους.

Στην αρχή, και αμέσως μετά την απελευθέρωση, παρατηρείται ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση αφού ιδρύονται, σε μια τόσο πρόωμη εποχή, αλληλοδιδασκτικά και ανώτερα ακόμα σχολεία για κορίτσια. Το ενδιαφέρον αυτό δικαιολογείται μόνο κάτω από ορισμένες ευνοϊκές προϋποθέσεις που προετοίμασαν το έδαφος και επηρέασαν σημαντικά την πορεία της γυναικείας εκπαίδευσης. Οι ανακατατάξεις του πληθυσμού στην ελληνική κοινωνία αμέσως μετά την απελευθέρωση, επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης γιατί, από πολύ νωρίς, οι νέοι κάτοικοι έφεραν στο νεοσύστατο κράτος καινούριες ιδέες και κοινωνικά πρότυπα από τα μέρη όπου είχαν ζήσει. Σημαντικός εξάλλου υπήρξε και ο ρόλος των λογίων της εποχής αυτής που, σπουδαγμένοι στη Δύση και επηρεασμένοι από τις προοδευτικές αρχές ευρωπαϊών παιδαγωγών, υποστηρίζουν, όταν επιστρέφουν στην Ελλάδα, θεωρητικά και στην πράξη, την εκπαίδευση των κοριτσιών. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης αναλαμβάνουν πρωτοβουλία Δυτικοί ιεραπόστολοι και φιλελληνικά σωματεία, που μεταφέρουν πολύ νωρίς στη χώρα μας εκπαιδευτικές πρακτικές των άλλων χωρών.

Τα πρώτα χρόνια του Αγώνα, σύμφωνα με τις επίσημες διακηρύξεις για τη λειτουργία των πρώτων σχολείων των κοριτσιών στην Αθήνα και την Ερμούπολη εφαρμόζονται σχετικά προοδευτικά μέτρα που δείχνουν πλατιές αντιλήψεις για τη γυναικεία εκπαίδευση. Η συνέχεια όμως δεν ήταν ανάλογη. Η πορεία της εκπαίδευσης των κοριτσιών μετά από τις νομοθετικές ρυθμίσεις του 1834 και του 1836 του Όθωνα, δεν είναι ανάλογη με την πρόωμη άνθιση που παρατηρείται αμέσως μετά τον Αγώνα. Η αμετακίνητη θέση της πολιτείας στο θέμα των χωριστών σχολείων για αγόρια και κορίτσια, επηρεασμένη ως ένα σημείο από την κοινή γνώμη της εποχής, και, κατά συνέπεια, η αυστηρή απαγόρευση της μικτής εκπαίδευσης οδήγησαν

πολύ γρήγορα την εκπαίδευση των κοριτσιών σε μαρασμό. Δίνεται προτεραιότητα στην εκπαίδευση των αγοριών ενώ λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων και διδακτικού προσωπικού δεν είναι εύκολη η δημιουργία χωριστών σχολείων θηλέων.

Σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου ο ιδιωτικός τομέας με την ίδρυση ιδιωτικών Παρθεναγωγείων που λειτουργούν με δίδακτρα οπότε είναι απαγορευτική η φοίτηση των κοριτσιών λαϊκών στρωμάτων. Παράλληλα ενώ υπάρχει την εποχή αυτή μεγάλη έλλειψη από δασκάλους, το κράτος δεν ιδρύει δημόσιο διδασκαλείο, αλλά αναθέτει την εκπαίδευση της δασκάλας σε ιδιωτικούς φορείς και «ανέχεται», για πολλά χρόνια, χωρίς να επεμβαίνει., υποβαθμισμένη εκπαίδευση για τις δασκάλους.

Για την ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών ενδιαφέρεται αρχικά ιδιαίτερα η μεγαλοαστική τάξη. Η επιδίωξη των πλούσιων αστών συνίσταται σε μια γενικότερη καλλιτεχνική και φιλολογική μόρφωση για τα κορίτσια τους με την εκμάθηση κυρίως μουσικής και γαλλικών. Το ιδανικό αυτό της αγωγής, συνδυασμένο και με πρακτική προετοιμασία του κοριτσιού για τα μελλοντικά καθήκοντα της οικοδέσποινας και της μητέρας, επικρατεί γρήγορα και στη μεσαία και αργότερα την κατώτερη αστική τάξη. Το πρόγραμμα μαθημάτων και η λειτουργία των Παρθεναγωγείων διαμορφώνεται έτσι ανάλογα και σύμφωνα με βάση τις απαιτήσεις του γυναικείου προορισμού, όπως αυτές διατυπώθηκαν από τους λόγιους της εποχής, που ανάγονταν στις έμφυτες, βιολογικές και ψυχολογικές ιδιότητες των γυναικών. Σύμφωνα με αυτές, η γυναικεία φύση απαγόρευε την πρόσβαση των κοριτσιών στη σχολική γνώση που θεωρούνταν κατάλληλη για τα αγόρια, και υπαγόρευε να διδάσκονται μαθήματα που θα συντελούσαν, άμεσα ή έμμεσα, στη βελτίωση της απόδοσής τους στο σπίτι -με την προϋπόθεση συνήθως ότι η ποσότητα και αυτής της διδασκαλίας δε θα έφτανε στα όρια της υπερβολής. Έτσι η εκπαίδευση των κοριτσιών σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η οποία είναι εφικτή στην ουσία μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, είναι δευτερογενής αφού δεν αντιστοιχεί άμεσα στη διαδικασία αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής που εξασφαλίζεται σχεδόν αποκλειστικά από τον ανδρικό πληθυσμό. Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών λειτουργεί συνεπώς συμβολικά είτε ως ένδειξη μιας ανώτερης κοινωνικά θέσης είτε εξυπηρετεί σα συμπληρωματική «προίκα» που θα μπορέσει να τους εξασφαλίσει τον καλύτερο δυνατό γάμο.

Ο κυριότερος φορέας που αναλαμβάνει τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών με την ίδρυση Παρθεναγωγείων και Διδασκαλείων, υποκαθιστώντας την πολιτεία, είναι η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Το δευτεροβάθμιο σχολείο της Εταιρείας -οι όροι Διδασκαλείο και Παρθεναγωγείο χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν το ίδιο σχολείο- επιδιώκει την εκπαίδευση της οικοδέσποινας και της δασκάλας ταυτόχρονα. Οι μαθήτρες, δηλαδή, που επιδιώκουν την εποχή αυτή μια γενική -διακοσμητική- μόρφωση και εκείνες που θέλουν να γίνουν δασκάλους φοιτούν

στο ίδιο σχολείο και παρακολουθούν κοινό πρόγραμμα μαθημάτων. Η εκπαίδευση της «οικοδέσποινας» και της «δασκάλας» ταυτόχρονα, αποδείχτηκε στην πράξη ανεπιτυχής. Το πρακτικό της αποτέλεσμα ήταν να μην πετυχαίνεται ικανοποιητικά κανένας από τους δυο σκοπούς, Παράλληλα, το γεγονός ότι τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναγνώριζαν ως κυριότερο μάθημα τα Αρχαία Ελληνικά και κατόπιν τα μαθήματα που μορφώνουν την οικοδέσποινα είχε ως αποτέλεσμα ένα βαρυφορτωμένο πρόγραμμα, με πολλές ώρες των Αρχαίων Ελληνικών, των ξένων γλωσσών και με διάφορα ειδικά και πρακτικά μαθήματα όπως ζωγραφική, πιάνο και πολύπλοκα χειροτεχνήματα, που λειτουργούσε εις βάρος των μαθηματικών και των μαθημάτων φυσικής και χημείας. Έτσι τα κύρια χαρακτηριστικά της μέσης γυναικείας εκπαίδευσης κατά τον 19^ο αιώνα είναι η αρχαιολατρία, η ημιμάθεια και η ξερή απομνημόνευση. Τα μέτρα της πολιτείας περιορίζονται, την εποχή αυτή, στις υποτροφίες που έδινε κάθε χρόνο σε έναν ορισμένο αριθμό μαθητριών, στην απλή έγκριση του κανονισμού των σχολείων και του προγράμματος των μαθημάτων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και στο διορισμό της επιτροπής για τις εξετάσεις των «υποψηφίων διδασκαλισσών».

Επιπλέον, ενώ τα Παρθεναγωγεία αναγνωρίζονται από το Υπουργείο ως σχολεία Μέσης Έκπαίδευσης, αντίστοιχα με τα Ελληνικά Σχολεία των αγοριών στην πράξη δεν έχουν καμιά σχεδόν αντιστοιχία με τα Ελληνικά Σχολεία, ούτε στη διάρκεια των σπουδών ούτε στο είδος των γνώσεων που παρέχουν. Η ανάλυση και οι σχετικές συγκρίσεις στα προγράμματα μαθημάτων δείχνουν καθαρά ότι η ποιοτική στάθμη των Παρθεναγωγείων είναι γενικά χαμηλή και δεν είναι δυνατό να γίνει ουσιαστική σύγκριση με τα δημόσια σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης των αγοριών, Από την άλλη μεριά, ενώ τα Παρθεναγωγεία εκπαιδεύουν δασκάλες, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν διδασκαλεία, γιατί ο τρόπος που λειτουργούν, το πρόγραμμα μαθημάτων και η διάρκεια των σπουδών είναι εντελώς διαφορετικά από τον τρόπο που θα έπρεπε κανονικά να λειτουργεί ένα τέτοιου είδους σχολείο. Ταυτόχρονα ο ιδιωτικός χαρακτήρας της μέσης γυναικείας εκπαίδευσης και η έλλειψη δημόσιων σχολείων περιορίζει τη δυνατότητα για δευτεροβάθμια εκπαίδευση μόνο στις τάξεις που είχαν οικονομικά μέσα να την αποκτήσουν, αποκλείοντας μ' αυτόν τον τρόπο το μεγαλύτερο ποσοστό των κοριτσιών από μια ανώτερη εκπαίδευση.

Το είδος αυτό της μόρφωσης που παρέχεται στα Παρθεναγωγεία εξασφαλίζει στα κορίτσια το δίπλωμα της δασκάλας και τη δυνατότητα να ασκήσουν το επάγγελμα της δασκάλας, το μόνο επιτρεπτό επάγγελμα για την εποχή αυτή. Οι απόφοιτες αυτών των σχολείων συχνά βρίσκουν εργασία στα Παρθεναγωγεία της Οθωμανικής επικράτειας. Εδώ, ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται μια άθηση της γυναικείας εκπαίδευσης που, μεταξύ άλλων, έχει στόχο να τονιστεί η «εθνική αποστολή» των γυναικών, δηλαδή η αποστολή τους ως μελλοντικές μητέρες να διαπαιδαγωγήσουν πολίτες με ελληνική εθνική συνείδηση που

θα είναι ικανοί να ανταποκριθούν στις μελλοντικές απαιτήσεις των καιρών και τις εθνικές διεκδικήσεις.

Προς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η είσοδος όλο και περισσότερων μορφωμένων γυναικών της μεγαλοαστικής τάξης και αργότερα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων στο χώρο της φιλανθρωπικής δράσης σηματοδοτεί και την είσοδο του γυναικείου φύλου στη δημόσια ζωή. Οι γυναίκες αυτές, δασκάλες οι περισσότερες, συμμετέχουν ή ιδρύουν εκπαιδευτικούς και φιλανθρωπικούς συλλόγους, διευθύνουν παρθεναγωγεία, δημοσιεύουν παιδαγωγικά άρθρα και μελέτες, δίνουν δημόσιες διαλέξεις και εκδίδουν τα πρώτα γυναικεία περιοδικά δείχνοντας ότι ζητούν να διαδραματίσουν έναν σημαντικό ρόλο στις ανάγκες του έθνους και της κοινωνίας και η παρουσία τους αρχίζει να γίνεται αισθητή.

Παράλληλα, νέες τάσεις στον επαγγελματικό προσανατολισμό των γυναικών προκύπτουν προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι πιέσεις για αλλαγές στην εκπαίδευση των κοριτσιών ώστε να αποκτήσει περισσότερο επαγγελματικό χαρακτήρα, γίνονται έντονες. Η αναζήτηση νέων λύσεων και διάφορες νέες ιδέες που προωθήθηκαν (όπως η ίδρυση επαγγελματικών τμημάτων και γυμνασιακών τάξεων, οι αιτήσεις για είσοδο στο Πανεπιστήμιο, η φοίτηση γυναικών σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού), φανερώουν καθαρά πως είχε αρχίσει να δημιουργείται ανάγκη για ουσιαστικότερες μεταρρυθμίσεις. Οι κυριότεροι παράγοντες που επηρεάζουν την κίνηση, που αρχίζει να διαφαίνεται, σχετίζονται άμεσα με την εξελισσόμενη θέση της Ελληνίδας. Μεγάλο ρόλο έπαιξαν εδώ οι αντίστοιχες διεκδικήσεις και κατακτήσεις των γυναικών στις άλλες χώρες, η σταδιακή συμμετοχή της Ελληνίδας στη δουλειά και τη γενικότερη κοινωνική και πνευματική ζωή του τόπου, η αύξηση του αριθμού των μορφωμένων γυναικών που συμμετέχουν όλο και πιο ενεργά στον αγώνα για τη βελτίωση της θέσης της Ελληνίδας, οι οποίες γίνονται πρωτοπόρες στις διεκδικήσεις μιας πιο ουσιαστικής γυναικείας εκπαίδευσης.

Η εκπαιδευτική πράξη όπως αυτή διαμορφώνεται στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, φανερώνει καθαρά ότι η γυναικεία εκπαίδευση οδηγείται σιγά σιγά σε αδιέξοδο. Το μοναδικό επαγγελματικό άνοιγμα που υπάρχει και που εξακολουθεί να είναι το επάγγελμα της δασκάλας, κερδίζει την προτίμηση των μαθητριών με αποτέλεσμα ο αριθμός των «διδασκαλισσών» να είναι τόσο μεγάλος, που σύντομα δημιουργείται οξύ εκπαιδευτικό και κοινωνικό πρόβλημα, γιατί συχνά αδιόριστες δασκάλες προσπαθούν με κάθε "μέσο" να πάρουν τις θέσεις των άλλων. Γίνεται έτσι ολοφάνερη, την εποχή αυτή η επιτακτική ανάγκη να βρεθούν νέες λύσεις και να δοθούν νέες κατευθύνσεις.

Η είσοδος των γυναικών στο Πανεπιστήμιο στα 1890 γεννά την ανάγκη να τροποποιηθεί το πρόγραμμα σποδών στα δευτεροβάθμια σχολεία ώστε να προετοιμάζονται κατάλληλα οι υποψήφιες για το Πανεπιστήμιο. Όμως η επέμβαση της πολιτείας στα 1893 δεν αλλάζει ουσιαστικά την προηγούμενη κατάσταση. Η νομοθετική ρύθμιση του 1893 που ορίζει το

πρόγραμμα λειτουργίας και μαθημάτων των Παρθεναγωγείων στην ουσία θεσμοθετεί την ως τότε εκπαιδευτική πρακτική, με μικρές μόνο αλλαγές. Η μέση γυναικεία εκπαίδευση παραμένει σε χαμηλό επίπεδο και συνεχίζει να είναι ιδιωτική υπόθεση αφού δεν ιδρύεται κανένα δημόσιο σχολείο και το απολυτήριο του Ανώτερου Παρθεναγωγείου δεν έχει καμιά αντιστοιχία με το απολυτήριο του Γυμνασίου των αγοριών και δε δίνει τη δυνατότητα στις απόφοιτες του σχολείου αυτού να εγγράφουν στο Πανεπιστήμιο.

Στις αρχές του 20ου αιώνα, οι πιέσεις για την καλύτερη μόρφωση των γυναικών εντείνονται. Η ελληνική κοινωνία και το οικονομικό της σύστημα είχαν αρχίσει από καιρό να εξελίσσονται και να επηρεάζονται από τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας εξασφαλίζει εργασία σε όλο και μεγαλύτερο αριθμό γυναικών. Στα 1904, η διενέργεια του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου και οι συζητήσεις των συνέδρων παιδαγωγών για τα ζητήματα της γυναικείας εκπαίδευσης φανερώνουν αυτούς τους προβληματισμούς. Έτσι αυτή την εποχή, η ανάγκη των κοριτσιών για ουσιαστικότερη μόρφωση προκειμένου να ανταποκριθούν στην αγορά της μισθωτής εργασίας τις οδηγεί να εγγράφονται άτυπα χωρίς επίσημη άδεια και με την ανοχή του Υπουργείου στα Γυμνάσια Αρρένων.

Παράλληλα, οι ζυμώσεις γενικότερα στο χώρο της εκπαίδευσης είναι έντονες. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η κριτική γενικά για το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας οξύνεται. Το εκπαιδευτικό σύστημα που εφαρμόζουν τα σχολεία κάθε βαθμίδας δεν ανταποκρίνεται στις πνευματικές και τις επαγγελματικές ανάγκες της αναπτυσσόμενης αστικής τάξης. Η διαμάχη για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας φουντώνει και δημιουργούνται αντίπαλα στρατόπεδα. Μέσα σε αυτό το κλίμα εντάσσεται στα 1908 και η προσπάθεια λειτουργίας ενός ξεχωριστού σχολείου για τα δεδομένα της εποχής, του Παρθεναγωγείου του Βόλου. Παρ' όλο που το Παρθεναγωγείο του Βόλου διακρίθηκε για το ανθρωπιστικό, εθνικό και πρακτικό ιδεώδες του, δεν πρόβαλλε κανέναν αντίλογο στην κυρίαρχη αντίληψη για τον πρωταρχικό προορισμό των γυναικών. Η διάρκεια ζωής του όμως ήταν μόλις τρία χρόνια γιατί οι νέες παιδαγωγικές μέθοδοι που εφαρμόστηκαν ενόχλησαν το κατεστημένο της εποχής που κατεδίωξε δικαστικά τους ιδρυτές του.

Στο ίδιο κλίμα της προσπάθειας για αλλαγές εντάσσεται και η δημιουργία του Εκπαιδευτικού Ομίλου στα 1910. Ο Όμιλος αυτός παρεμβαίνει με προτάσεις και υπομνήματα προς το Υπουργείο σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση στηλιτεύοντας τη «διακοσμητική» μόρφωση που παρέχουν τα Παρθεναγωγεία. Σε αντιδιαστολή, προτείνει ένα πρόγραμμα για τα Παρθεναγωγεία που χωρίς να απομακρύνει τα κορίτσια από την εκπαίδευσή τους ώστε να εκπληρώσουν το γυναικείο προορισμό ως σύζυγοι και μητέρες, θα τα μορφώνει ταυτόχρονα κατάλληλα ώστε να μπορούν να εργαστούν όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν για να βοηθήσουν την οικογένειά τους- ικανοποιώντας έτσι τις πραγματικές απαιτήσεις της αστικής τάξης.

Στην πορεία οι διάφορες νομοθετικές προσπάθειες των κυβερνήσεων Βενιζέλου, και ειδικότερα τα νομοσχέδια Τσιριμώκου το 1913 σχετικά με ίδρυση γυμνασίων θηλέων και αλλαγές στη γυναικεία εκπαίδευση γενικότερα που κινούνται στο ίδιο πνεύμα με τις παραπάνω προτάσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου, βρίσκουν αντιδράσεις από το κοινωνικό και πολιτικό κατεστημένο της εποχής. Η καινοτομία στα νομοσχέδια αυτά σε σχέση με εκείνα του 19^{ου} αιώνα, ήταν ένας αστικός ορθολογισμός που διακρινόταν και εκφραζόταν με την αντίληψη ότι το σχολείο έπρεπε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης, αντίληψη που θεμελιώνει τη διεκδίκηση ενός ενιαίου, αυτόνομου, λαϊκού δημοτικού σχολείου υποχρεωτικού για αγόρια και κορίτσια. Ενώ τα νομοσχέδια αυτά τελικά δε ψηφίζονται, κάτω από πιέσεις δίνεται η άδεια να λειτουργήσουν το 1914 από τους δήμους και την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία τριτάξια αστικά σχολεία θηλέων. Αργότερα, στα 1920 θα δοθεί άδεια να λειτουργήσουν και Εμπορικές Σχολές Θηλέων έχοντας μεγαλύτερο επαγγελματικό προσανατολισμό. Από το 1922 και τη Μικρασιατική καταστροφή, οι πολιτικές εξελίξεις που ακολουθούν την εθνική περιπέτεια της χώρας μας επηρεάζουν και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα εκπαιδευτικά προβλήματα και ανακόπτεται η πορεία των αλλαγών στη μέση εκπαίδευση.

Παράλληλα, στο διάστημα των αρχών του 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα κάνει δυναμικά την εμφάνισή του στο προσκήνιο το γυναικείο κίνημα με την ίδρυση γυναικείων σωματείων. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα είχε σημειωθεί έξοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία λόγω της εκβιομηχάνισης και της αγροτικής εξόδου που δημιούργησαν επιτακτικές οικονομικές ανάγκες. Η εργασία τους τις βοήθησε να αποκτήσουν για πρώτη φορά αυθύπαρκτη οικονομική οντότητα και δημιούργησε έτσι τις προϋποθέσεις για την απόκτηση συνείδησης της κατώτερης κοινωνικής τους θέσης και την οργάνωσή τους για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Αντίστοιχα και στην Ελλάδα, στις δεκαετίες του 1910 και 1920 σημειώνεται παρόμοιο φαινόμενο. Κυκλοφορούν περιοδικά και εφημερίδες με θέματα που αφορούν την εργασία, την εκπαίδευση και τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών καθώς και το ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία γενικότερα. Οι γυναίκες αναπτύσσουν πρωτοβουλίες στο χώρο της εκπαίδευσης με τη διοργάνωση συνεδρίου, την υποβολή υπομνημάτων προς το Υπουργείο με προτάσεις για αλλαγές αλλά και τη δημιουργία ιδιωτικών Γυναικείων Σχολών. Οι πιέσεις που άσκησαν οι γυναίκες μέσα από τα οργανωμένα σωματεία και τη δράση τους σε συνδυασμό με τις πιέσεις της αστικής τάξης για αλλαγές στα σχολεία έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής που ακολουθήθηκε στα επόμενα χρόνια.

Κάτω από τις νέες κρίσιμες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, που διαμορφώθηκαν τη δεκαετία του 1920, σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929. Το σημαντικότερο στοιχείο της μεταρρύθμισης για τη μέση γυναικεία εκπαίδευση είναι η

καθιέρωση Γυμνασίων Θηλέων στις πόλεις και μικτών σχολείων στην επαρχία. Η είσοδος των κοριτσιών στο Γυμνάσιο αποτέλεσε σημαντικό βήμα για την τυπική τουλάχιστον εξομοίωση τους με τους μαθητές και πολλαπλασίασε τις ευκαιρίες τους για επαγγελματική απασχόληση. Δεν προϋπέθετε όμως ούτε συνεπαγόταν την αναίρεση των ειδικών καθηκόντων που απορρέουν από το φύλο τους, ούτε την αμφισβήτηση της ανάθεσης της φροντίδας του σπιτιού και της οικογένειας στις γυναίκες.

Η μελέτη της περίπτωσης του Παρθεναγωγείου της Μυτιλήνης βοηθά να σχηματιστεί καλύτερα η εικόνα της λειτουργίας ενός δευτεροβάθμιου σχολείου κοριτσιών για τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Η μελέτη του μικρόκοσμου του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης, όπως το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις, ο τρόπος εξετάσεων, η επιβολή πειθαρχικών ποινών, τα προβλήματα της εκπαιδευτικής πράξης μέχρι και η μελέτη της αρχιτεκτονικής του κτιρίου, μας φανερώνουν το διαφοροποιημένο πρόγραμμα εκπαίδευσης των κοριτσιών με βάση το γυναικείο ρόλο τους, τις δυνατές σχέσεις σχολικής εξουσίας και τους περιορισμούς στην καθημερινότητα της ζωής των μαθητριών, τις δυσκολίες των κοριτσιών για επαγγελματικές επιλογές. Επιπλέον η μελέτη του ιστορικού, κοινωνικού και οικονομικού περιγύρου της Μυτιλήνης και της συμβολής της εκπαίδευσης στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα μέσα από την καλλιέργεια εθνικής συνείδησης αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για την περίπτωση των περιοχών του ελληνικού κράτους που ενσωματώθηκαν σε αυτό στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Μετά το 1930 και για τις επόμενες δεκαετίες, οι εκπαιδευτικοί προβληματισμοί σε σχέση με τα δύο φύλα θα στραφούν γύρω από τη καθιέρωση της μικτής εκπαίδευσης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τις δυνατότητες ίσων ευκαιριών πρόσβασης σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. Σήμερα, που αυτές οι επιδιώξεις, ως ένα σημείο, έχουν επιτευχθεί, εξετάζονται πλέον θέματα όπως η επίδραση του σχολείου στην ανάπτυξη στερεοτύπων για τους ρόλους των δύο φύλων και των επαγγελματικών τους επιλογών. Το γυναικείο πρότυπο της γυναίκας-κούκλας του 19^{ου} αιώνα φαίνεται πως έχει αφήσει βαριά κληρονομιά και στοιχειώνει ακόμα την εκπαίδευση των κοριτσιών.

ΜΕΡΟΣ Β

ΠΡΟΤΑΣΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ CD

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ

Τα τελευταία χρόνια, στα πλαίσια του νέου ψηφιακού μας κόσμου, το περιβάλλον δημοσίευσης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «υβριδικό» : πολλά τυπωμένα βιβλία κυκλοφορούν παράλληλα και σε ηλεκτρονική μορφή (CD) . Ο πολύς χρόνος, που απαιτείται συνήθως για να εντοπίσει κανείς μέσα σε τυπωμένα βιβλία τις πληροφορίες που τον ενδιαφέρουν και κατόπιν να τις αποδελτιώσει, κάνει στους αναγνώστες πολλές φορές πιο ελκυστική τη χρήση της ηλεκτρονικής μορφής του βιβλίου. Έτσι υπάρχουν σήμερα βιβλιοθήκες που έχουν αρχίσει να ψηφιοποιούν τα βιβλία τους προκειμένου να παρέχουν στους αναγνώστες τους καλύτερες υπηρεσίες.

Η ιδέα για τη δημιουργία και πρόταση αυτής της ηλεκτρονικής εφαρμογής σε CD βασίστηκε ακριβώς στην ικανοποίηση της παραπάνω ανάγκης, δηλαδή της ανάγκης για γρήγορη και αποτελεσματική εύρεση και δυνατότητα αποθήκευσης των επιθυμητών πληροφοριών που περιλαμβάνονται σε ένα βιβλίο από τον αναγνώστη-ερευνητή με τη χρήση ενός απλού «ηλεκτρονικού εργαλείου» που θα συνοδεύει και θα συνυπάρχει με το βιβλίο. Έτσι ο αναγνώστης-ερευνητής θα αρκούσε να χρησιμοποιήσει ή να δανειστεί από μια βιβλιοθήκη ένα αντίγραφο με το CD της εφαρμογής.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

1. Ανάλυση απαιτήσεων και σχεδίαση εφαρμογής

Η εφαρμογή απευθύνεται σε ερευνητές, εκπαιδευτικούς, εκπαιδευόμενους που αναζητούν εξειδικευμένες πληροφορίες για το θέμα αλλά και στον απλό αναγνώστη που επιθυμεί γενικές πληροφορίες και έχουν στοιχειώδεις γνώσεις χειρισμού υπολογιστή.

Οι βασικές λειτουργίες που θα εκτελούνται από την εφαρμογή είναι : αναζήτηση πληροφοριών και επιλεκτική αποθήκευση και εκτύπωση των επιθυμητών πληροφοριών που ανακαλούνται.

Η αναζήτηση θα μπορεί να γίνεται με δύο βασικούς τρόπους από το χρήστη :

α) σειριακά/τυχαία μέσω περιεχομένων, δηλαδή από τα περιεχόμενα θα μπορεί να επισκεφτεί με τη σειρά τις σελίδες της μελέτης ή να μεταβεί άμεσα σε όποια σελίδα ή άλλο μέρος της μελέτης επιλέξει από τα περιεχόμενα

β) επιλεκτικά μέσω κριτηρίων, δηλαδή επιλέγοντας μια λέξη κλειδί από ένα ευρετήριο ή επιλέγοντας ένα συνδυασμό λέξεων θα μπορεί να μεταβεί στη σελίδα ή σελίδες στις οποίες ικανοποιούν το κριτήριο της αναζήτησης.

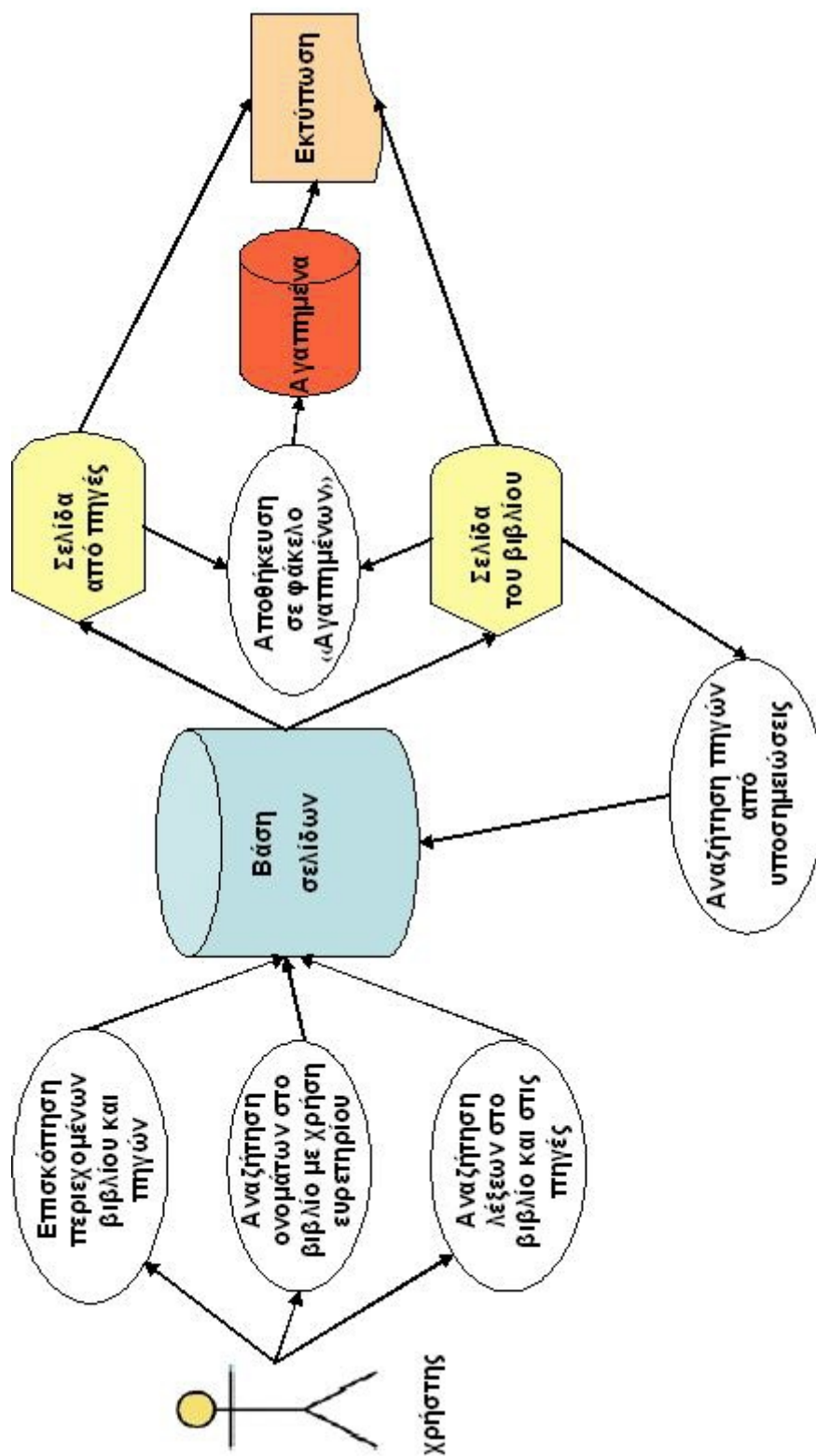
Το αποτέλεσμα της αναζήτησης, δηλαδή οι σελίδες που περιέχουν την επιθυμητή πληροφορία θα μπορούν :

- Να αποθηκεύονται σε ένα χώρο της εφαρμογής ώστε να είναι διαθέσιμες άμεσα στο μέλλον χωρίς να επαναληφθεί ξανά αναζήτηση.
- Να εκτυπώνονται επιλεκτικά.

Επιπρόσθετα, ο χρήστης θα πρέπει, μέσα από τις υποσημειώσεις που τυχόν υπάρχουν στις σελίδες με την επιθυμητή πληροφορία που έχει ανακτήσει , να μπορεί να συνδέεται με τα ψηφιοποιημένα κείμενα των αντίστοιχων αναφορών-πηγών που οδηγούν οι υποσημειώσεις και να έχει τη δυνατότητα να αποθηκεύσει ή να εκτυπώσει τις πηγές αυτές.

Σε σχέση με τις εικόνες που χρησιμοποιούνται στη μελέτη, θα πρέπει να κατασκευαστεί επιπλέον ένα αρχείο με τις σμικρύνσεις των εικόνων (λεύκωμα) όπου ο χρήστης να μπορεί να δει συγκεντρωτικά τις εικόνες και επιλέγοντας καθεμία από αυτές να μπορεί να δει την εικόνα στο πραγματικό της μέγεθος.

Σχεδιαστικά, η κάθε σελίδα του βιβλίου θα μπορούσε να αποτελεί ένα ξεχωριστό αρχείο που θα ανακαλείται από μια βάση αρχείων με τις σελίδες του βιβλίου και των πηγών ύστερα από εκτέλεση του χρήστη μιας από τις διαθέσιμες λειτουργίες της εφαρμογής, δηλαδή μέσω της επισκόπησης περιεχομένων, της αναζήτησης ονομάτων με χρήση ευρετηρίου ή της αναζήτησης λέξεων τυχαία από το σύνολο των σελίδων του βιβλίου και από τις πηγές. Οι λειτουργίες και η ροή των εργασιών της εφαρμογής φαίνονται στο παρακάτω σχήμα:

Σχ.1: Οι λειτουργίες και η ροή των εργασιών της εφαρμογής

2. Υλοποίηση

Η εφαρμογή υλοποιήθηκε σύμφωνα με τις αρχές της ανάλυσης και σχεδίασης που περιγράφονται παραπάνω με τη χρήση του λογισμικού HTML Help Workshop(version 4.74) της εταιρίας Microsoft σε περιβάλλον Windows XP. Η επιλογή του συγκεκριμένου λογισμικού έγινε για δύο κυρίως λόγους : α)διότι διατίθεται ελεύθερα από το δικτυακό τόπο της εταιρίας του (free software) και οπότε η εγκατάσταση και χρήση της εφαρμογής αυτής θα μπορεί να γίνεται χωρίς οικονομική επιβάρυνση και β) διότι οι χρήστες των υπολογιστών γενικά είναι ιδιαίτερα εξοικωμένοι με το περιβάλλον των Windows και των εφαρμογών τους οπότε θα η χρήση αυτής της εφαρμογής από τον ερευνητή-αναγνώστη με στοιχειώδεις γνώσεις υπολογιστή θα είναι εύκολη.

Επιπλέον κατά τη φάση της υλοποίησης χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα HTML Help Image Editor (version 4.74) της Microsoft για την παραγωγή του λευκώματος των εικόνων. Για τη ψηφιοποίηση των εικόνων χρησιμοποιήθηκε ο επιτραπέζιος σαρωτής HP Scanjet 3670, ως λογισμικό ψηφιοποίησης το HP Director ενώ η ανάλυση κατά τη ψηφιοποίηση ήταν 72 pixel/inch, το βάθος χρώματος 24 bits και το τελικό μορμάτ των αρχείων εικόνων jpeg.

Ακόμα ψηφιοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του αρχειακού υλικού και των πηγών με τον ίδιο σαρωτή όπως περιγράφεται παραπάνω. Επιπλέον για τα κείμενα αυτά των πηγών χρησιμοποιήθηκε και πρόγραμμα OCR (Optical Character Recognition) για τη μετατροπή τους σε ψηφιακή μορφή ώστε τελικά τα αρχεία των πηγών να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στους επεξεργαστές κειμένων των χρηστών και έτσι οι χρήστες της εφαρμογής να ωφεληθούν ακόμα περισσότερο.

Τα τελικά αρχεία δεδομένων και προγραμμάτων της εφαρμογής που έχουν παραχθεί είναι τα ακόλουθα:

- Τα αρχεία δεδομένων τύπου html, στα οποία έχει αποθηκευτεί η μελέτη ανά σελίδα και τα αντίστοιχα αρχεία εικόνων τύπου jpeg που περιλαμβάνονται σε αυτά
- Τα αρχεία του προγράμματος HTML Help Workshop:
 - Το μεταγλωτισμένο και εκτελέσιμο αρχείο της εφαρμογής: WOMEN_EDUCATION.chm
 - Το αρχείο project της εφαρμογής: Female_education.hhp
 - Το αρχείο περιεχομένων : Table of contents.hhc
 - Το αρχείο ευρετηρίου :Index.hhk
 - Το αρχείο project, το αρχείο περιεχομένων και το εκτελέσιμο αρχείο του εγχειριδίου χρήσης είναι αντίστοιχα : Help_education.hhp, Help_education Table of Contents.hhc και Help_education.chm.

3. Εγκατάσταση-Λειτουργία

Για να εγκατασταθεί και να λειτουργήσει η εφαρμογή απαιτούνται:

- από πλευράς λογισμικού, MS Windows 2000 ή μεταγενέστερα (προτείνονται MS Windows XP- Ελληνική έκδοση) καθώς και MS Internet Explorer 5.5 ή μεταγενέστερος και
- από πλευράς υλικού, ένας υπολογιστής με επεξεργαστή Pentium ή ισοδύναμο αυτού, με μνήμη RAM από 128MB και πάνω. Η προτεινόμενη ανάλυση οθόνης είναι 1024 * 768.

Όταν τοποθετηθεί για πρώτη φορά το CD-ROM στον οδηγό θα ξεκινήσει αυτόματα η εφαρμογή. Αν για οποιοδήποτε λόγο δεν ξεκινήσει αυτόματα η εφαρμογή, τότε ο χρήστης μπορεί να την εκκινήσει μόνος του πατώντας **διπλό αριστερό κλικ με το ποντίκι στο αρχείο WOMEN_EDUCATION.chm.**

Αν ο χρήστης επιθυμεί μεγαλύτερη ταχύτητα και προτιμά να έχει ελεύθερο τον οδηγό CD-ROM για άλλη χρήση, μπορεί να αντιγράψει στο σκληρό δίσκο του υπολογιστή του - και στον ίδιο φάκελο- το αρχείο WOMEN_EDUCATION.chm και το αρχείο βοήθειας Help_education.chm και να εκκινεί κάθε φορά την εφαρμογή διπλοπατώντας αριστερό κλικ με το ποντίκι στο αρχείο WOMEN_EDUCATION.chm.

Κατά τη λειτουργία της εφαρμογής, ο χρήστης μπορεί να αναζητήσει on-line οδηγίες για τη χρήση της εφαρμογής από την επιλογή «*Βοήθεια*» του μενού εντολών ενώ έχει στη διάθεσή του και αναλυτικό εγχειρίδιο χρήσης που περιγράφεται στην επόμενη ενότητα.

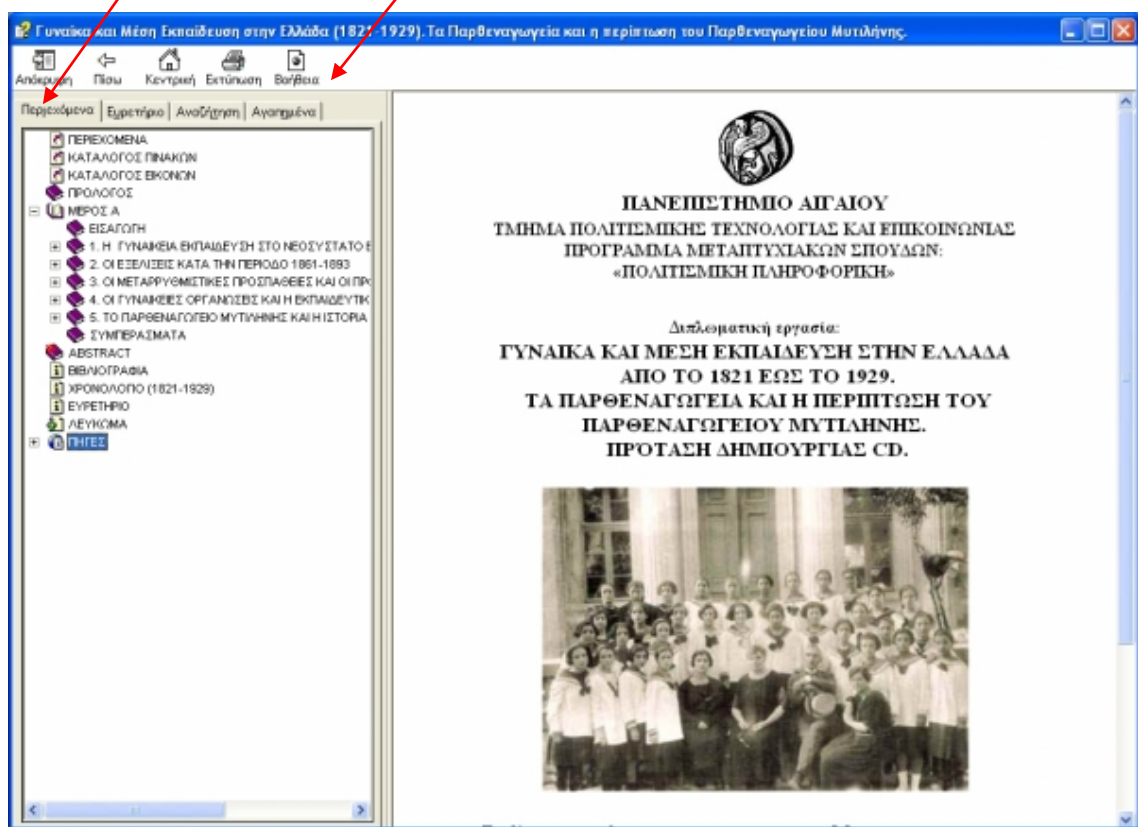
4. Εγχειρίδιο Χρήσης

Το εγχειρίδιο χρήσης της εφαρμογής αποτελεί βοήθεια προς το χρήστη της εφαρμογής και αφορά την ερμηνεία και επεξήγηση του τρόπου λειτουργίας της εφαρμογής. Στην ακόλουθη εικόνα απεικονίζεται η κεντρική φόρμα της εφαρμογής και επεξηγούνται τα βασικά της μέρη.

Η φόρμα της εφαρμογής αποτελείται από: α) Το μενού εντολών (πάνω) και β) το μενού βασικών λειτουργιών (αριστερά) μαζί με το τμήμα των περιεχομένων (δεξιά).

Μενού βασικών ενεργειών

Μενού εντολών

Σχ. 22: Κεντρική σελίδα εφαρμογής

4.1 Μενού Εντολών

Σχ.3: Μενού εντολών

Απόκρυψη

Πατώντας αριστερό κλικ με το ποντίκι στο κουμπί «Απόκρυψη» αποκρύπτεται το αριστερό τμήμα της φόρμας της εφαρμογής που περιλαμβάνει το μενού βασικών λειτουργιών ώστε να υπάρχει περισσότερος διαθέσιμος χώρος του παραθύρου για το τμήμα των περιεχομένων του βιβλίου. Για την επανεμφάνιση του τμήματος αυτού πατήστε «Εμφάνιση».

Πίσω

Πατώντας αριστερό κλικ με το ποντίκι στο κουμπί «Πίσω» εμφανίζεται στο τμήμα των περιεχομένων η αμέσως προηγούμενη σελίδα που επισκεφτήκατε.

Κεντρική

Πατώντας αριστερό κλικ με το ποντίκι στο κουμπί «Κεντρική» εμφανίζεται στο τμήμα των περιεχομένων το εξώφυλλο του βιβλίου που αποτελεί την κεντρική σελίδα.

Εκτύπωση

Πατώντας αριστερό κλικ με το ποντίκι στο κουμπί «Εκτύπωση» εμφανίζεται ένα παράθυρο επιλογών με τις ακόλουθες επιλογές:

Εκτύπωση της επιλεγμένης σελίδας : εκτυπώνεται μόνο η τρέχουσα σελίδα ή το κομμάτι αυτής που έχετε επιλέξει. ή

Εκτύπωση της επιλεγμένης επικεφαλίδας και όλων των θεμάτων που περιέχονται:

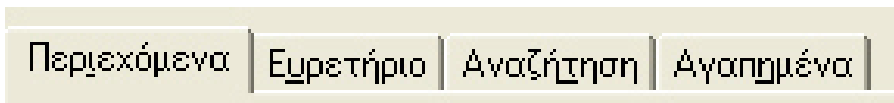
Εκτυπώνεται όχι μόνο η τρέχουσα σελίδα αλλά ολόκληρη η υποενότητα στην οποία ανήκει.

Βοήθεια

Ανακαλείται σε ένα νέο παράθυρο ένα αρχείο με το on-line εγχειρίδιο χρήσης της εφαρμογής.

4.2 Μενού Βασικών Λειτουργιών .

Το μενού των βασικών λειτουργιών περιλαμβάνει τις εξής λειτουργίες : «Περιεχόμενα», «Ευρετήριο», «Αναζήτηση», «Αγαπημένα».

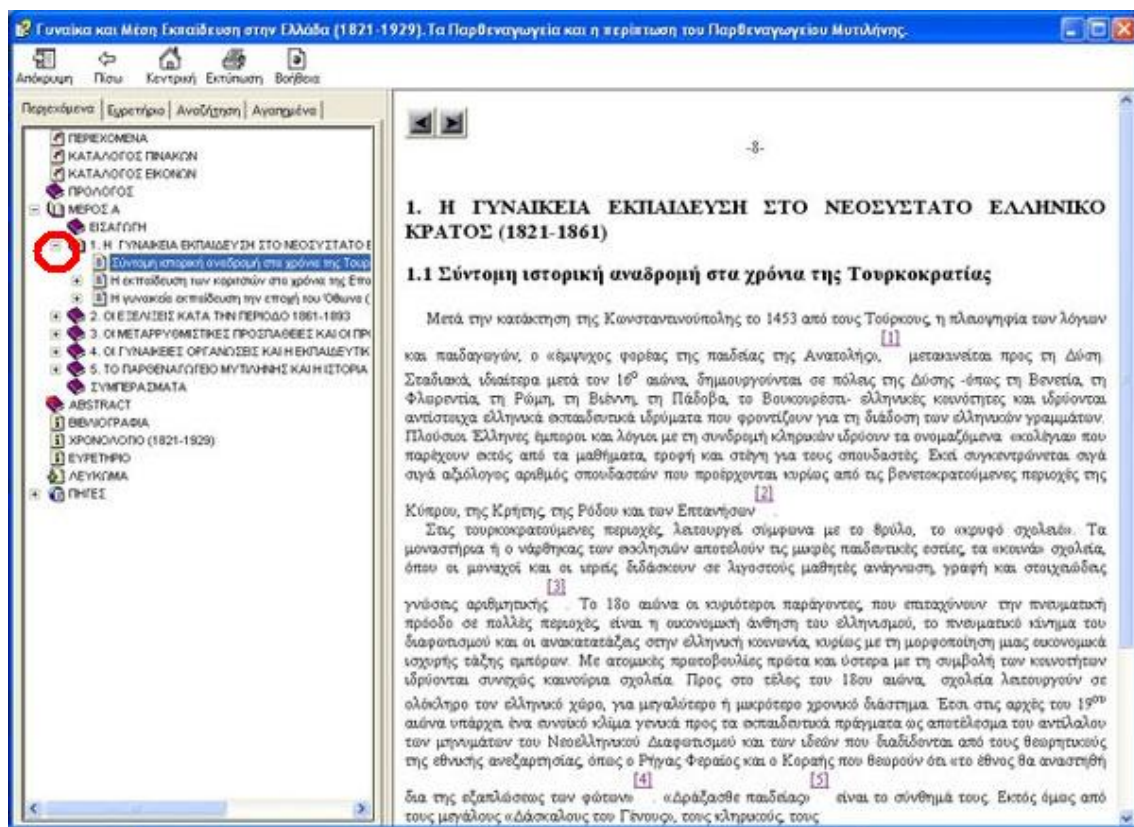

Σχ.4: Μενού βασικών λειτουργιών

4.2.1 Περιεχόμενα

Επισκόπηση των περιεχομένων του βιβλίου

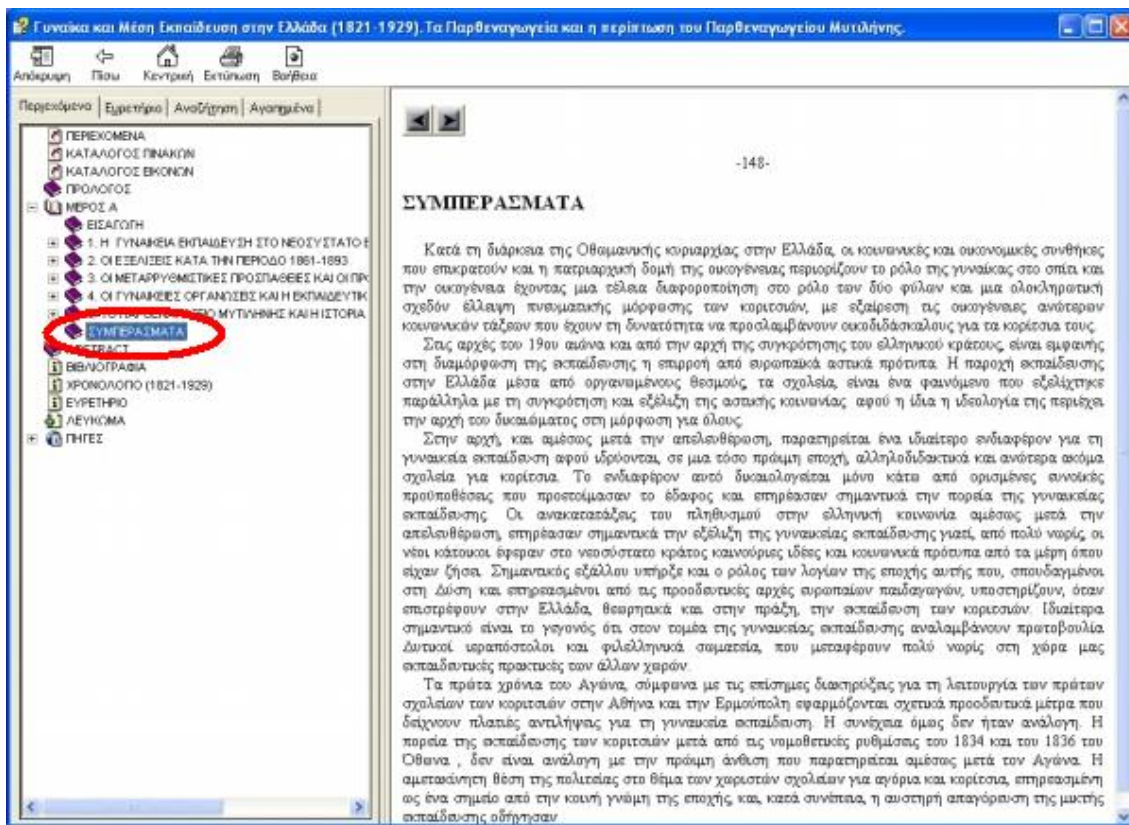
Αριστερό κλικ στα τετραγωνάκια με τους σταυρούς που βρίσκονται αριστερά των τίτλων των τόμων ή των κεφαλαίων.

Σχ.5: Επισκόπηση περιεχομένων του βιβλίου

Μετάβαση σε συγκεκριμένο κεφάλαιο ή θέμα του βιβλίου.

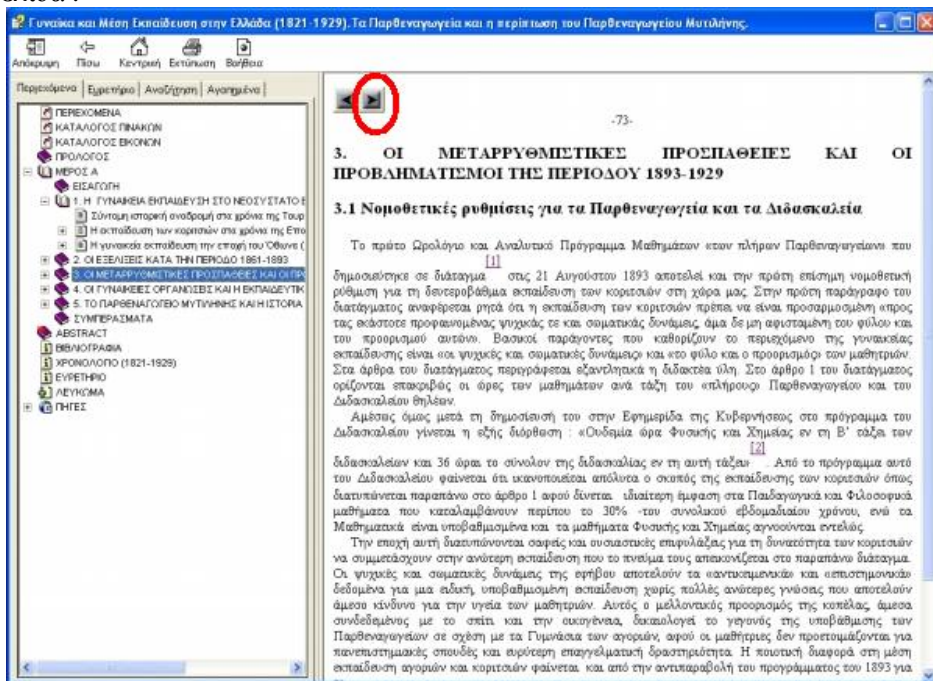
Αριστερό κλικ στον τίτλο του κεφαλαίου ή υποκεφαλαίου.

Σχ.6: Μετάβαση σε κεφάλαιο

Επόμενη σελίδα

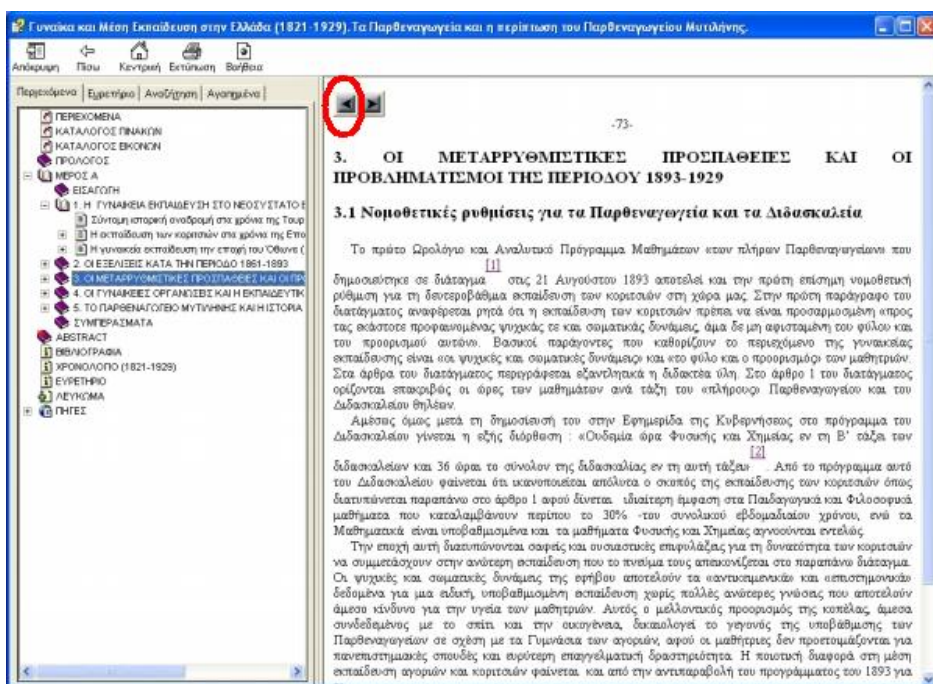
Με το ποντίκι: Αριστερό κλικ στο βέλος με δεξιά φορά που βρίσκεται πάνω αριστερά από την σελίδα .

Σχ.7: Επόμενη σελίδα

Προηγούμενη σελίδα

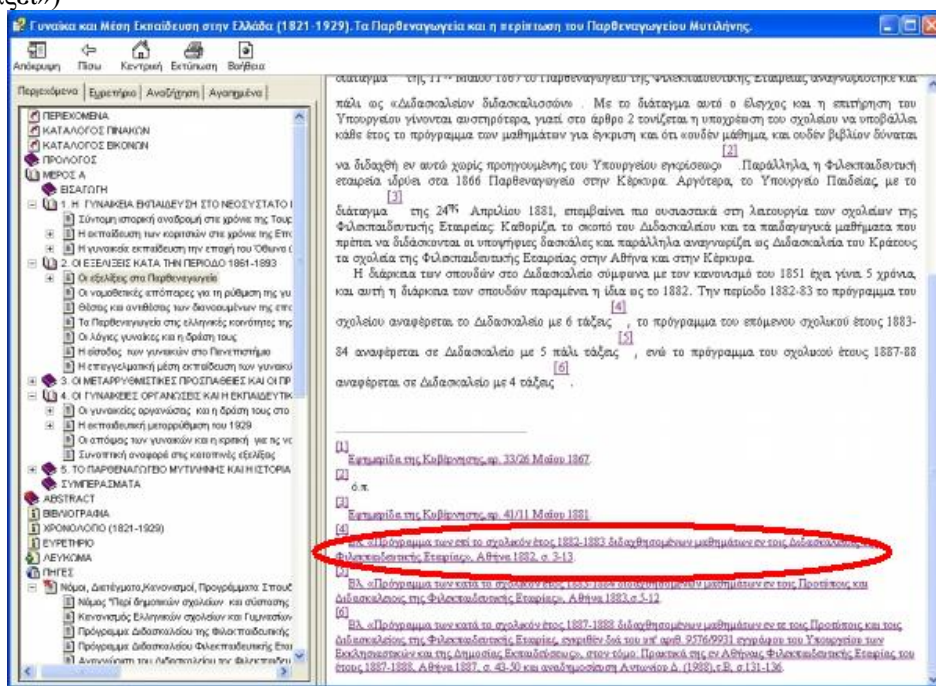
Με το ποντίκι: Αριστερό κλικ στο βέλος με αριστερή φορά που βρίσκεται πάνω αριστερά από την σελίδα.

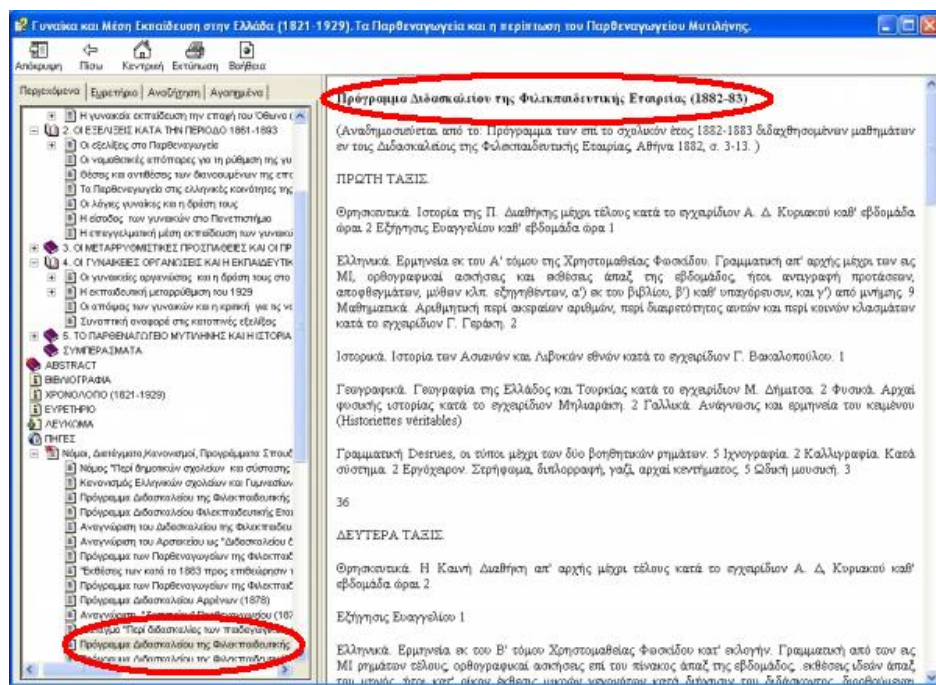
Σχ.8: Προηγούμενη σελίδα

Μετάβαση στις «ΠΗΓΕΣ» μέσω των σελίδων της μελέτης

Με το ποντίκι: Αριστερό κλικ στην αντίστοιχη υποσημείωση μιας σελίδας (στην περίπτωση όπου μια υποσημείωση είναι χρωματισμένη διαφορετικά και ο δείκτης του ποντικιού «αλλάζει»)

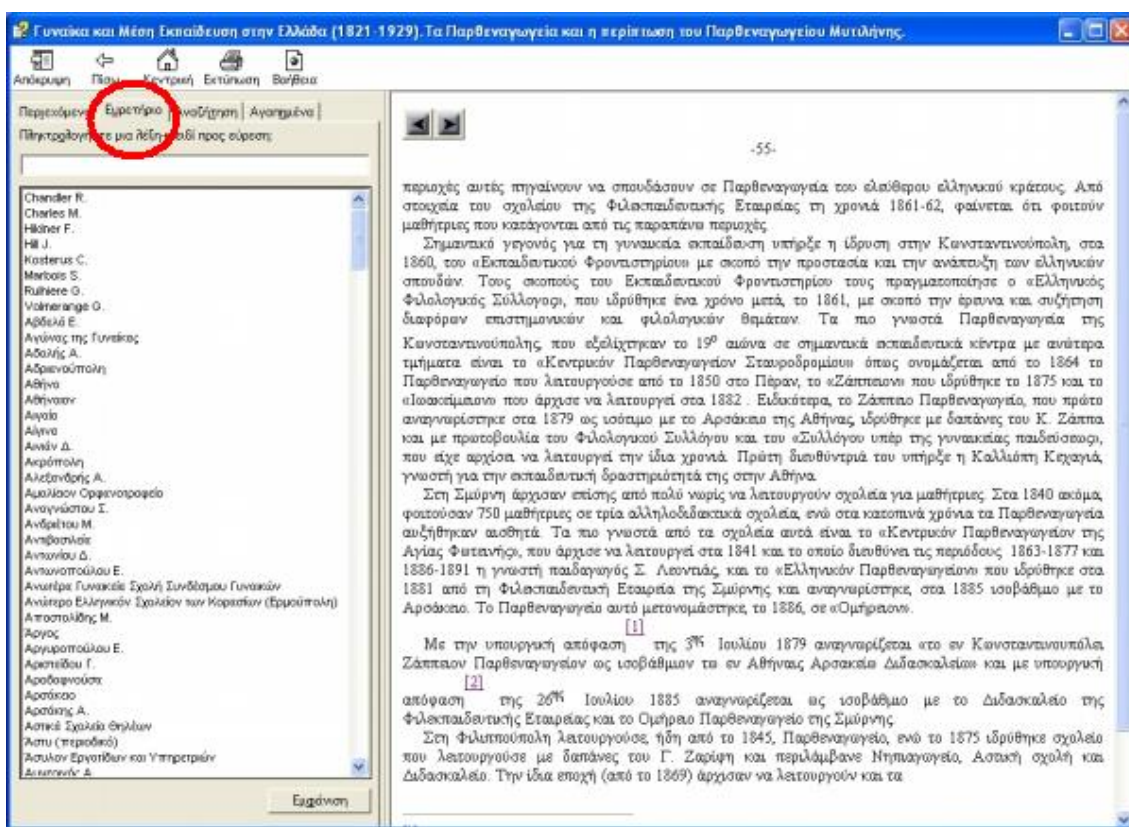
Σχ.9: Σύνδεση μελέτης με τις ΠΗΓΕΣ(1)

Σχ.10: Σύνδεση μελέτης με τις ΠΗΓΕΣ(2)

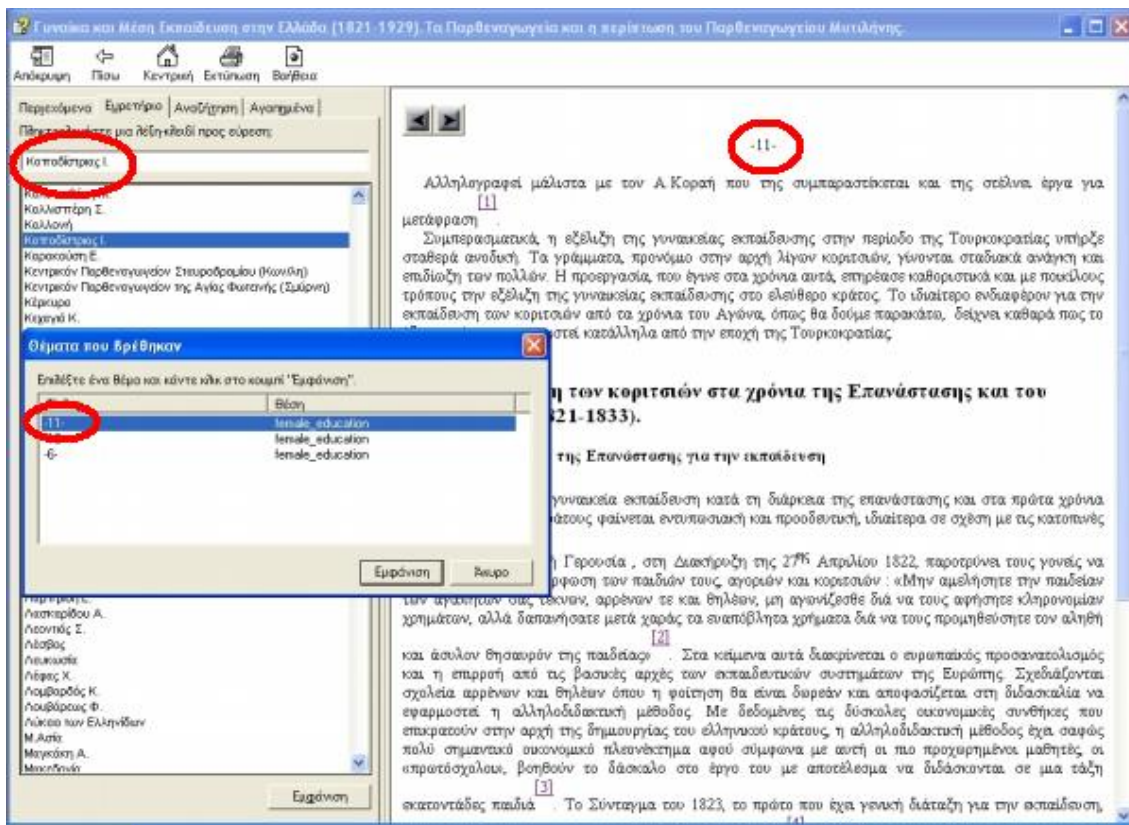
4.2.2 Ευρετήριο

Με αριστερό κλικ στην λέξη «Ευρετήριο», εμφανίζεται το ευρετήριο των κύριων ονομάτων, που έχει προκύψει από το ψηφιοποιημένο κείμενο του βιβλίου. Το ευρετήριο αποτελείται από μία στήλη με τα κύρια ονόματα που μπορεί να αναζητήσει κανείς στις σελίδες του βιβλίου. Πάνω αριστερά βρίσκεται η θέση, στην οποία πληκτρολογείτε το προς αναζήτηση όνομα.

Σχ.11: Ευρετήριο (1)

Καθώς πληκτρολογείτε το όνομα βλέπετε ότι ένας δείκτης στα αριστερά των ονομάτων μετακινείται, ξετυλίγοντας το ευρετήριο, ώσπου να σταθεί με την ολοκλήρωση της πληκτρολόγησης στο συγκεκριμένο όνομα.

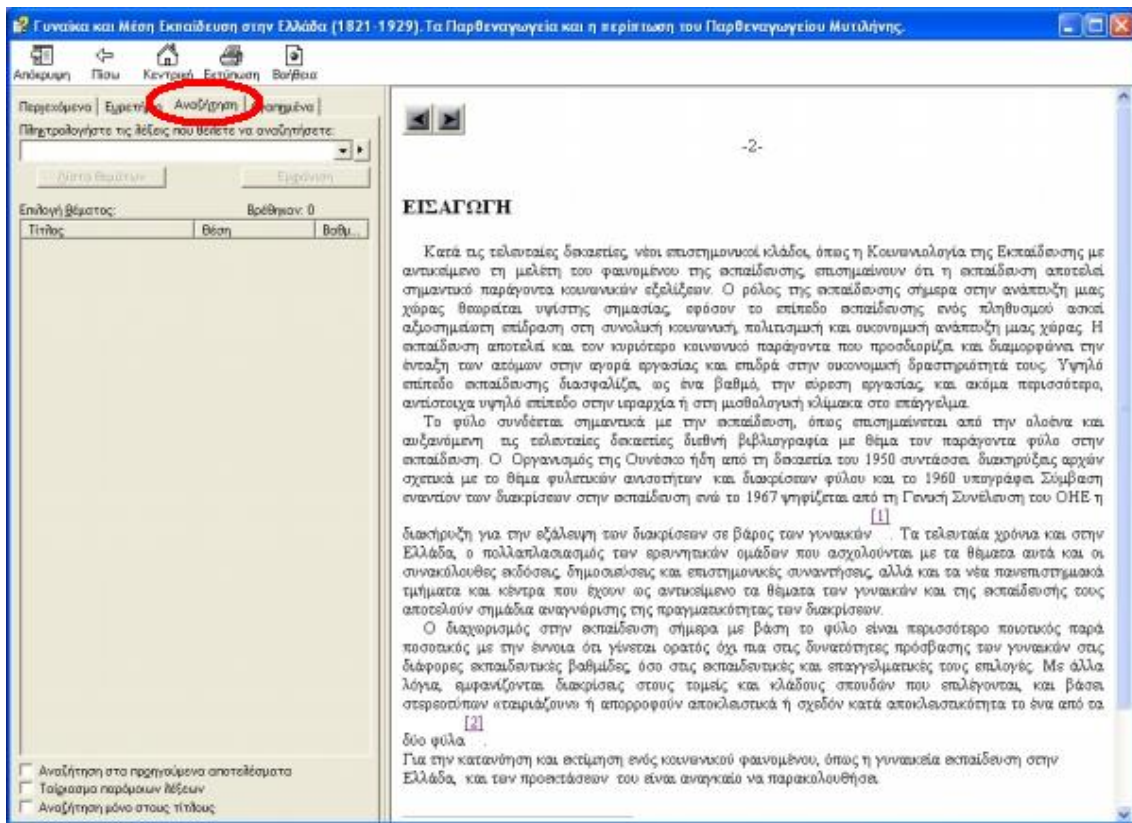
Σχ.12: Ευρετήριο (2)

Με διπλό αριστερό κλικ στο όνομα αυτό ή μονό κλικ στο κουμπί «Εμφάνιση» που βρίσκεται ακριβώς από κάτω εμφανίζονται τα αποτελέσματα της αναζήτησης. Αν το αποτέλεσμα είναι μόνο μία σελίδα, αυτή εμφανίζεται αμέσως δίπλα αλλιώς εμφανίζεται ένα παράθυρο με ένα δίσηλο κατάλογο ευρέσεων. Στην πρώτη στήλη βλέπετε τον αριθμό των σελίδων στις οποίες εμφανίζεται το όνομα ενώ στη δεύτερη τη φράση «Female education» που αποτελεί το κωδικό όνομα της μελέτης αυτής στην περίπτωση που στο μέλλον το βιβλίο αυτό συμπληρωθεί και με άλλες μελέτες. Με διπλό αριστερό κλικ στην πρώτη γραμμή των ευρέσεων (ή μονό αριστερό κλικ στη γραμμή και πατώντας στη συνέχεια στο κουμπί «Εμφάνιση» του παράθυρου αυτού) εμφανίζεται δίπλα η αντίστοιχη σελίδα. Για να δείτε τα υπόλοιπα αποτελέσματα αυτής της αναζήτησης επαναλάβετε την ίδια διαδικασία στο παράθυρο ευρέσεων επιλέγοντας την επόμενη γραμμή κ.ο.κ.

4.2.3 Αναζήτηση

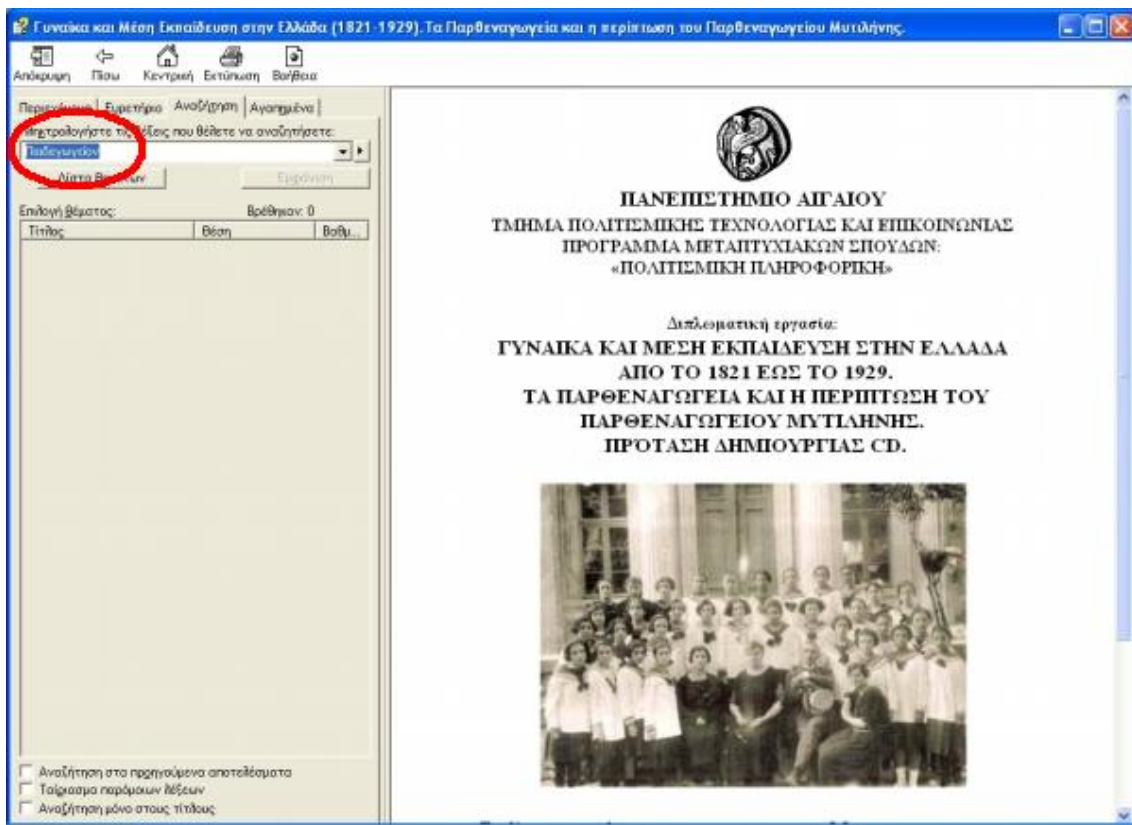
Αναζήτηση οποιαδήποτε λέξης χωρίς ευρετήριο.

Αριστερό κλικ στο σελιδοδείκτη «Αναζήτηση». Εμφανίζεται μια φόρμα αναζήτησης. Κάτω από την φράση «Πληκτρολογήστε τους λέξεις που θέλετε να αναζητήσετε» βρίσκεται ένα λευκό πλαίσιο για πληκτρολόγηση τους λέξης τους αναζήτηση.

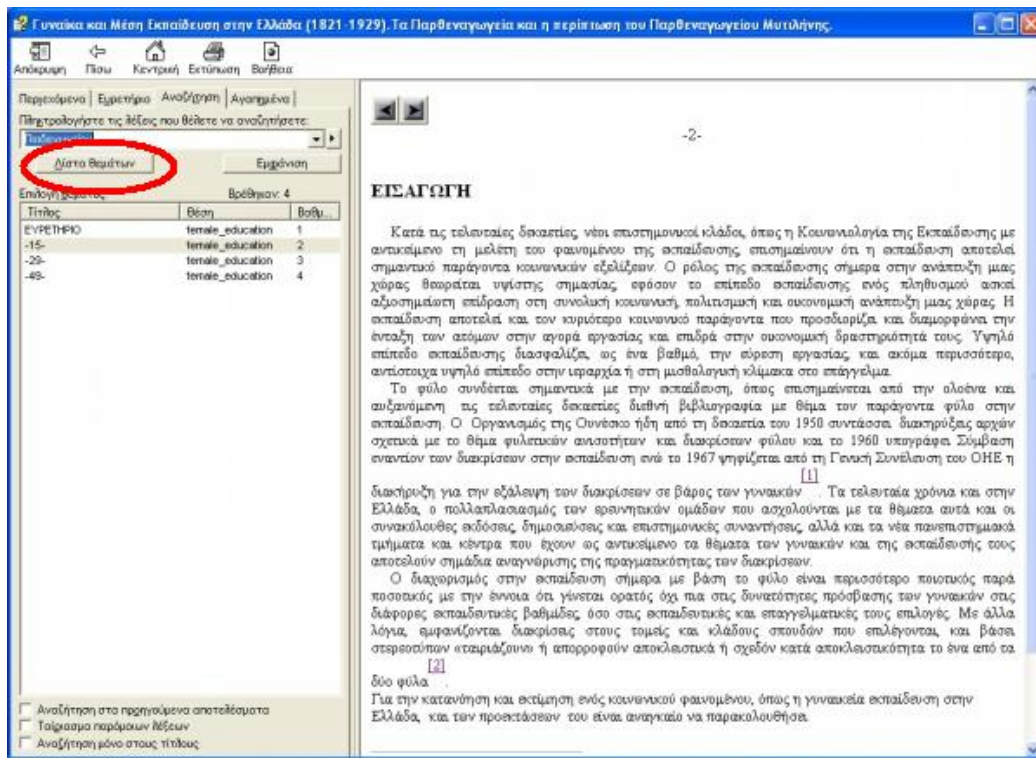
Σχ.13: Αναζήτηση μιας λέξης(1)

Πληκτρολογήστε τη λέξη που σας ενδιαφέρει στην αριστερή θέση εκεί που βρίσκεται ο δρομέας.

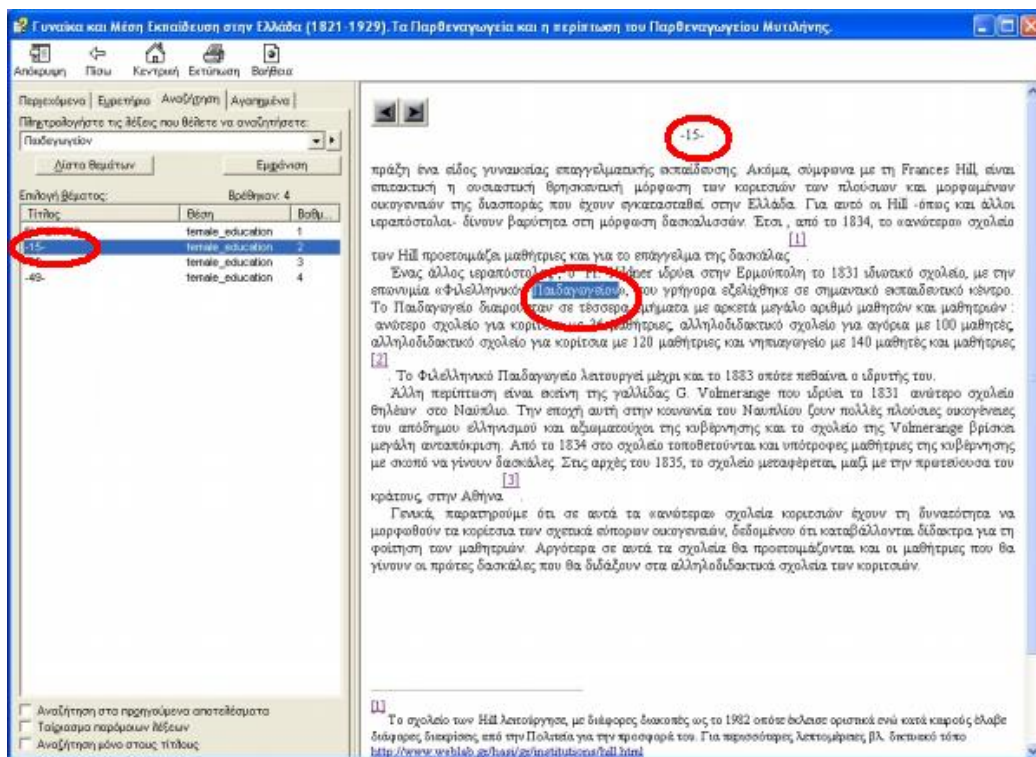
Σχ. 14: Αναζήτηση μιας λέξης(2)

Κάντε αριστερό κλικ στο κουμπί «*Λίστα Θεμάτων*». Οι σελίδες τους οποίες εντοπίστηκε η λέξη σημειώνονται στον τρίστηλο κατάλογο που βρίσκεται από κάτω. Για να δείτε κάθε μία από τους σελίδες τους οποίες εντοπίστηκε η αναζητούμενη λέξη κάνετε διπλό αριστερό κλικ πάνω σε κάθε μία από αυτές, τους παρουσιάζονται στον κατάλογο (ή μονό αριστερό κλικ και πατάτε το κουμπί «*Εμφάνιση*»).

Σχ.15: Αναζήτηση μιας λέξης(3)

Ως αποτέλεσμα εμφανίζεται η σελίδα με υπογραμμισμένη τη λέξη που αναζητάτε.

Σχ.16: Αναζήτηση μιας λέξης(4)

Αναζήτηση όλων των τύπων μιας λέξης.

Αν θέλετε να εντοπίσετε όλους τους τύπους μιας λέξης, ή σύνθετες λέξεις που έχουν ως πρώτο συνθετικό την συγκεκριμένη λέξη, πληκτρολογήστε το θέμα της λέξης τους και αμέσως μετά αστερίσκο. Αν πληκτρολογήσετε την λέξη «Παρθεναγωγείο», θα εντοπιστεί μόνον τους ο τύπος, δηλαδή η ονομαστική. Αν πληκτρολογήσετε «Παρθεναγωγ*» θα εντοπισθούν όλοι οι τύποι της λέξης («Παρθεναγωγείο», «Παρθεναγωγεία» κλπ.).

Γυναίκα και Μέση Εκπαίδευση στην Ελλάδα (1821-1929). Τα Παρθεναγωγεία και η περίπτωση του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης.

Αναζήτηση: Παρθεναγω*

Τίτλος	Θέση	Βαθμ
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ (1821-1929)	female_education	1
ΑΡΧΙΑΙΕ Ε	female_education	2
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΩΝ	female_education	3
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	female_education	4
55-	female_education	5
Αναδημοσίευση επί την Ε...	female_education	6
Υπόμνημα του Εκπαιδευτικ...	female_education	7
-34-	female_education	8
-131-	female_education	9
Αναγνώριση «Ομήρειου Π...	female_education	10
Δόγματι «Περί ορολογίου κ...	female_education	11
-146-	female_education	12
Αναγνώριση «Ζαπτείου Π...	female_education	13
-41-	female_education	14
Άδειες εκπαιδευτικής δασκαλ...	female_education	15
«Εισήγησις εις το δημοτικόν ...	female_education	16
-127-	female_education	17
-6-	female_education	18
-152-	female_education	19
-124-	female_education	20
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	female_education	21
-76-	female_education	22
Αναγνώριση του Αρσάκειου ...	female_education	23
-126-	female_education	24
-119-	female_education	25
-129-	female_education	26
-125-	female_education	27
-4-	female_education	28
-140-	female_education	29
-150-	female_education	30

55-

περιοχές αυτές γιγαίνουν να σπουδάσουν σε Παρθεναγωγεία του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Από στοιχεία του σχολείου της Φιλολογικής Εταιρείας τη χρονιά 1861-62, φαίνεται ότι φοιτούν μαθήτριες που καταγόταν από τις παραπάνω περιοχές.

Σημαντικό γεγονός για τη γυναικεία εκπαίδευση υπήρξε η ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη, στα 1860, του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου» με σκοπό την προστασία και την ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών. Τους σκοπούς του Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου τους πραγματοποιήσε ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος», που ιδρύθηκε ένα χρόνο μετά, το 1861, με σκοπό την έρευνα και τη διάδοση των διαφόρων επιστημονικών και φιλολογικών θεμάτων. Τα πιο γνωστά Παρθεναγωγεία της Κωνσταντινούπολης που εδρεύουν σήμερα είναι σε σημαντικά εκπαιδευτικά κέντρα. Τα κυριότερα τμήματα είναι το «Κέντρο των Παρθεναγωγείων „Ανδρομίδειον“ όπως ονομάζεται από το 1864 το Παρθεναγωγείο που λειτουργεί από το 1850 στην Πύραον, το «Ζαπτείου» που ιδρύθηκε το 1875 και το «Αλωασιμάνο» που άρχισε να λειτουργεί στα 1882. Ειδικότερα, το Ζαπτείο Παρθεναγωγείο, που πρώτο αναγνωρίστηκε στα 1879 ως ισόβαθμο με το Αρσάκειο της Αθήνας ιδρύθηκε με δαπάνες του Κ. Ζαπτα και με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου και του «Συλλόγου υπέρ της γυναικείας παιδείας», που είχε αρχίσει να λειτουργεί την ίδια χρονιά. Πρώτη διευθύντριά του υπήρξε η Καλλιόπη Κεχαγιά, γνωστή για την εκπαιδευτική δραστηριότητά της στην Αθήνα.

Στη Σμύρνη άρχισαν επίσης από πολύ νωρίς να λειτουργούν σχολεία για μαθήτριες. Στα 1840 ακόμα, φοιτούσαν 750 μαθήτριες σε τρία αλληλοδιδασκαστικά σχολεία, ενώ στα καποδιστριακά χρόνια τα Παρθεναγωγεία αυξήθηκαν αισθητά. Τα πιο γνωστά από τα σχολεία αυτά είναι το «Κεντρικών Παρθεναγωγείων της Αγίας Φωτεινής», που άρχισε να λειτουργεί στα 1841 και το οποίο διαβίβασε τις παραδόσεις 1863-1877 και 1886-1891 η γνωστή παιδαγωγός Σ. Λεοντιάς και το «Ελληνικών Παρθεναγωγείων» που ιδρύθηκε στα 1881 από τη Φιλολογική Εταιρεία της Σμύρνης και αναγνωρίστηκε στα 1879 ως ισόβαθμο με το Αρσάκειο. Το Παρθεναγωγείο αυτό μετονομάστηκε το 1886, σε «Ομήρειον».

Με την υπογραφή απόφασης της 3^{ης} Ιουλίου 1879 αναγνωρίζεται στο εν Κωνσταντινούπολη Ζαπτείου Παρθεναγωγείον ως ισόβαθμον τα εν Αθήνας Αρσάκεια Διδασκαλεία και με υπουργική απόφαση της 26^{ης} Ιουλίου 1885 αναγνωρίζεται ως ισόβαθμο με το Διδασκαλείο της Φιλολογικής Εταιρείας και το Ομήρειο Παρθεναγωγείο της Σμύρνης.

Στη Φιλιππούπολη λειτουργούσε ήδη από το 1845, Παρθεναγωγείο, ενώ το 1875 ιδρύθηκε σχολείο που λειτουργούσε με δαπάνες του Γ. Ζωφίτη και περιλάμβανε Νηπιαγωγείο, Δασική σχολή και Διδασκαλείο. Την ίδια εποχή (από το 1869) άρχισαν να λειτουργούν και τα

Σχ.17: Αναζήτηση όλων των τύπων μιας λέξης

Αν πληκτρολογήσετε «Ελλην*» θα εντοπισθούν όλοι οι τύποι, όλων των λέξεων που έχουν ως θέμα ή ως πρώτο συνθετικό το «Ελλην». Για να αναζητήσετε λέξεις με βάση την κατάληξη τους ή το δεύτερο συνθετικό τους πληκτρολογήστε πρώτα αστερίσκο και μετά την κατάληξη ή το δεύτερο συνθετικό. Παράδειγμα: Αν πληκτρολογήσετε «*κεντρικός» θα εντοπισθούν, εκτός από τον συγκεκριμένο τύπο «κεντρικός» και τους οι λέξεις που έχουν αυτό τον τύπο ως δεύτερο συνθετικό (π.χ. ανθρωποκεντρικός), αλλά μόνο στην ονομαστική πτώση. Αν θέλετε όλους τους τύπους της λέξης τους καθώς και όλους τους τύπους των λέξεων που έχουν το επίθετο αυτό ως δεύτερο συνθετικό (π.χ. «ανδροκεντρικής») θα πρέπει να πληκτρολογήσετε «*κεντρικ*».

Αναζήτηση συνδυασμού λέξεων.

Για να αναζητήσετε δύο γειτνιάζουσες λέξεις μαζί (Π.χ. «γυναικείο κίνημα») πληκτρολογήστε την πρώτη λέξη, μετά επιλέξετε τον τελεστή AND και κατόπιν τη δεύτερη λέξη. Αν θέλετε να εντοπίσετε όλους τους τύπους των δύο αυτών λέξεων θα πρέπει να εφαρμόσετε όσα αναφέρονται στην παράγραφο «Αναζήτηση όλων των τύπων μιας λέξης». Στο συγκεκριμένο παράδειγμα: «γυναικ*» AND «κίνημα*».

The screenshot shows a search interface with the following elements:

- Search bar: **γυναικ* AND κίνημα*** (circled in red)
- Results table:

Επιλογή βιβλίου	Βιβλίου	Βοήθησαν
65-	female_education	1
63-	female_education	2
153-	female_education	3
106-	female_education	4
117-	female_education	5
8-	female_education	6

The main text area shows a snippet from a document with the following text:

βιοπορισμό. Όπως και οι άλλες παιδαγωγοί που πρωτοστάτησαν στο **γυναικείο κίνημα** στην πρόμη φάση του, η Παρρέν δεν αμφισβήτησε τη γυναικεία φύση αλλά εν όνομα της διαπόνησε στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού των γυναικών.

Η Παρρέν έχει συγκεκριμένη θέση για τη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών: «επαίγουςα παρίσταται η ανάγκη, τονίζω, όπως οι πατέρες του Ελληνικού έθνους μεριμνήσωσι περί της βελτιώσεως της εκπαίδευσως του γυναικείου φύλου, πρόνοια δε ληφθή, όπως και εν τω Ελληνικό βασιλεία θεσπισθή και νομοθετηθή τελεία μέση εκπαίδευσις δέ' αυτό». Συχνά, την πρώτη σελίδα της εφημερίδας της την αφιερώνει σε άρθρα σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση: «Υπάρχει εν Ελλάδι Μέση εκπαίδευσις ή ου» [3] «Κυβέρνησις, Νομοσχέδια και γυναικεία» [4] «Προνοήσατε διά τα Παρθεναγωγεία μας» [5], όπου αναφέρεται στην πρόοδο που σημείωσε η μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη και στον υποδόλο ελλητισμό και τονίζω πως είναι ανάγκη να ιδροθούν και στην Ελλάδα δημόσια μέσα σχολεία για τα κορίτσια τη «Εφημερίς των Κυριών» -και ιδιαίτερα η συντάκτρια της Καλλιρρόη Παρρέν- παρακολουθεί τις εξελίξεις στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, αντιπάζει τις καθυστερήσεις και τις αδράνεις, διαμαρτύρεται, διαφοροποιούμενη από την επίχουσα ηθικολογία της εποχής, επιστημαίνα το αντιφατικό φαινόμενο να κατακρίνονται οι γυναίκες ως κακές σύζυγοι και μητέρες ή για τον προσημακό τους ρόλο στην επίδειξη και τη σπατάλη, τη στιγμή που η ίδια η κοινωνική πρακτική τις προσημαίνα για αυτούς τους ρόλους χωρίς παράλληλα να τους εξασφαλίζει μια συστηματική και οργανωμένη εκπαίδευση.

Το 1888 δημοσιεύει στην Εφημερίδα των Κυριών την «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως» [6] με τις υπογραφές 2850 γυναικών στην οποία διατυπώνονται δύο συγκεκριμένα αιτήματα: α) όπως διά καταλλήλου νόμου εισαγομένου εν τω κοινοβουλία αποφασισθή η ίδρυσις δημοσίων λυκείων των θηλέων εις τα μεγαλύτερα της Ελλάδος κέντρα, αντιστοιχούντων προς τα γυμνάσια των αρρένων, και β) όπως εν τη προσημαίνα τουλάχιστον ιδρυθή πρακτική και καλλιτεχνική σχολή, εν αις οι πεσοχαί κόροι να εκμανθάνωσι βιοποριστάς γυναικείας τέχνας και επαγγέλματα. Το κείμενο αυτό έχει για το θέμα που εξετάζουμε μια ξεχωριστή σημασία, καθώς αποτελεί έκφραση μιας συλλογικής γυναικείας διεκδότησης προς την πολιτεία, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι θέτει το πρόβλημα της άρσης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση σε σχέση με τα αγόρια.

Σχ.18: Αναζήτηση συνδυασμού λέξεων

- Αναζήτηση δύο λέξεων εναλλακτικά.

Για να αναζητήσετε ταυτόχρονα δύο λέξεις που δεν γειτνιάζουν οπωσδήποτε (Π.χ. «Παρθεναγωγεία» και «Διδασκαλεία») πληκτρολογήστε μία σε κάθε θέση και επιλέξτε τον τελεστή «OR». Μην ξεχνάτε ότι αν θέλετε όλους τους τύπους (Π.χ. «Παρθεναγωγείων», «Παρθεναγωγεία», «Διδασκαλείων», «Διδασκαλεία») θα πρέπει να χρησιμοποιήσετε αστερίσκο στη θέση των καταλήξεων («Παρθεναγωγ*» OR «Διδασκαλ*»).

Παρθεναγωγ* OR Διδασκαλ*

Επιλογή θέματος:	Βρέθηκαν: 161	
Τίτλος	Θέση	Βαθμ
Διάταγμα «Περί υφολογίου κ...	female_education	1
Αναδημοσίευση από την Εγ...	female_education	2
Ύψωση Διδασκαλείων «επίτ...	female_education	3
Αρθελέ Ε	female_education	4
«Βιστήσιος ως το Δημοσκόπ...	female_education	5
Πρόγραμμα μαθημάτων του Ε...	female_education	6
Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέ...	female_education	7
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ (1821-1929)	female_education	8
Κανονισμός Ελληνικών σχολ...	female_education	9
Υπόμνημα του Εκπαιδευτικ...	female_education	10
Απολογική Έκθεση νομοσχ...	female_education	11
Νέα εναντίωση των Διδασκ...	female_education	12
«Τα κατά το Αρσάκειον, Κ.Π...	female_education	14
-76-	female_education	15
Άδεια σπουδών διδασκαλ...	female_education	16
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΚΟΝΩΝ	female_education	17
-34-	female_education	18
Ανεγνώριση του Αρσάκειου ...	female_education	19
-55-	female_education	20
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	female_education	21
Ανεγνώριση του Διδασκαλεί...	female_education	22
Πρόγραμμα Διδασκαλείου Φι...	female_education	23
«Περί σπουδών των γυν...	female_education	24
Πρόγραμμα των Παρθενωγιω...	female_education	25
Ανεγνώριση «Σεπτέσιου» Π...	female_education	26
Ανεγνώριση «Ομήρου» Π...	female_education	27
-73-	female_education	28
-41-	female_education	29
-131-	female_education	30

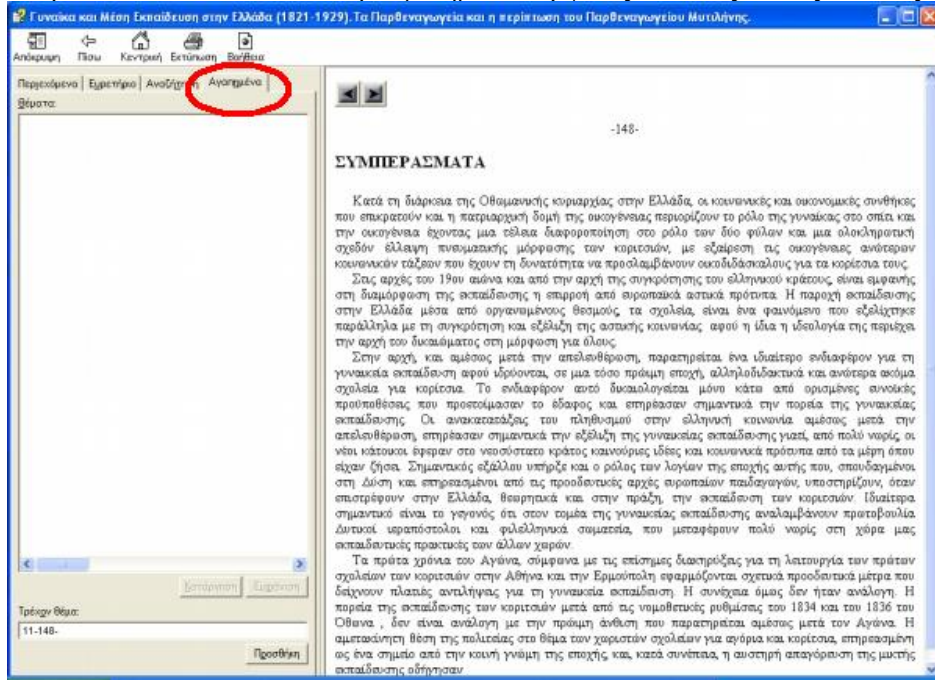
Αναζήτηση στα χρησιμοποιούμενα αποτελέσματα
 Ταίριασμα παράμικτων λέξεων
 Αναζήτηση μόνο στους τίτλους

Σχ.19: Αναζήτηση δύο λέξεων εναλλακτικά

4.2.4 Αγαπημένα

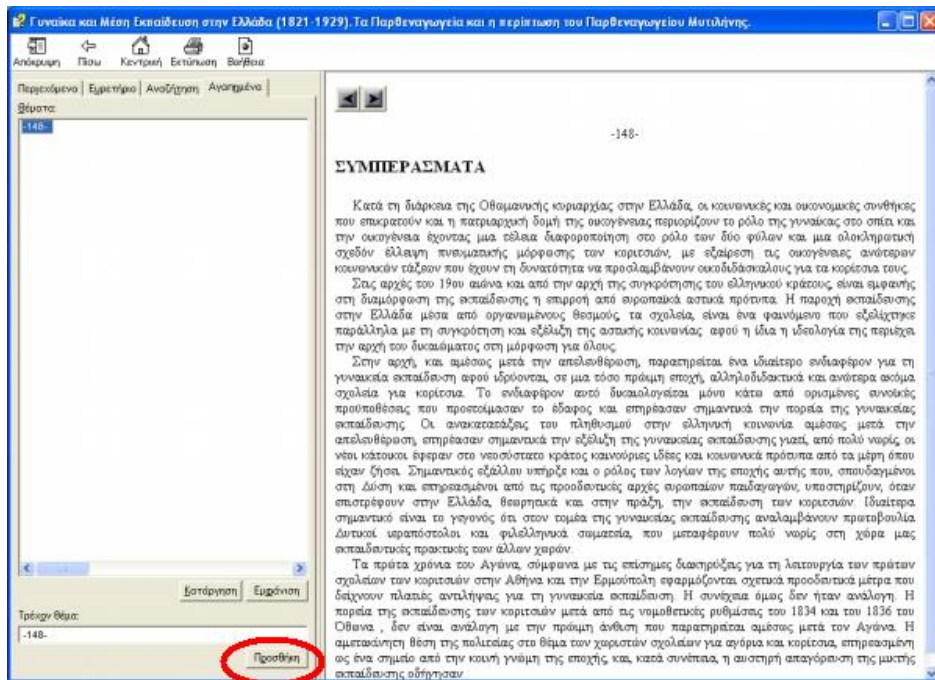
Μπορείτε να αποθηκεύσετε προσωρινά ή μόνιμα τις σελίδες που για κάποιο λόγο θέλετε να ξαναδιαβάσετε ή με οποιονδήποτε τρόπο να χρησιμοποιήσετε.

Με αριστερό κλικ στον σελοδοδείκτη «Αγαπημένα» εμφανίζεται ένας άδειος πίνακας.

Σχ.20: Αγαπημένα (1)

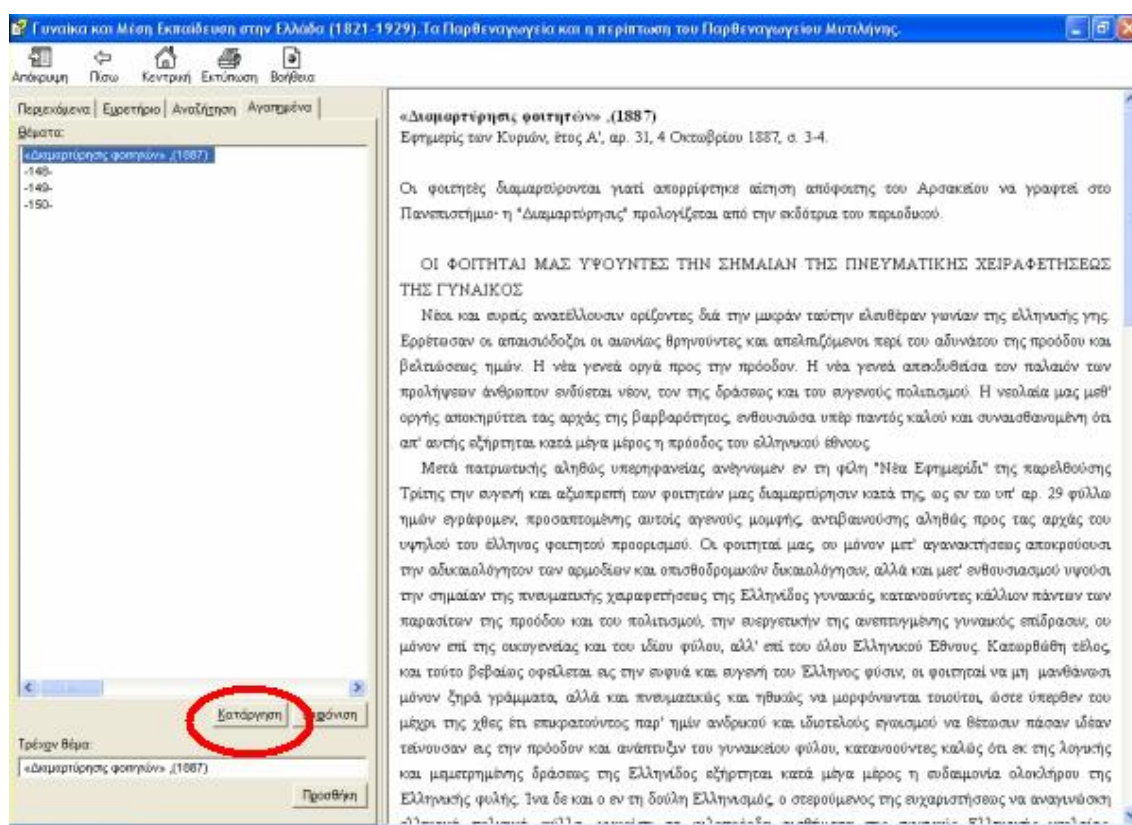
Με αριστερό κλικ στο κουμπί «Προσθήκη», αποθηκεύεται η σελίδα στην οποία βρίσκεστε.

Σχ. 23: Αγαπημένα (2)

Σε κάθε γραμμή του πίνακα εμφανίζεται ο αριθμός της σελίδας (ή ο τίτλος της σελίδας αν πρόκειται για κάποιο θέμα όπως πχ. οι πηγές που δεν έχουν αρίθμηση) που έχει αποθηκευτεί από εσάς. Όταν θελήσετε να ξαναδιαβάσετε κάποια από τις σελίδες που έχετε αποθηκεύσει στον πίνακα αυτόν κάνετε διπλό αριστερό κλικ πάνω στην αντίστοιχη γραμμή (ή μονό αριστερό κλικ πάνω στην αντίστοιχη γραμμή και στη συνέχεια πατάτε στο κουμπί «Εμφάνιση», που βρίσκεται κάτω από τον πίνακα δεξιά).

Αν δεν χρειάζεστε πλέον κάποια ή κάποιες από τις αποθηκευμένες σελίδες, τις επιλέγετε με αριστερό κλικ στον πίνακα και κάνετε αριστερό κλικ στο κουμπί «Κατάργηση».

Σχ.21: Αγαπημένα (3)

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

Ως επέκταση της παρούσας εφαρμογής θα μπορούσε να προταθεί η κατάλληλη τροποποίησή της ώστε να είναι διαθέσιμη και από το Διαδίκτυο (Internet). Τα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας επέκτασης είναι προφανή αφού έτσι θα αυξηθεί το επίπεδο προσβασιμότητας και διαθεσιμότητας της εφαρμογής. Βέβαια οι σημερινές, ακόμα χαμηλές, ταχύτητες του Internet στην Ελλάδα και το υψηλό κόστος σύνδεσης και χρήσης του Internet συγκριτικά με άλλες χώρες, αποτελούν προς το παρόν προβλήματα για τον ερευνητή που θα επιθυμεί να χρησιμοποιήσει την εφαρμογή μέσω Internet.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να παρατηρήσω γενικά ότι τα νέα οχήματα της γνώσης του ψηφιακού κόσμου, όπως τα CD και οι ιστοσελίδες του Internet, προς το παρόν, συνυπάρχουν αρμονικά με τα βιβλία ή και τα συμπληρώνουν. Όμως με το βιβλίο, ως παλαιό και δοκιμασμένο όχημα της γνώσης, οι άνθρωποι έχουν ακόμα ισχυρούς δεσμούς. Είναι γεγονός ότι ένα βιβλίο τυπωμένο πριν από 500 χρόνια μπορεί ακόμα να διαβαστεί ενώ για τα CD ή τις ιστοσελίδες που κατασκευάζουμε σήμερα δεν ξέρουμε τι τύχη θα έχουν σε 50 χρόνια αν δεν προσαρμόζονται στις συνεχείς και καταγιστικές τεχνολογικές αλλαγές.

ABSTRACT

This thesis is composed of two separate parts. The main theme of the first part is the study of the evolution of female secondary education throughout Greece. The time frame is from the formation of the Greek State up to 1929 whereby a complete educational reformation occurs and for the first time Girls Grammar Schools are established on an equal standing with Boys Grammar Schools. In addition, the problems and primary influences that appeared this evolution are examined. An analysis of the Girls School of Mitilini as a case study is included. The goal of this study is, through historical research of female secondary education, to show how problems surrounding male/female relationships, stereotypes, equal opportunities, both in higher education and the workplace have evolved. The second part includes an analysis, design and implementation of a computer application which aims to digitally administer simply and efficient the required information from the above mentioned study.

Part A.

During the Ottoman Empire in Greece there was a complete lack of female education except for the occasional cases of girls from wealthy background who could afford private tutors. After the formation of the Greek State, educational priorities are aimed at males only. Throughout 19th century girls could only be educated in the private fee-paying sector. The main organization responsible for private secondary female education was the Filekpedeftiki Company. The girls curriculum included also “female oriented” subjects; tailoring, embroidery and the likes.

Towards the end of 19th century, through a number of social pressures, women began to demand places in higher educational institutions and within the general workplace. The first Female Educational Law passed in government was in 1893. Also the first Greek Educational Conference took place in 1904 and for the first time female educational issue are opened for discussion. An exceptional example of a pioneering Girls School was that of Volos opening in 1908. It was forced to close after 3 years for being too progressive. In 1910 an Educational Group was established which officially proposed to the Ministry of Education. The different legislative attempts of Benizelou’s Government to improve the female educational system failed. In 1914 Local Municipalities are allowed to establish female schools and in 1920 Commercial Schools for females are established offering wider range of professional orientation. The issue of female education took a back seat in 1922 due to the Asia Minor episodes.

At the beginning of the 20th century the Women’s Movement was gaining strength and many Women’s Groups appeared pressuring for educational reformation. This played an important

role in the following years up to the first educational reform in 1929. Female Schools and Comprehensive Schools are finally established.

The case study of the Girls School of Mitilini aids in obtaining a clearer picture of the role and function of a secondary girls school during the time-frame of the study.

Conclusion: Secondary Education for girls in Greece was initially inferior, lacking, different and only private until 1929.

Part B.

Initially the analysis phase defines the users: historical researchers, educators, students and anyone searching for both general and specific information related to this study. The main functions of the application is quick and easy search of the data, saving and printing. The search mechanism operates in two ways: serial and/or random using an index or word combination. Moreover the user is also able through footnotes to access any relevant sources.

In the design phase, the structure of the application is constructed and also navigation. Also users interface and structure of data are designed.

For the phase of implementation of application, operating system Windows XP and software HTML Help Workshop are used.

The application is available in CD form with accompanying manual. A future suggestion is to extend the use of application on the Internet.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Για τη γυναικεία Εκπαίδευση στην Ελλάδα.

Α1. Νόμοι, Διατάγματα, Εγκύκλιοι, Υπουργικές αποφάσεις (με χρονολογική σειρά)

- Διάταγμα 6/18 Φεβρουαρίου 1834, «Περί δημοτικών σχολείων», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 11/Ναυπλιο, 3 Μαρτίου. 1834.
- Διάταγμα 25 Μαρτίου/6 Απριλίου 1835, «Περί συστάσεως δέκα Ελληνικών Σχολείων».
- Διάταγμα 31 Δεκεμβρίου/12 Ιανουαρίου 1837, «Περί του διοργανισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 87/31 Δεκεμβρίου 1836.
- Διάταγμα 23 Αυγούστου/ 9 Σεπτεμβρίου 1836, «Περί εγκρίσεως της Φιλεκπαιδευτικής εταιρίας», Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αρ. 54/ 7 Οκτωβρίου 1836.
- Διάταγμα 13 Οκτωβρίου 1861, «Περί των εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 66/1Νοεμβρίου 1861.
- Διάταγμα 11 Μαΐου 1867, «Περί του Αρσακείου ως διδασκαλείου διδασκαλισσών», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 33/26 Μαΐου 1867.
- Διάταγμα 27 Απριλίου 1872, «Περί συστάσεως συλλόγου των κυριών προς γυναικείαν παιδευσιν εν Ελλάδι», Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ.22/ 15 Ιουνίου 1872.
- Διάταγμα 25 Μαΐου 1878, «Περί κατανομής των διδακτέων μαθημάτων εν τω διδασκαλείω.».
- Διάταγμα 23 Αυγούστου 1878, Κανονισμός Διδασκαλείου Αρρένων, Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 49/28 Αυγούστου 1878.
- Έγγραφο και απόφαση 4180/3-4 Ιουλίου 1879, «Περί αναγνωρίσεως τον εν Κωνσταντινούπολη Ζαπτείου Παρθεναγωγείου ως Ισοβαθμίου τω εν Αθήναις Αρσακείω Διδασκαλείω».
- Διάταγμα 24 Απριλίου 1881, «Περί διδασκαλίας των παιδαγωγικών μαθημάτων και των εξετάσεων των υποψηφίων διδασκαλισσών εν τοις Παρθεναγωγείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 41/11 Μαΐου 1881.
- «Πρόγραμμα των κατά το σχολικόν έτος 1887-1888 διδαχθησομένων μαθημάτων εν τε τοις Προτύποις και τοις Διδασκαλείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, εγκριθέν διά του υπ' αριθ. 9576/9931 εγγράφου του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως».
- Απόφαση 3476/26 Ιουλίου 1885 Κυβέρνησης Θ. Δηλιγιάννη (Αριθ. πρωτ. 3476) περί αναγνώρισης του «Ομήρειου» Παρθεναγωγείου Σμύρνης, αναδημοσιεύεται από το : Βενθύλος Γ. (1898), *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, τ. Α', σ. 100-101.
- Διάταγμα 27 Οκτωβρίου 1892, «Περί της υπό των ανωτέρων ιδιωτικών Παρθεναγωγείων του Κράτους μορφώσεως των δημοδιδασκαλισσών», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 391, τχ. Α'/31 Οκτωβρίου 1892.
- Διάταγμα 20 Αυγούστου 1893, «Περί ωρολογίου προγράμματος των πλήρων Παρθεναγωγείων και των Διδασκαλείων των θηλέων», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 163, τχ. Α'/21 Αυγούστου 1893.
- Διάταγμα 18 Ιουνίου 1896, «Περί αναγνωρίσεως ως διδασκαλείων θηλέων των υπό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συντηρουμένων εκπαιδευτηρίων εν Αθήναις, Πάτραις και Κερκύρα», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 82, τχ. Α' / 22 Ιουνίου 1896.

- Διάταγμα 23ης Αυγούστου 1896, «*Ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων Ελληνικού και Γυμνασίου αρρένων*»(1896), Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 97, τχ. Β' /29 Αυγούστου 1896.
- Διάταγμα / 11 Νοεμβρίου 1897), «*Περί προγράμματος μαθημάτων διδασκαλείου θηλέων*», Εφημερίδα της Κυβέρνησης αρ. 168, τχ. Α' /15 Νοεμβρίου 1897.
- Νόμος 2991/22 Ιουλίου 1903 , «*Περί συστάσεως εμπορικών σχολών*».
- Διάταγμα 26 Αυγούστου 1914 ,«*Περί Ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαίδευσως*».
- Διάταγμα 8 Σεπτεμβρίου 1914, «*Περί χορηγίας αδείας εις την Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρείαν ιδρύσεως αστικών σχολείων θηλέων*», Εφημερίδα της Κυβέρνησης αρ. 255, τχ. Α' /11 Σεπτεμβρίου 1914.
- Απόφαση 34514/15 Νοεμβρίου 1914,«*Περί προγράμματος των αστικών σχολείων θηλέων*»,Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 333, τχ. Α' /17 Νοεμβρίου 1914.
- Διάταγμα 31 Οκτωβρίου 1914, «*Περί προγράμματος των μαθημάτων των ελληνικού σχολείου και του γυμνασίου*», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 343, τχ. Α' /24 Νοεμβρίου 1914.
- Διάταγμα 24 Ιουνίου 1919, «*Περί κωδικοποιήσεως των εις την μέσσην εκπαιδύσιν αναγομένων διατάξεων*», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 190, τχ. Α' /28 Αυγούστου 1919.
- Νόμος 2261/25 Ιουνίου 1920, «*Περί Μέσης Εμπορικής Εκπαίδευσως*».
- Διάταγμα 15 Αυγούστου 1921, «*Περί οργανισμού των Δημοσίων Εμπορικών Σχολών*», Εφημερίδα της Κυβέρνησης, αρ. 154, τχ. Α' /26 Αυγούστου 1921.
- Νόμος 1566/1985, άρθρο 2 ,*Καθιέρωση καθολικής μκτής εκπαίδευσης στην Ελλάδα.*

A2. Νομοσχέδια-Εκθέσεις (με χρονολογική σειρά)

- 1870: Έκθεση του υπουργού Α.Αυγερινού στις 6 Ιουνίου 1870 «*Περί της Ανωτάτης και Μέσης εκπαίδευσως*», Εφημερίς των Φιλομαθών, έτ. ΙΗ', αρ. 745, 26 Σεπτεμβρίου 1870, σ.2144
- 1883: *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών Σχολείων αποσπασμένων εκτάκτων Επιθεωρητών*, έκδ. Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσως, Αθήναι 1885
- 1889: *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων υπό του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσως Υπουργού Γεωργίου Θεοτόκη τη 4 Δεκεμβρίου 1889*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα : «*Αιτιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου περί της ιδρύσεως ανωτέρων παρθεναγωγείων*», «*Αιτιολογική Έκθεσις επί του Νομοσχεδίου περί της μεταρρυθμίσεως των ήδη υπάρχόντων διδασκαλείων*», «*Νομοσχέδιον Περί μεταρρυθμίσεως των διδασκαλείων του Κράτους*», «*Αιτιολογική Έκθεσις επί του νομοσχεδίου περί της ιδρύσεως διδασκαλείων των θηλέων*», «*Σχέδιον Νόμου Περί διδασκαλείου των θηλέων*», «*Σχέδιον νόμου Περί ανωτέρου παρθεναγωγείου*».
- 1908: *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων υπό τον Υπουργόν των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσως Σ. Ε. Στάη κατά Νοέμβριον του 1908*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα
- 1913: *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Β' Σύνοδον της ΙΘ' Περιόδου εις την Βουλήν υπό Ιωάννου Δ. Τσιριμώκου, Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσως (1913)*, στο Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), Δημήτρης Γληνός Άπαντα, τ. Β' 1910-1914, Αθήνα 1983, σ. 185-366.
- 1929: *Γενική Εισηγητική Έκθεσις και Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια κατατεθέντα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίαν της 2ας Απριλίου 1929 υπό του Υπουργού της Παιδείας Κωνστ. Β.Γόντικα*, Εν Αθήναις (Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου)

A3. Αρχαία Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (με χρονολογική σειρά)

- 1837: Εγκαθίδρυσις του Σχολείου των κορασίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι .
- 1842 και 1851: Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι .
- 1857: Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και κανονισμός του Παρθεναγωγείου αυτής, Αθήναι.
- 1870 και 1877: Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ,Αθήναι.
- Προγράμματα μαθημάτων «διδασχθησομένων εν τοις προτύποις και Διδασκαλείοις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας" των ετών 1876-77, 1877-78, 1882-83, 1883-84, 1884-85, 1886-87, 1887-88 και 1889-90.

A4. Βιβλία και φυλλάδια (με αλφαβητική σειρά)

- Αβδελά Ε. κ.α. (1997), «*Τι ειν' η πατρίδα μας;*» : εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Αβδελά Ε., Ψαρρά Α. (1985), *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπόλεμου : μια ανθολογία*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα.
- Αβδελά Ε.,Ψαρρά Α. (1997), *Σιωπηρές ιστορίες : γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Ανδρέου Α. (1998), *Η μετεκπαίδευση των δασκάλων στο Πανεπιστήμιο*, στο : Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία-Ιστορική διάσταση και προοπτικές», Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987,τόμος Β΄, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ. (1994), *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Εκδόσεις Λίβανη, Αθήνα.
- Αντωνίου Δ. (1988), *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929*, τόμοι Α΄,Β΄ και Γ΄, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Αποστολίδης Μ. (1837),*Λόγος του αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη στα εγκαίνια του Σχολείου των Κορασίων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, Έκδοση φυλλαδίου: τυπογραφείο Α. Κορομηλά, τυπογράφου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Βάμβας Ν. (1834), *Αυτοσχέδιος ομιλία του Ν. Βάμβα, Γενομένη εν Ερμούπολει τη 3 Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του Σχολείου των Ευγενών Κορασίων, του υπό την διδασκαλίαν της Ευγενούς Ελληνίδος Ελένης Γεωργιάδη και υπό την άγρυπνον επιστασίαν αξιοσεβάστου επιτροπής συνισταμένης από Κυρίας και κυρίου Έλληνας και Φιλέλληνας*, Έκδοση φυλλαδίου: Φιλελληνικό Τυπογραφείο Ι.Ι. Ρόμπερτσον, Ερμούπολη.
- Βάμβας Ν. (1837), *Ομιλία του Ν. Βάμβα εις την άνοιξιν του Σχολείου των Κορασίων του Δήμου Πειραιώς, την 24 Ιουνίου 1837*, Έκδοση φυλλαδίου: τυπογραφείο Γ. Πολυμέρη, Πειραιάς.
- Βαρίκα Ε. (2004), *Η εξέγερση των κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα.
- Βενθύλος Γ. (1898), *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, τ. Α', 1833-1883. Αθήνα.
- Βερβενιώτη Τ. (1998) , *Η αναδιευθέτηση του χώρου και του χρόνου των νέων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου από τη σκοπιά των κοριτσιών*», από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου « Οι χρόνοι της Ιστορίας. για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας», Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Γληνός Δ., επιμ. Ηλιού Φ. (1983), *Άπαντα Δημήτρης Γληνός - Εκδοτική φροντίδα εισαγωγή, σημειώσεις Φίλιππος Ηλιού*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

- Δαμιανού Δ. (1998), *Το παραμύθι και οι επιλογές του εκπαιδευτικού Δημοτικισμού στο: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου « Οι χρόνοι της Ιστορίας, για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Δαράκη Π. (1995), *Το όραμα της ισοτιμίας της γυναίκας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.
- Δασκαλάκης Α. (1968), *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης*, Σειρά Τρίτη, Τα περί Παιδείας, μέρη 1-3, Αθήνα.
- Δεληγιάννη Β. , Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1994), *Εκπαίδευση και φύλο. : Ιστορική Διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Δημαράς Α. (1973), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)*, τόμος Α΄ :1821-1894, τόμος Β΄ : 1895-1967, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα.
- Δημαράς Α. (1977), *Εκπαίδευση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ'. Αθήνα.
- Δημαράς Κ.Θ. (1987), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας : από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα.
- Δημαράς Κ.Θ. (1993), *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Εκδόσεις Ερμής , Αθήνα.
- Δραγούμης Ν. (1973), *Ιστορικά αναμνήσεις, επιμ. Α.Αγγέλου*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα.
- Ευαγγελίδης Τ. (1936), *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας : ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι του Καποδιστρίου*, Αθήνα
- Ζαχαρόπουλος Ν. (1998), *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*, Εκδόσεις Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1984), *Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας. Στόχοι Παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, στο: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου « Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας», τόμος Β΄, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. (1986), *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1893-1893)*. Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Ζωντανού Π.(1836), *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδύσεως των αρρένων* , Τυπογραφείο Γ.Α.Μελισταγούς, Ερμούπολη.
- Ηλιού Μ. (1991), *Βήματα εμπρός, βήματα πίσω*, Εκδόσεις Πορεία, Αθήνα.
- Κεχαγιά Κ. (1880), *Παιδαγωγικά μελέται, ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπτείω κατά την διανομήν των βραβείων*, Τυπογραφείο Βουτυρά, Κωνσταντινούπολη.
- Κόττου Λ. (1930), *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα*, στο: Φράγκου Ζ., Γύρω από το παιδί, Αθήνα.
- Κουλούρη Χ. (1997), *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)*, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Λέφας Χ. (1942), *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, Εκδόσεις ΟΕΒΔ, Αθήνα.
- Μαρτινέγκος Ε.(1881), *Η Μήτηρ μου, Αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου*, Αθήνα
- Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε. (1987), *Η εκπαίδευση 'εις τα του οίκου' και τα γυναικεία καθήκοντα (1830-1929)*, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Νούτσος Χ. (1979), *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα
- Νούτσος Χ. (1986), *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ξανθόπουλος Κ. (1873), *Πρώτη και μέση εκπαίδευσις και περί ανατροφής και εκπαιδύσεως των κορασίων*, Τυπογραφείο αδελφών Περρή, Αθήνα.

- Ξηραδακη Κ. (1973), *Από τα αρχεία του ελεγκτικού συνεδρίου : παρθεναγωγεία και δασκαλες υπόδουλου ελληνισμού*, τόμοι Α' και Β', Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Α.(1954), *Το Αμαλίειον ορφανοτροφείον κορασίδων επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Αθήναι .
- Ραγκαβής Α.(1894), *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α' και Β', Αθήνα.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου. Δ. (1997), *Εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων: Ο ρόλος του σχολικού επαγγελματικού προσανατολισμού*, στο : Δελγιάννη-Κουϊμτζή Β., Ζιώγου Σ.(επιμ.). Φύλο και σχολική πράξη, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Σιμόπουλος Κ. (1973), *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα : 1800-1810 : δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή*, Περιηγητικά χρονικά, Αθήνα.
- Σιμόπουλος Κ. (1979), *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21 : απομνημονεύματα. χρονικά. Ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.α.*, Εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα.
- Σολομών Ι. (1992), *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο. Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών 1820-1900*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα,
- Στρούμπος Δ. (1855), *Το μέλλον, ήτοι περί ανατροφής και παιδείσεως*, Έκδοση τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα
- Τσουκαλάς Κ. (1987), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμός στην Ελλάδα (1830-1922)*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φουρναράκη Ε. (1987), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών . Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1929). Ένα ανθολόγιο*, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη Α. (1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης : θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Εκδόσεις Παπαζήσης. Αθήνα.
- Χαρίτος Χ. (1989), *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα.
- Δελμούζος Α. (1913), *Το Κρυφό Σχολείο*, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τ. Γ'.

A.5 Άρθρα από Εφημερίδες και Περιοδικά (με αλφαβητική σειρά)

- Αινιάν Δ.,(1855), «*Περί γυναικείας εκπαίδευσως*», περιοδικό Βιβλιοθήκη του Λαού, φ. Ε', σ. 355-361.
- Ανυπόγραφο άρθρο (1856), «*Παρθεναγωγείον Σουρμερλή*», περιοδικό Πανδώρα, τ. Ζ', 1856, σ. 551
- Ανυπόγραφο άρθρο (1867), «*Περί της ανάγκης της σπουδαίας ανατροφής και παιδείσεως του γυναικείου φύλου*», Θάλεια, έτος Α', φ. Ε',σ.75-76.
- Ανυπόγραφο άρθρο (1888), «*Αι Ελληνίδες τηλεγραφικοί και ταχυδρομικοί υπάλληλοι*», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Β', αρ. 67.
- Ανυπόγραφο άρθρο (1888), «*Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως*», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Β', αρ. 86.
- Ανυπόγραφο άρθρο (1890), «*Ανώτερον Σχολείον Θηλέων Ναυπλίου*», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Δ', αρ. 175.
- Ανυπόγραφο άρθρο (1890), «*Έναρξις των μαθημάτων της Σχολής της Κυριακής*», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Γ', αρ. 152.
- Ανυπόγραφο άρθρο (1897), «*Πρόγραμμα Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής, τμήμα μαθητριών προοριζομένων δι' οικοδεσποίνας*», *Εφημερίς των Κυριών* έτ.ΙΑ', αρ.501, σ.8
- Ανυπόγραφο άρθρο (1924), «*Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως*», Ο Αγώνας της

- Γυναίκας, έτ.Α',τ.8 .
- Ανυπόγραφο άρθρο (1925), «*Εσπερινή Σχολή για γυναίκες υπαλλήλους*», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Β', τ.24.
 - Ανυπόγραφο άρθρο (1926), «*Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων*» ,Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Γ', τ.35.
 - Ανυπόγραφο άρθρο (1929), «*Το υπόμνημα του Συνδέσμου για τη γυναικεία μόρφωση*», Ο Αγώνας της Γυναίκας έτ.Ε', τ. 94, σ. 3-4, 6-7.
 - Αροδαφνούσα (1903), «*Ομήρειον και Αρσάκειον*», Ο Νουμάς, έτ. Α', αρ. 67, σ. 1-2.
 - Αροδαφνούσα -ψευδώνυμο του Δ.Π. Ταγκόπουλου, διευθυντή του περιοδικού Νουμάς-(1903): «*Τι έχουμε και τι μας λείπει*», Ο Νουμάς, έτ. Α', αρ. 57,, σ.4.
 - Εφταλιώτης Α. (1903), «*Το Ομήρειον Παρθεναγωγείον*», Ο Νουμάς, έτ. Α', αρ. 65, σ. 3-4.
 - Θεοδωροπούλου Α.(1925), «*Η Γυναικεία Εσπερινή Σχολή υπαλλήλων*», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Β', τ. 25 .
 - Θεοδωροπούλου Α., Σβώλου Μ. (1927), «*Το Υπόμνημα του Συνδέσμου για τη Γεωργική Εκπαίδευση*», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Δ', τ.45.
 - Λασκαρίδου Α. (1884), *Ομιλία στον Φιλολογικό Σύλλογο "Παρνασσός" που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Παρνασσός*, τ. Η., σ. 830-834.
 - Λεοντιάς Σ.(1871), «*Περί κλήσεως της γυναικός*», Ευρυδική, έτος Α', αρ. 7, σ.78.
 - Παλαμάς Κ. (1886), «*Το Παρθεναγωγείον*», Εστία, έτος ΙΑ', αρ.564.
 - Παπαδόπουλος Γ.(1866), *Ομιλία στο «Αθήναιον» (24 Απριλίου 1866), δημοσιεύεται στο περιοδικό Πανδώρα*, τ. ΙΖ', αρ. 388, σ.81-88.
 - Παπακωνσταντίνου Δ.(1929), «*Εργασιαί τμημάτων του Ε.Σ.Ε.*», Ελληνίς έτ.Θ',τ.2 (1929), σ. 25.
 - Παρρέν Κ.(1887), «*Η Ελληνίς χειραφετούμενη διά της εργασίας. Καλλιτεχνική και πρακτική σχολή*», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Α', αρ. 33.
 - Παρρέν Κ.(1887), «*Κυβέρνησις, Νομοσχέδια και γυναίκες*»,Εφημερίς των Κυριών έτ. Α', αρ. 42.
 - Παρρέν Κ.(1887), «*Οι φοιτηταί μας υψούντες την σημαίαν της πνευματικής χειραφετήσεως της γυναικός*», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Α', αρ. 31.
 - Παρρέν Κ.(1887), «*Υπάρχει εν Ελλάδι Μέση εκπαίδευσις ή ου*», Εφημερίς των Κυριών ,έτ. Α', αρ. 38.
 - Παρρέν Κ.(1887), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Α', αρ. 29.
 - Παρρέν Κ.(1888), «*Προνοήσατε διά τα Παρθεναγωγεία μας*», Εφημερίς των Κυριών ,έτ. Β', αρ. 56.
 - Παρρέν Κ.(1889), «*Παρθεναγωγείον Δημοπούλου*»,Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 121.
 - Παρρέν Κ.(1889), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 145.
 - Παρρέν Κ.(1889), *Παγκόσμιον Γυναικείον Συνέδριον στη Γαλλία*, Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 118.
 - Παρρέν Κ.(1890), «*Τί την θέλουσιν αι γυναίκες την αρχαίαν Ελληνικήν*», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Γ', αρ. 149.
 - Παρρέν Κ.(1890), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Δ', αρ. 181.
 - Παρρέν Κ.(1892), Εφημερίς των Κυριών, έτ. Ε', αρ. 246.
 - Παρρέν Κ.(1893), «*Η επέτειος του ασύλου των εργατίδων και υπηρετριών*», Εφημερίς των Κυριών έτ.Ζ', αρ.329, σ. 1-2.
 - Παρρέν Κ.(1894), «*Αμαλίειον Ορφαν/φείον*», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Ζ', αρ. 340.

- Παρρέν Κ.(1894), «*Το μορφωτήριον των θυγατέρων του λαού*», Εφημερίς των Κυριών, έτ. Η, αρ. 347.
- Παρρέν Κ.(1897), «*Η α' Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή της Ενώσεως*», Εφημερίς των Κυριών, έτ. ΙΑ', αρ. 496 , σ. 2-4.
- Παρρέν Κ.(1899), Εφημερίς των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ. 585 και αρ. 591.
- Παρρέν Κ.(1900), «*Αι λιποτάκται του οίκου*», Εφημερίδα των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ.606, σ. 1-2.
- Παρρέν Κ.(1900), «*Διατί λιποτακτούν*», Εφημερίδα των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ.607, σ. 1-2.
- Παρρέν Κ.(1900), «*Πώς να μη λιποτακτούν*», Εφημερίδα των Κυριών, έτ. ΙΓ', αρ.608, σ. 1-2.
- Σαρίπολος Ν.(1865), «*Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδείσεως. Προς τον επί της Παιδείας Υπουργόν*», περιοδικό Πανδώρα, τ. Ιζ', σ.111.
- Σβώλου Μ.(1924), «*Η θέση του φεμινισμού στην Ελλάδα*», Ο Αγώνας της Γυναίκας έτ.Α',τ.12, σ.4.
- Σβώλου Μ.(1929), «*Διακοσμητική μόρφωση*», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.Ε', τ.87 , σ. 1.
- Σβώλου Μ.(1929), «*Η οικοκυρική μόρφωση - το Χαροκόπειο Διδασκαλείο Οικοκυρικής*», Ο Αγώνας της Γυναίκας έτ.Ε',τ. 103, σ. 6.
- Σβώλου Μ.(1930), «*Δύο μέτρα και δύο σταθμά*», Ο Αγώνας της Γυναίκας, έτ.ΣΤ', αρ.119, σ.2.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ.(1999), «*Αλέξανδρος Δελμούζος: Πάθος για τη γλώσσα και την εκπαίδευση*», Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ , 09/12/1999 , σ. Ν16

Α6. Δικτυακοί τόποι

- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ελληνικές Συλλογές Επιστημονικών Οργάνων (2005), διαθέσιμο στο <http://www.weblab.gr/hasi/gr/institutions/hill.html>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.
- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) (2005), διαθέσιμο στο <http://www.elia.org.gr/>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.
- Η Βουλή των Ελλήνων-Ελληνική Κοινοβουλευτική Ιστορία(2005), διαθέσιμο στο <http://www.hri.org/MPA/voulh/istoria/index.html>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.
- Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Ψηφιοποιημένα Βιβλία (2005), διαθέσιμο στο <http://www.iaen.gr>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.
- Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών(2005), διαθέσιμο στο http://www.genderissues.org.gr/Diotima/new_page_2.htm, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.
- Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας(Κ.Ε.Θ.Ι.) (2005), διαθέσιμο στο <http://www.kethi.gr>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.
- Πάντειο Πανεπιστήμιο-Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας (2005), διαθέσιμο στο <http://www.genderpanteion.gr>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.
- Φιλεκπαιδευτική Εταιρία (2005), διαθέσιμο στο <http://www.arsakeio.gr>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/5/2005.

B. Για τη Λέσβο

B1. Βιβλία

- Αναγνώστης Στ. κ.α. (1850), *Η Λεσβιάς ωδή : ή ιστορικών εγκώμιον της νήσου Λέσβου*, Σμύρνη (επανέκδοση Αθήνα 1972).
- Αναγνωστοπούλου Μ. (1996), *Η λεσβιακή γυναικεία φορεσιά, 18^{ος}-19^{ος} αι.*, Δήμος Μυτιλήνης, Μυτιλήνη.
- Αναγνωστοπούλου Μ. (1998), *Η γυναίκα της Λέσβου στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας*, Έκδοση Δήμου Μυτιλήνης, Μυτιλήνη.
- Αναγνώστου Σ. (1997), *Ο πόλεμος του 1897 και ο αντίχτυπός του στη Λέσβο*, Μυτιλήνη.
- Αξιώτης Μ.(1992), *Περπατώντας τη Λέσβο*, Δήμος Μυτιλήνης, Μυτιλήνη.
- Αργύρης Π. (1995), *Λέσβος. Από την κατάκτηση (1462) στη σύγχρονη εποχή*, στο: Λέσβος η Αιολική, Εκδόσεις Αστερισμός, Αθήνα.
- Αριστείδου-Πάππη Γ. κ.α. (1863), *Τετραλογία Παναγυρική*, Αθήνα (φωτοτυπημένη επνέκδοση, Εκδόσεις Πηγή , Αθήνα 1972.
- Αρχοντοπούλου Γ. (1894), *Λέσβος η Μυτιλήνη*, Μυτιλήνη.
- Βαλέτας Γ. (1932), *Ο άγιος Ιγνάτιος Αγαλλιανός και το εν Λέσβω αναμορφωτικόν έργον του*, Μυτιλήνη.
- Βαλέτας Γ. (1936), *Ο Βενιαμίν. Οι μαθητές του κι η Λέσβος*, Μυτιλήνη
- Βαλέτας Γ. (1939), *Σελίδες από την πνευματική ιστορία της Σμύρνης*, Μικρασιατικά χρονικά, Μυτιλήνη.
- Βατζάκης Α. κ.α.(1998), *Το Παρθεναγωγείο Μυτιλήνης & το πρώτο ελληνικό σχολείο της Λέσβου μετά την Άλωση*, Εκδόσεις Δήμου Μυτιλήνης, Μυτιλήνη.
- Βερναρδάκης Δ. (1935-37), *Συνοπτική Ιστορία της Νήσου Λέσβου*, Αθήνα.
- Βουραζέλλης Ε. (1939), *Ο βίος του Ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, Αθήνα
- Γρημάνη Π.(1878), *Υπόμνημα Ιστορικών περί του πρώτου Ιδρυτού του Ελληνικού Σχολείου εν Μυτιλήνη*, Περιοδικό «Πιπτακός» , Μυτιλήνη.
- Δήμου-Παροδίτη Φ. (1931), *Ιστορία της τουρκοκρατούμενης Λέσβου*, Μυτιλήνη.
- Καμπούρης Ζ. .(1962), *Τα τελευταία χρόνια τουρκοκρατίας στη Λέσβο*, Λεσβιακά, τομ. Δ΄, Μυτιλήνη.
- Καραγιάννης Β. (1984), *Μυτιλήνη 1912*, Αθήνα.
- Κλεομβρότου Ι. (1948), *Η παιδεία εν Λέσβω κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας*, Περιοδικό Ποιμήν, τεύχος Ιουλ-Αυγούστου , Μυτιλήνη.
- Κλεομβρότου Ι. (1974), *Mytilena Sacra*, τομ.3, Θεσσαλονίκη.
- Λαμπράκη-Παγανού Α. (1995), *Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα 1878-1983*, στο :Πρακτικά Συνεδρίου ‘Ισότητα και Εκπαίδευση’ Απρίλης 1994, Έκδοση του Υπουργείου Προεδρίας, Αθήνα.
- Μελανδινού Χ. (1911), *Ημερολόγιο της εφημερίδας των Κυριών ‘Η Λέσβος’*, Κωνσταντινούπολη.
- Μίσσιος Κ.(1984), *Απ’την πνευματική ζωή της Μυτιλήνης*, Μυτιλήνη.
- Μίσσιος Κ.(1984), *Μυτιληνιοί Λόγιοι και Λογοτέχνες*, Μυτιλήνη.
- Μιχαηλίδης Μ.(1939), *Λεσβιακαί σελίδες*, μέρος δεύτερον, Μυτιλήνη.
- Μιχαηλίδης Μ.(1939), *Τα εγκαίνια του Παρθεναγωγείου*, Λεσβιακά χρονικά, Μυτιλήνη.

- Παπαδέλλης Ν. (1977), *Η Λέσβος κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας*, Μυτιλήνη.
- Παρασκευαΐδης Π. (1996), *Οι Περιηγητές για τη Λέσβο*, Έκδοση Δούκας, Μυτιλήνη.
- Παρασκευαΐδης Π. (2001), *Η Λέσβος κατά την Τουρκοκρατία : οι αιώνες της ανακαμψης (17^{ος}-18^{ος})*, Εκδόσεις Πέτρα, Μυτιλήνη.
- Σαμάρας Π.(1948), *Η εκπαίδευση στη Λέσβο*, Λεσβιακά, Μυτιλήνη.
- Σαμάρας Π.(1954), *Λεσβιακό Ημερολόγιο: 1954*, Λεσβιακά, Μυτιλήνη.
- Σαμάρας Π.(1959), *Η Μυτιλήνη κατά τον 19^ο αιώνα*, Λεσβιακά, τομ.Γ', Μυτιλήνη.
- Σηφουνάκης Ν. (1986), *Βιομηχανικά κτίρια στη Λέσβο. 19^{ος} και αρχές 20^{ου} αιώνα-Ελαιοτριβεία-Σαπωνοποιεία*, Έκδοση Νομαρχίας Λέσβου, Μυτιλήνη.
- Σιφναίου Ρ. (1991), *Στοιχεία για την οικονομία & την κοινωνία της Λέσβου τον 19^ο αιώνα*. Λεσβιακά, τομ.ΙΓ', Μυτιλήνη.
- Στεφανής Χ. (2000), *Η εκπαίδευση των γυναικών στη Λέσβο την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου, έτος 10 ,τεύχος 36, σ. 21-27.
- Σύνδεσμος Φιλολόγων Λέσβου (1996), *Ιστορία της Λέσβου*, Εκδόσεις Δήμος Μυτιλήνης, Μυτιλήνη.
- Τσερνόγλου Α. (1991), *Συμπληρωματικός Κατάλογος Χειρόγραφων της Παλιάς Γυμνασιακής Βιβλιοθήκης*, Λεσβιακά, τομ. ΙΓ', Μυτιλήνη.

B2. Αρχειακό υλικό

- «Βιβλίον Πρακτικών Εφορείας Μυτιλήνης» των ετών 1898,1899, 1901, 1902, 1905,1906, 1910, 1918 .

Γ. Για την Εφαρμογή

Γ1. Βοηθήματα

- Γιακουμάκης Ε. (1994), *Τεχνολογία Λογισμικού*, Εκδόσεις Α.Σταμούλης, Αθήνα.
- Κιουντούζης Ε.(1997), *Μεθοδολογίες Ανάλυσης και Σχεδιασμού Πληροφοριακών Συστημάτων*, Εκδόσεις Μπένου, Αθήνα.
- Σκορδαλάκης Ε. (1991), *Εισαγωγή στην Τεχνολογία Λογισμικού*, Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα.

Γ2. Δικτυακοί τόποι

- Microsoft (2005), Διαδικτυακός τόπος της Εταιρίας Λογισμικού Microsoft, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://msdn.microsoft.com>, ημερομηνία τελευταίας επίσκεψης 3/6/2005.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ (1821-1929)

- 1822** Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας για την εκπαίδευση.
- 1823** Ψήφιση του πρώτου Συντάγματος που περιλαμβάνει διάταξη για την εκπαίδευση και προβλέπει την εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία.
- 1825** Ίδρυση του πρώτου σχολείου για κορίτσια στην Αθήνα: το «Σχολείον του Παρθενώνος»
- 1826** Διακοπή της λειτουργίας του σχολείου
- 1827** Ψήφιση νέου Συντάγματος που προβλέπει Υπουργό Παιδείας
- 1828** Ίδρυση στο Ναύπλιο της «Γυναικείας Σχολής» από την Ε. Δανέζη
- 1829** Ίδρυση στο Άργος σχολείου κοριτσιών από την Π.Φανδρίδη
- 1830** Ίδρυση στην Αίγινα αλληλοδιδασκτικού σχολείου θηλέων από τη Σ. De Marbois και στην Ερμούπολη σχολείου θηλέων από το δήμο.
- 1831** Δημιουργία οικοτροφείων και Παρθεναγωγείων από ξένους ιεραπόστολους : του Henry Hill στην Αθήνα, του Fr. Hildner στην Ερμούπολη και της G. Volmerange στο Ναύπλιο.
- 1833** Δημιουργία σχολείων μέσης εκπαίδευσης – Ελληνικό και Γυμνάσιο- για μαθητές χωρίς να προβλέπονται αντίστοιχα σχολεία για μαθήτριες (διάταγμα 21^{ης} Νοεμβρίου 1833)
- 1834** Υπότροφες της Κυβέρνησης στέλνονται στα σχολεία της Volmerange και του Hill. (διάταγμα 12/24 Ιανουαρίου 1834).
Ρύθμιση της λειτουργίας της στοιχειώδους εκπαίδευσης και δημιουργία Διδασκαλείου στο Ναύπλιο για δασκάλους (διάταγμα 6/18 Φεβρουαρίου 1834).
- 1836** Ίδρυση Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.
Ρύθμιση της λειτουργίας της μέσης εκπαίδευσης των αγοριών – κανονισμός λειτουργίας των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασίων(διάταγμα 31^{ης} Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837).
- 1837** Ίδρυση «Σχολείου κορασιών» (Παρθεναγωγείου και Διδασκαλείου) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα.
- 1840** Διάλυση σχολείου Volmerange. Ανάθεση διεύθυνσης στην Ελ. Πιτταδάκη.
Ίδρυση του Παρθεναγωγείου Μυτιλήνης.
- 1842** Δημοσίευση του πρώτου Κανονισμού του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.
- 1850** Έκδοση του γυναικείου περιοδικού «Κυψέλη».
- 1852** Απαγόρευση μικτής εκπαίδευσης στο δημοτικό(εγκύκλιος 10 Σεπτεμβρίου 1852).

- Σύσταση στους δήμους για ίδρυση σχολείων θηλέων (εγκύκλιος 4 Νοεμβρίου 1852).
- 1855** Ίδρυση Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών στην Αθήνα και του «Αμαλίου Ορφανοτροφείου».
- 1861** Αναγνώριση του Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας ως το μόνο Διδασκαλείο θηλέων (διάταγμα 13 Οκτωβρίου 1861).
- 1866** Ίδρυση Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Κέρκυρα.
- 1867** Έκδοση του γυναικείου περιοδικού «Θάλεια» στην Αθήνα.
- 1869** Ίδρυση Διδασκαλείου στο Κεστοράτι της Βορείου Ηπείρου.
- 1870** Έκδοση περιοδικού «Ευρυδίκη» στην Κωνσταντινούπολη.
- 1872** Ίδρυση «Σύλλογου Κυριών υπέρ της γυναικείας Παιδείσεως» (διάταγμα 15 Ιουνίου 1872).
- 1875** Ίδρυση Παρθεναγωγείου στη Φιλιππούπολη.
Ίδρυση του «Ζάππειου» Παρθεναγωγείου στην Κωνσταντινούπολη.
- 1877** Πρόταση καθιέρωσης διτάξιων αστικών σχολείων θηλέων στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του Γ. Μίληση.
- 1879** Αναγνώριση «Ζαππείου» Παρθεναγωγείου στην Κωνσταντινούπολη ως «ισοβάθμιου» με το Αρσάκειο (υπουργική απόφαση 2 Ιουλίου 1879).
- 1880** Απόπειρα ρύθμισης της λειτουργίας των Παρθεναγωγείων με κατάθεση νομοσχεδίου του υπουργού Α.Αυγερινού.
Εφαρμογή από την Αικ.Λασκαρίδου της Φροβελιανής μεθόδου στην εκπαίδευση των νηπιαγωγών.
- 1881** Αναγνώριση Παρθεναγωγείου Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Κέρκυρα ως Διδασκαλείου.
- 1882** Ίδρυση του «Ιωακείμιου» Παρθεναγωγείου στην Κωνσταντινούπολη.
- 1883** Υποβολή Εκθέσεων στο Υπουργείο από ομάδα Επιθεωρητών για τον τρόπο λειτουργίας των σχολείων σε όλη τη χώρα.
Διάλυση του "Ελληνικού Παιδαγωγείου" με το θάνατο του ιδρυτή του.
- 1885** Αναγνώριση «Ομηρείου» Παρθεναγωγείου Σμύρνης ως "ισοβάθμιου" με το Αρσάκειο (υπουργική απόφαση 26 Ιουνίου 1885).
- 1887** Έκδοση της «Εφημερίδος των Κυριών» από την Καλλιρόη Παρρέν.
- 1888** Έκδοση «Ημερολογίου της Εφημερίδος των Κυριών».
"Αναφορά Ελληνίδων γυναικών στη Βουλή".
- 1889** Πρόταση δημιουργίας κρατικών τριτάξιων Παρθεναγωγείων και Διδασκαλείου θηλέων στα νομοσχέδια Γ.Θεοτόκη.

- 1890** Η Ιωάννα Στεφανόπολι πρώτη φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας (Φιλοσοφική Σχολή).
Ίδρυση "Σχολής της Κυριακής των Απόρων Γυναικών και Κορασίων του Λαού", από την Κ.Παρρέν.
- 1891** Σχολή Γυμναστικής από την Αικ. Λασκαρίδου.
- 1892** Επέκταση του δικαιώματος για εκπαίδευση διδασκαλισσών και σε άλλα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία (διάταγμα 7 Οκτωβρίου 1892).
- 1893** Νομοθετική ρύθμιση για τα Παρθεναγωγεία με καθορισμό του αναλυτικού τους προγράμματος.
- 1896** Αναγνώριση ως Διδασκαλείων τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας σε Αθήνα, Πάτρα και Κέρκυρα.
- 1897** Νομοθετική ρύθμιση για τα Παρθεναγωγεία με θεσμοθέτηση ξεχωριστών τμημάτων Διδασκαλείου και Ανώτερου Παρθεναγωγείου.
Ίδρυση του γυναικείου σωματείου «Ένωση των Ελληνίδων» από την Κ.Παρρέν.
Ίδρυση «Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής» στην Αθήνα από την Ένωση Ελληνίδων.
- 1899** Πρόταση για ίδρυση κρατικών Παρθεναγωγείων στα νομοσχέδια Α.Ευταξία
- 1904** Διενέργεια «Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου» στην Αθήνα.
- 1908** Κατάθεση νομοσχεδίων στη Βουλή «Περί οργάνωσης της γυναικείας εκπαίδευσως» από τον Στάη
Ίδρυση του Παρθεναγωγείου του Βόλου.
Ίδρυση του «Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων».
- 1910** Σύσταση του Εκπαιδευτικού Ομίλου με κορυφαία στελέχη τους Α.Δελμούζο, Δ.Γληνό και Μ.Τριανταφυλλίδη.
- 1911** Διάλυση του Παρθεναγωγείου του Βόλου.
Ίδρυση του γυναικείου σωματείου «Λυκείου των Ελληνίδων» από την Κ.Παρρέν.
- 1912** Υποβολή υπομνήματος του Εκπαιδευτικού Ομίλου στο Υπουργείο με προτάσεις για αλλαγές στη γυναικεία εκπαίδευση.
- 1913** Κατάθεση στη Βουλή νομοσχεδίων του Υπουργού Παιδείας Τσιριμώκου στηριγμένα στις προτάσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου και με βασικό εισηγητή το Δ.Γληνό .
- 1914** Ίδρυση κρατικών Διδασκαλείων Θηλέων (διάταγμα 26 Αυγούστου 1914)
Εκδίκαση στο Ναύπλιο και αθώωση του Δελμούζου και των άλλων καθηγητών του Παρθεναγωγείου του Βόλου.
Νομοθετική ρύθμιση για δημιουργία αστικών σχολείων θηλέων από δήμους και κοινότητες.

- 1917** Καθιέρωση της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο από την κυβέρνηση Βενιζέλου.
- 1919** Ίδρυση της γυναικείας Οργάνωσης «Σοσιαλιστικός Όμιλος των Γυναικών».
- 1920** Ίδρυση κρατικών Εμπορικών Σχολών Θηλέων.
Ίδρυση του «Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας» από την Α. Θεοδωροπούλου και τη Μ.Νεγρεπόντη.
- 1921** Σύγκληση του Α' Εθνικού Γυναικείου Συνεδρίου από το Λύκειο των Ελληνίδων.
Ίδρυση της «Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής» από το Σύνδεσμο υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας.
- 1923** Κυκλοφορία του γυναικείου περιοδικού «Ο Αγώνας της Γυναίκας».
- 1924** Υποβολή υπομνήματος «Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως» στη κυβέρνηση του Συνδέσμου υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας.
- 1925** Ίδρυση της «Εσπερινή Πρακτική Εμπορική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων» από το Σύνδεσμο υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας.
- 1929** Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση από την κυβέρνηση Βενιζέλου- καθιέρωση γυμνασίων θηλέων στις πόλεις και μικτών γυμνασίων στην επαρχία. (νόμος 4373 της 13 Αυγούστου 1929 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης»).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Chandler R. 9
Charles M. 102
Hildner F. 15, 23, 29
Hill J 14, 15, 16, 23, 42, 43, 68, 70
Kosterus C. 9
Marbois S. 14
Rulhiere G. 9
Volmerange G. 15, 22
Αβδελά Ε. 98, 99, 102, 105, 106, 117
Αγώνας της Γυναίκας (περιοδικό) 5, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 115, 116
Αδαλής Α. 141
Αδριανούπολη 57
Αθήνα 9, 12, 14, 15, 19, 20, 21, 25, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 38, 41, 46, 48, 49, 50, 54, 55, 58, 62, 64, 66, 68, 76, 80, 86, 88, 89, 94, 102, 127, 126, 148
Αθήναιον 50, 52
Αιγαίο 10, 13, 54, 57
Αίγινα 13, 14
Αινιάν Δ. 32
Ακρόπολη 12, 23
Αλεξανδρής Α. 89
Αμαλίο Ορφανοτροφείο 29, 70
Αναγνώστης Σ. 120, 125, 131
Ανδριέτου Μ. 58
Αντιβασιλεία 19
Αντωνίου Δ. 19, 20, 21, 27, 34, 94, 95
Αντωνοπούλου Ε. 99
Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή Συνδέσμου Γυναίκων 108
Ανώτερον Ελληνικόν Σχολείον των Κορασίων (Ερμούπολη) 29
Αποστολίδης Μ. 24, 25
Άργος 13, 14
Αργυροπούλου Ε. 99
Αριστείδου Γ. 129
Αροδαφνούσα, βλ Ταγκόπουλος
Αρσάκειο 24, 34, 36, 42, 46, 48, 55, 68, 78, 79, 127, 140
Αρσάκης 24
Αστικά Σχολεία Θηλέων 93
Άστυ (περιοδικό) 49
Άσυλον Εργατίδων και Υπηρετριών 71
Αυγερινός Α. 42, 45
Βαλέτας Γ. 9, 121
Βαλέτας Σ. 24
Βάμβας Ν. 17, 19
Βαρίκα Ε. 31, 49, 50, 51, 58, 65, 70, 132
Βάρνα 57
Βατζάκης Α. 132, 142
Βελλίνη Ο. 105
Βενετία 8
Βενθύλος Γ. 55
Βενιζέλος Ε. 6, 91, 97, 112, 117, 137, 153
Βερτουμής Α. 122
Βιέννη 8
Βόλος 46, 83, 84, 86, 88, 152
Βουγάτσου Θ. 119, 127, 129, 137, 145
Βουκουρέστι 8, 24
Βουρνάζος Ζ. 124, 126
Βουρνάζος Σ. 124
Βρετού Ι. 56, 66
Γενεύη 106
Γεννάδιος Γ. 18, 24
Γεννηματάς Β. 41, 42
Γερμανία 64, 85, 126
Γληνός Δ. 88, 89, 90, 91, 92, 97, 108
Γόντικας Κ. 112, 113
Γρηγοριάδης Γ. 126
Γρίβας Ε. 99
Γρυπάρης Ι. 108
Γυμναστικός Σύλλογος 64
Γυναικεία Σχολή Ε. Δανέζη 13
Δαμιανού Δ. 88, 97, 112
Δανέζη Ε. 13
Δαράκη Π. 9, 10, 11, 49, 68
Δασκαλάκης Α. 13, 14
Δάσκαλοι του Γένους 8
Δεληγιάννη Β. 72, 103
Δελής Α. 140
Δελμούζος Α. 85, 86, 88, 89, 97
Δημαράς Α. 11, 12, 13, 20, 21, 22, 46, 77, 79, 80, 82, 83, 86, 92, 97, 108, 112, 114, 117
Δημαράς Κ. Θ. 8, 10, 12, 13, 29
Διαμαντόπουλος 126, 140
Διαφωτισμός 17
Δοντάς Σ. 108
Δοξιάδης Α. 108
Δούκισσα της Πλακεντίας 14
Δραγούμης Ν. 18
Δρέσδη 64
Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων 99, 116
Εικονογραφημένη της Ελλάδος (περιοδικό) 101
Εκπαιδευτικός Όμιλος 86, 88, 89, 91, 92, 97, 152, 153

- Εκπαιδευτικό Φροντιστήριο (Κων/λη) 55
Ελληνικό Παρθεναγωγείο Α. Λασκαρίδου 68
Ελληνικόν Παιδαγωγείον Σμύρνης 49
Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος 55
Ελληνίς (περιοδικό) 52, 81, 99, 102, 116
Εμπορικές Σχολές Θηλέων 94,95, 96
Ένωση των Ελληνίδων 76, 80, 99, 102, 103, 104
Επτανήσα 8
Ερμούπολη 13, 14, 15, 29, 41, 42, 148
Εσπερινή Πρακτική Εμπορική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων 109
Εστία (περιοδικό) 44, 58
Ευαγγελίδης Γ. 9, 10, 12, 126
Εύξεινος Πόντος 121
Ευρυδίκη (περιοδικό) 58, 61, 63
Ευρώπη 10, 11
Ευστρατιάδης Ι. 126, 128
Ευταξίας Α. 77
Εφημερίδα της Κυβέρνησης 5, 20, 22, 24, 34, 35, 38, 39, 42, 70, 73, 74, 76, 93, 94, 95, 96
Εφημερίς των Κυριών (περιοδικό) 5, 15, 29, 41, 47, 58,62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 102, 103
Εφημερίς των Φιλομαθών 42
Εφορεία των Φιλανθρωπικών και Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Μυτιλήνης 125
Εφταλιώτης Α. 79
Ζάκυνθος 9
Ζαννή Σ. 125,126
Ζάππας Κ. 55
Ζάππειο Παρθεναγωγείο της Κωνσταντινούπολης 55, 56,63
Ζαρίφης Γ. 55
Ζαχαρόπουλος Ν. 8
Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. 12, 13, 14, 15, 22, 28, 29, 40, 41, 45, 47, 48, 58, 64, 69, 70, 97
Ζωγράφεια Διδασκαλεία Β.Ηπείρου 56
Ζωγράφος Χ. 56
Ζωντανός Π. 18
Ηλιού Μ. 2
Ηλιού Φ. 89, 92
Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών 41, 42, 58
Ήπειρος 24, 52, 54,56, 57
Θάλεια 51, 58, 60
Θεοδωροπούλου Α. 106, 107, 109, 110
Θεοτόκης Γ. 46, 47
Θεσσαλική Εστία (περιοδικό) 84
Θεσσαλονίκη 54, 57
Θράκη 52, 54, 57
Ιόνια νησιά 13, 14
Ιόνιος Ακαδημία 13
Ισηγόνη Α. 49
Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 5
Ιωάννινα 57, 121
Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο Κωνσταντινούπολης 55
Κ.Ε.Θ.Ι. 2
Καζαντζή Σ. 127
Καΐρη Ε. 10
Καλαμάτα 9, 19
Καλαποθάκη Μ. 68
Καλλισπέρη Σ. 68, 69
Καλλονή 121
Καποδίστριας Ι. 6, 11, 12
Καρακούση Ε 126, 128
Κεντρικόν Παρθεναγωγείον Σταυροδρομίου (Κων/λη) 55
Κεντρικόν Παρθεναγωγείον της Αγίας Φωτεινής (Σμύρνη) 55,63
Κέρκυρα 34, 35, 76, 121
Κεχαγιά Κ. 55, 63, 66, 70, 81
Κήρυξ (εφημερίδα) 87
Κλεόβουλος Γ. 11
Κοκκώνης Ι. 12, 24
Κόντος Ι. 127, 140
Κοραής Α. 8, 11
Κόττου Λ. 116
Κουρτίδης Α. 80
Κουσκούρη Π. 58
Κουτσκουδή Β. 142
Κρήτη 8, 13
Κτενά Α. 58
Κύπρος 8
Κυριακό σχολείο της Κ.Παρρέν 71
Κυψέλη (περιοδικό) 58, 59
Κωνσταντινούπολη 8, 13, 50, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 63, 122, 139
Λαζαρίδου Π. 8
Λαίλιου Σ. βλ. Ζαννή Σ
Λαμπρίδη Ε. 116
Λασκαρίδου Α. 58, 63, 64, 66, 68, 80
Λεοντιάς Σ. 55, 58, 63, 66
Λέσβος 54, 119, 120, 122, 124, 128, 145, 146
Λευκωσία 80
Λέφας Χ. 12, 27
Λομβαρδός Κ. 35
Λουβάρεως Φ. 127, 128

Λύκειο των Ελληνίδων 99, 105
 Μ.Ασία 10, 120, 130
 Μαγκάκη Α. 29
 Μακεδονία 52, 54, 57
 Μανούσος Γ. 49
 Μαρούτση Α. 58
 Μαρτινέγκου Ε. 17
 Μαυροκορδάτου Ε. 58
 Μελανδινού Δ. 145
 Μεσολόγγι 19, 46
 Μέτσοβο 24
 Μητρέλιας Ν. 124
 Μιχαηλίδης Μ. 124, 145
 Μιχάλογλου Χ. 145
 Μιχαλόπουλος Ι. 95
 Μονή Αγίου Ανδρέα 9
 Μονή Μυρσινιώτισσας 9, 121
 Μουρούζη Ρ. 29
 Μπακαλάκη Α. 49, 80, 81, 89, 115
 Μπενιζέλου Φ. 9
 Μυτιλήνη 9, 57, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 131, 132, 141, 144, 145, 146
 Νάζου Ε. 99
 Ναύπλιο 13, 15, 19, 20, 88
 Νεγροπόντη Μ. 106
 Νεοελληνικός Διαφωτισμός 8, 17
 Νηπιαγωγείο 55
 Νικητόπλος Ν. 12
 Νουμάς (περιοδικό) 79
 Νούτσος Χ. 112
 Ξανθόπουλος 49
 Ξηραδάκη Κ. 56
 Οδησός 12
 ΟΗΕ 2
 Όθωνας 6, 19, 148
 Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή 102
 Οικονόμου 58
 Ομήρειο Παρθενοναγωγείον (Σμύρνη) 55, 79
 Ουνέσκο 2
 Πάδοβα 8
 Παλαιολόγου 127
 Παλαμάς Κ. 44
 Πάλλη Α. 58
 Παναγιωτάτου Α. 69
 Πανδώρα (περιοδικό) 29, 48, 50, 52, 58
 Παντελίδου Ε. 68
 Παπαδόπουλος Γ. 29, 50, 52
 Παπαδοπούλου Α. 58
 Παπακωνσταντίνου Δ. 116
 Παπαμάρκου Χ. 45
 Παπανδρέου Γ. 146
 Παπανούτσος Ε. 86, 89
 Παπαντωνίου Ζ. 108
 Παπασωτηρίου Γ. 89
 Πάππης Α. 126
 Παρασκευά Π. 125
 Παρασκευαΐδης Π. 132
 Παρθενοναγωγείο Αθηνών 12
 Παρθενοναγωγείο Βόλου. 6, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 152
 Παρθενοναγωγείο Β. Γεννηματάς 41, 42
 Παρθενοναγωγείο Δημοπούλου 41
 Παρθενοναγωγείο Μυτιλήνης 4, 7, 53, 119, 124, 128, 132, 146, 154
 Παρθενοναγωγείο Σκορδέλη 30, 41, 42
 Παρθενοναγωγείο Φιλιππούπολης 55
 Παρθενονοτροφείον Α. Μαγκάκη 29
 Παρίσι 12
 Παρνασσός (περιοδικό) 64
 Παρρέν Κ. 58, 63, 64, 65, 66, 71, 72, 80, 81, 102, 105, 106
 Πάτμος 121
 Πάτρα 19, 29, 34, 41, 54, 76, 94, 102
 Πειραιάς 41, 54, 102
 Πελοποννησιακή Γερουσία 11
 Πιτταδάκη Ε. 15
 Πολίτης Α. 11
 Πολίτης Ν. 46
 Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον 6, 80, 81, 82, 92, 152
 Ραγκαβής Α. 10, 13, 18, 25
 Ράλλης Μ. 24
 Ρόδος 8
 Ροκά 69
 Ρουμανία 24
 Ρουμπινστάιν 81
 Ρώμη 8
 Σαμάρας Π. 121, 122, 125, 126, 144
 Σάμος 54, 57
 Σαράτσης Δ. 83, 84, 85, 92
 Σαρίπολος Ν. 48
 Σβώλος Α. 108
 Σβώλου 106, 107, 109, 110, 115, 116, 117
 Σηλυβρία 57
 Σιμόπουλος Κ. 9
 Σκορδέλη 30, 41, 42
 Σκυλίτσης 49
 Σλήμαν Σ. 58
 Σμύρνη 50, 54, 55, 56, 57, 63, 121, 127
 Σολομών Ι. 141, 144
 Σορβόνη 68
 Σοσιαλιστική Ζωή (περιοδικό) 102
 Σουρμερλή Α. 29
 Σούτσου Ε. 58
 Σταυράκη Α. 126

- Σταυράκης Κ. 122
 Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ 85
 Στεφανή Χ. 133
 Στεφανίδης Κ. 126
 Στεφανόπολι Ι. 68, 69
 Στίνης Δ. 24
 Στρούμπος Δ. 32, 33, 51, 52
 Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων
 80, 81
 Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας
 Παιδείσεως 55, 70
 Συλλόγος προς Διάδοσιν των Ελληνικών
 Γραμμάτων 80, 81
 Σύμη 57
 Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της
 Γυναίκας 99, 106
 Συνθήκη Κιουτσούκ – Καϊναρτζή 121
 Σχολείον του Παρθενώνος 12
 Σχολείου των Κορασίων 25
 Σχολή Σταυράκη (Μυτιλήνη) 122
 Σχολή της Κυριακής των Απόρων Γυναικών
 και Κορασίων του Λαού 71
 Σχολή των Κυδωνιών (Αϊβαλί) 10
 Ταγκόπουλος Δ.Π. 79
 Τζαννέτος Δ. 126
 Τζιτζίτης Γ. 140
 Τσιτσιας Μ. 24
 Τριανταφυλλίδης Μ. 88, 89, 97, 145
 Τριανταφυλλίδου Α. 105
 Τριανταφυλλόπουλος Κ. 108
 Τσιριμάκος Ι. 91, 93, 153
 Τσουκαλάς Κ. 9, 13, 22, 31, 52, 54, 57
 Υψηλάντη Μ. 29
 Φαναριώτες 10, 13, 29
 Φαναριώτισσες 10, 29
 Φανδρίδη Π. 14
 Φεραίος Ρ. 8
 Φιλανθρωπική Εταιρία Κυριών 29
 Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία 24, 42, 47,
 55, 93, 149, 153
 Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία 24
 Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 6, 24, 25, 28,
 30, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 55, 66,
 71, 76, 77, 150
 Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον Hildner 15,
 29
 Φιλήμονος 58
 Φιλιπούπολη 55
 Φιλοθέη βλ. Μπενιζέλου Φ.
 Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός 64, 80, 81
 Φιλόμουσος εταιρεία 12
 Φιλόπτωχος Αδελφότης των Κυριών 145
 Φλωρεντία 8
 Φουντουκλή 69
 Φουρναράκη 14, 31, 53, 63, 64, 80, 81, 82
 Φραγκουδάκη 8
 Φραντζής Χ. 140
 Φωτιάδου Ε. 99
 Χαλκηδών 57
 Χαρίτος Χ. 45, 84, 87, 88
 Χατζηγιώργης 140
 ΧΕΝ 99
 Χίος 54, 57, 121
 Χόνδρος Δ. 108
 Χρήστου Ε. 80
 Χριστοδούλου Δ. 125
 Χρυσοβέργη Γ. 29